

FALBYGDENS FORNTID

Lars Bägerfeldt

FALBYGDENS FORNTID

(2:a utgåvan av "Falbygden - ett forntida centrum")

Lars Bägerfeldt

Till Josefin

<i>TIDSPERIODER</i>	<i>c:a</i>
STENÅLDER	- 1800 f.Kr.
Äldre stenålder/Jägarstenålder	- 3950 f.Kr.
Yngre stenålder/Bondestenålder	3950 - 1800 f.Kr.
Trattbägarkultur	3950 - 2950 f.Kr.
Stridsyxekultur	2950 - 2400 f.Kr.
Dolkkultur/Senneolitikum	2400 - 1800 f.Kr.
BRONSÅLDER	1800 - 500 f.Kr.
Äldre bronsålder (period I-III)	1800 - 1100 f.Kr.
Yngre bronsålder (period IV-VI)	1100 - 500 f.Kr.
JÄRNÅLDER	500 f.Kr. - 1050 e.Kr.
Äldre järnålder	500 f.Kr. - 400 e.Kr.
Föromersk järnålder (period 1-3)	500 f.Kr. - Kr.f.
Romersk järnålder (period A-D)	Kr.f. - 400 e.Kr.
Yngre järnålder	400 - 1050
Folkvandringstid	400 - 550
Vendeltid	550 - 800
Vikingatid	800 - 1050
MEDELTID	1050 - 1521
Den gamla kungaätten	(650) - 1060
Stenkilska ätten	1060 - 1130
Sverkerska & Erikska ätterna	1130 - 1250
Bjälboätten	1250 - 1364

© Lars Bägerfeldt 1991. Omarbetning och revidering 1995.

(1:a upplagan: **Lars Blomqvist, Falbygden. Ett forntida centrum.**)

Förlag: Norders Bokhandel AB, Box 183, 521 02 Falköping.

Tryck: Affärstryckeriet i Falköping AB. 1991.

Omslag: Åke Nilsson, Falköping, efter foto av Lars Bägerfeldt.

ISBN 91-630-0731-2

Detta är den 2:a reviderade upplagan, som genomgått ganska omfattande förändringar främst språkligt men också innehållsmässigt. Även tiden ändrades till Falbygdens forntid. Den kom dock aldrig i tryck, vilket var planerat under 1995. Ytterligare några tillägg har gjorts 2009.

Innehåll

FALBYGDEN.....	7
En forntid på ordentlig grund	9
Forntida folk	10
Ätten med rätten	11
Landskapet och födoproduktionen	12
Moderna myter om forntida folk	14
STENÅLDER.....	17
Istidens slut	18
Jägerstenåldern börjar	19
Hornborgahunden	20
Bondestenåldern - en ny era börjar	23
Falbygden - ett fyndtätt område.....	25
Yxor i depå	26
Den första kopparyxan.....	30
Megalitgravar i mängd.....	30
Forntida geometri.....	32
2000 år senare	34
En total solförmörkelse.....	35
Hallonkvinnan	35
Utsikt med avsikt	36
Hällkistor à la France.....	37
Falköpingsflöjten	39
BRONSÅLDER	41
Falbygden - ett fyndtätt område.....	42
Guld, kragar och svärd.....	44
Metallvärde.....	48
Präster, krigare och bönder	49
Språket berättar	50
Kleva-kragen	51
Bronsgjutarna.....	52
Spännande spännen.....	54
Ingels rör blev kvar.....	56
Tillsammans även i döden	57
En kvinna och en hund	57
En man och en kvinna.....	58
Svartarp var platsen	59
Bilder på stenhällar	60
Ekornavallen.....	62
Läge och namn.....	66
JÄRNÅLDER	67
Järnålder utan järn.....	68
Sveriges äldsta järnföremål.....	69
Slagg och stenåldersboplatser.....	69
Det rika Jättene	70
Stenklotens mysterium.....	72
Kavalleriet kommer	73
Ett huvud kort	73

Klädesplagg och kultplatser.....	75
Hjortens brudpar	76
Borttappat: En vante	78
Romarriket närmar sig	79
Fornborg och fiender	80
Sveriges tredje största fornborg	80
Guldskatterna från Östromerska riket.....	83
Hunner och konungar	84
Guldströmmen	84
Herulernas hemvist	86
Ållebergskragen - 24 öre guld	86
Kungshögen vid Holöja	88
Aristokratiska gravfält	89
Dimbo gravfält.....	90
Fornhjortens grav.....	92
Kung Ebbes grav.....	92
Himlaskepp på landbacken	93
Ortnamn och omvälvningar i samhället.....	95
Hem och vin.....	95
Torp och byar.....	98
En vän i Viken	100
Dialekterna berättar	102
I konungens tjänst och för rikets försvar	102
Vikingatidens runor och medeltida skattesystem	104
Olsbrostenens dräng.....	105
Vårkumla drängar.....	106
Vara på sin vakt vid värden	108
MEDELTID	110
Gränser i kungens bygd	110
Åtta bon och Uppsala öd.....	111
Den rika frun på Vartofta.....	113
Härstyrkornas härader.....	113
Ett Varv som för oss tillbaka till ordningen.....	115
Den knaphövde Ragnvald dräptes	116
Säregna kyrkplatser	116
Friggeråker, Agnestad och Gerum.....	117
Stavkorshällar och liljestenar.....	120
Släkten Boberg i Rådene	122
Gökhem - byn med två kyrkor.....	123
Galdrar över en usling	124
Kloster för munkar och nunnor.....	126
Varnhems kloster	126
Gudhems kloster	128
Kungaporträtt.....	130
En okänd kunglighet?	132
Konungens Lena	133
Skattelängderna	135
Det stod ett slag vid Åsle	136
Allt medan boskapen betade.....	137
REFERENSER.....	138

Socknarna på Falbygden med omnejd.

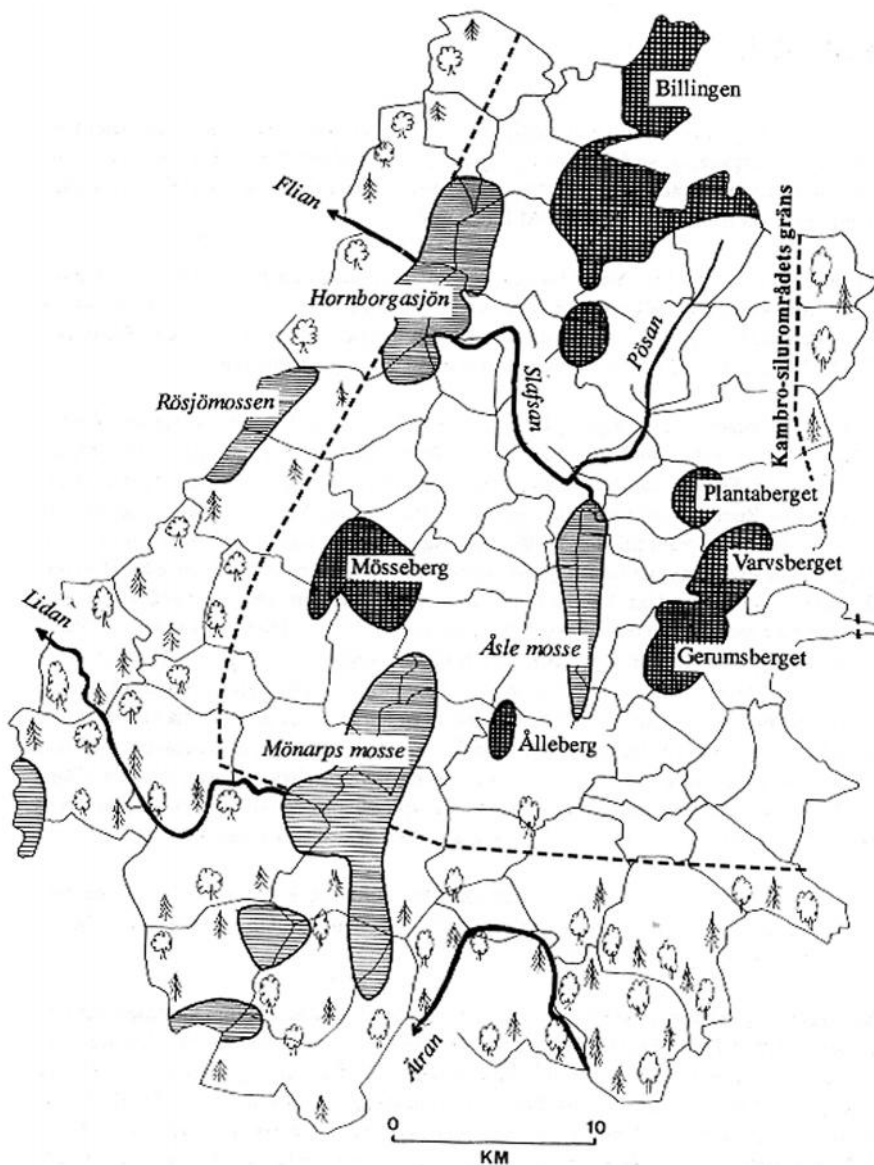
FALBYGDEN

Här finns det gott om variationer i naturen. Ett böljande landskap, sluttningar och slätter, bördiga jordar och torvtäckta våtmarker, vattendrag och bergsklyftor som går i dagen. Till stora delar omgärdas det av platåberg. På många platser erbjuds en vidsträckt utsikt. Detta är Falbygden. Det var här som många spännande händelser utspelades under forntiden. Kvar finns fortfarande många säregna fynd och fornlämningar.

Falbygden är ett begrepp som saknar en tydlig geografisk gräns. Enligt somliga avses i första hand Falköpings kommun. Ofta inräknas också området närmast österut i Tidaholms kommun samt några socknar strax norr om detta område. Härmed har man avgränsat en stor del av det område som geologerna kallar kambro-silurområdet. Det är ungefär 30 x 40 km stort och runt om avgränsas det till stor del av skog. Inom detta område skiljer sig bergarterna i hög grad från dem man finner i Skaraborgs län i allmänhet. Förekomsten av dessa bergarter har gjort att området dels ligger högre än omgivningen och dels att bygden kan uppvisa en mycket kalkrik och bördig jordmån. Härigenom har Falbygden blivit ett blomstrande kulturhistoriskt område som skiljer sig från omgivningen.

Norrut fortsätter denna bördighet via ett smalt bälte mellan Hornborgasjön och Billingen ända upp till Valle härad. Häruppe, i synnerhet i socknarna Varnhem och Norra Lundby, finns en mängd säregna fynd och fornlämningar precis som på Falbygden. Denna plats kan kulturellt ses som en del av Falbygden och man får ibland intrycket av att just denna bygd varit Falbygdens egentliga hjärta under vissa perioder. Att behandla Varnhemstraktens många säregna fynd och fornlämningar ligger utanför målet med detta arbete och detta har dessutom nyligen skett. I stället kommer denna trakt att omnämnas endast i de fall när dessa fynd underlättar förståelsen för Falbygdens historia.

På Falbygden finns omkring 5000 kända fornlämningar. Därtill har runt 3000 föremål från forntiden registrerats. Bland dessa finns många speciella fornlämningar och unika fynd. Med tanke på det vi känner till om Falbygdens rika forntid är det inte förvånande att bygden har två rekord som gäller antalet fornlämningar. Enligt den registrering av fornminnen som utförs av Riksantikvarieämbetet har man på det ekonomiska kartbladet *8D 2e Håkantorp*, som täcker delar av Håkantorps sn strax norr om Falköping, funnit så många som 257 fornlämningar. Inget ekonomiskt kartblad i landet har fler fornlämningslokaler än detta. Ett annat rekord är antalet gånggrifter. Ingenstans i landet finns så många gånggrifter som på Falbygden.

Falbygdens kambrosiluumråde, med platåberg (rutmönster), mossmarker och sjöar (streckat) samt åar.

Att Falbygden under en stor del av forntiden kom att bli något som kan betraktas som ett kulturellt centrum har många orsaker. De kan sammanfattas på följande sätt:

Viktiga kommunikationsleder når fram till Falbygden. Söderut sker det via Ätrands dalgång och västerut till Vänern via både Lidan och Flidan. Alla dessa vattendrag är i regel för små för att vara brukbara för båttrafik. Istället bör de ses som praktiska vägvisare längs vilka stigar och vägar uppkommit.

De strategiska fördelarna är uppenbara. Stora delar av slätten på Falbygden reser sig bortåt 50 meter från omgivande slättland, vilka åtskiljs ganska markant genom branta sluttningar både på den västra och östra sidan. Där emot kan Falbygden inte avgränsas lika tydligt norrut och söderut eftersom nivåskillnaden inte framträder lika skarpt. I söder avgränsas bygden genom de många sankmarkerna och i norr är det kombinationen av Hornborgasjön

och Billingsens platåberg som ger området såväl en naturlig avslutning som en starkt strategisk position. Även de andra av bygdens platåberg, som höjer sig bortåt 100 meter över slätterna, ger en enastående utsikt av stort strategiskt värde.

De näringsekonomiska möjligheterna är stora. Jorden på Falbygden är mycket bördig och det fanns gott om föda av allehanda slag. Tidigare var det gott om mindre sjöar men numera är nästan alla igenväxta och utdikade med undantag av Hornborgasjön.

En forntid på ordentlig grund

Hela Falbygden vilar på en berggrund med flera skilda lager. Allra längst ner finns **gnejs**. Gnejsen är c:a 2 miljarder år gammal, det vill säga knappt hälften så gammal som jordklotet. I stora delar av Skaraborgs län är gnejs den enda bergarten men på Falbygden liksom på exempelvis Kinnekulle är den överlagrad med andra bergarter av sedimentär art. Några av dessa skikt är relativt rika på fossiler, något som är mycket ovanligt. I södra Sverige finns motsvarigheter i första hand på Gotland och Öland samt i Skåne.

Ovanpå gnejsen finner vi följande bergarter nerifrån och upp:

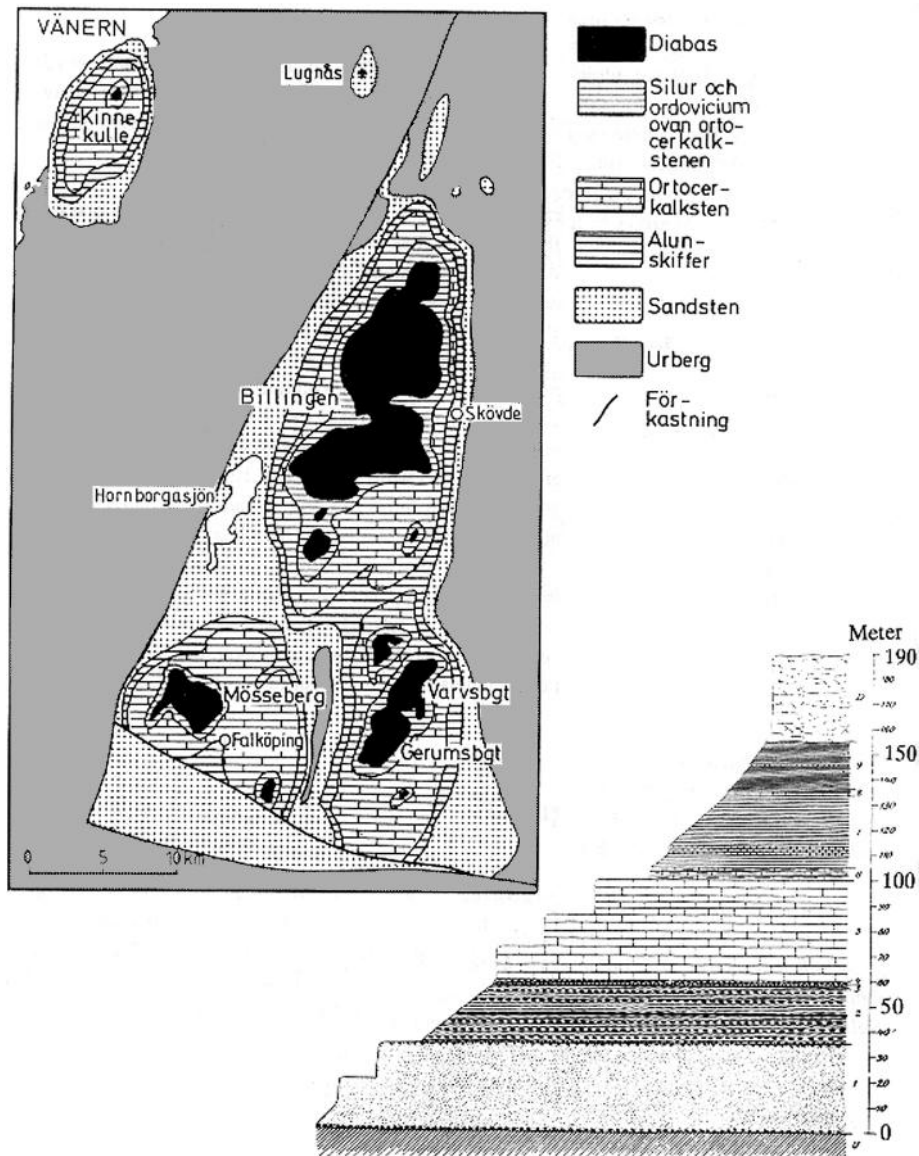
Sandsten (beige), c:a 550 miljoner år. Utmärkt som byggnadsmaterial i kyrkor etc, men också för utformning av skulpturer och dekorer i byggnationer.

Alunskiffer (svart, röd efter bränning), c:a 500 miljoner år. Starkt skiktad och alldeles för spröd för att kunna användas som byggnadsmaterial. Innehåller olja vilket gör att den kan brinna efter antändning. Har använts för att bränna kalksten. Innehåller även små klumpar av *kolm* som är radioaktivt.

Kalksten (finns både röd och grå), c:a 400-500 miljoner år. Speciellt i den röda kalkstenen finns det gott om *ortoceratiter*. Denna långsmala fossil, ofta av några decimeters längd, är lätt att upptäcka på grund av den stora rikligheten, speciellt i den röda kalkstenen. I likhet med sandsten har även kalksten använts som byggnadsmaterial.

Lerskiffer (gulbrun), c:a 400-450 miljoner år. Liksom alunskiffer är den för spröd för att användas som byggnadsmaterial.

Diabas (gråsvart), c:a 250-300 miljoner år. Vulkaniskt material som är mycket hårt. Eftersom den har stelnat långsamt har dess massa antagit en vertikal struktur. Härigenom bildas ofta smala och höga pelare intill platåbergens kanter.

Plan och schematisk profil genom Mössebergs och Falbygdens kambrisk-siluriska bergarter. (Plan: Loberg, B. 1980, s.328; profil: Sahlström, K.E. 1910)

Forntida folk

Alla har en uppfattning om hur människorna levde under forna tider. Många av oss har en bild av ett smutsigt och fattigt samhälle där var och en kämpade för sitt uppehälle och inte heller hade några direkta kunskaper om världen omkring sig. Till viss del är detta riktigt och till viss del är det grovt felaktigt. Det beror på vilka i de forntida samhällena man talar om. Många hade det fattigt och små möjligheter att färdas långväga medan ett färre antal personer i samhället hade det mycket gott ställt och kunde umgås med personer långt ifrån hemtrakten. Detsamma gällde besittandet av kunskaper av skilda slag. Bara några få hade möjligheter att tillgodogöra sig kunskaper inom anatomi, naturkunskap, astronomi, geometri, skrivkonst och hantverk som flinthuggning, bronsgjutning, guldsmede etc.

Ätten med rätten

En skillnad mellan nutidens och forntidens människor ligger i hur man uppfattar sig själv och hur vi betraktar våra egna liv gentemot andras. Dagens västerländska människor lever ett betydligt mer individuellt liv än någonsin. Förr var man närmare knuten till släkten och den grupp man tillhörde. Den enskilde personen var inte en fristående individ utan en del i en grupp. I och med att man därmed minskade betydelsen av sig själv mildrades också innebörden av missväxt, sjukdom och död. I hög grad kunde detta betraktas som naturliga inslag i släktens och ättens liv istället för en personlig katastrof. En del forskare menar också att begreppet *jag* hos de flesta inte var så utpräglat. Därmed hade man inte så stora åtaganden vad gällde beslut och val av handlingar, vilka istället skedde mer spontant eller ilag med resten av ätten eller stammen. Ansvar för individens handlingar åvilade många gånger ätten och inte individen själv. Det medförde att om en individ hade handlat fel var det den egna ätten som utdömde straffet. Bara om brottet berörde någon utomstående fördes saken upp på tinget där ett flertal ätter fanns representerade. Där var det i första hand ätten som betraktades som ansvarig för dådet och inte gärningsmannen.

Ätten var som en fristående juridisk och ekonomisk enhet. Den gav individen en identitet inom ett slutet system där rättigheter flätades samman med skyldigheter. Varje fri man tillhörde en ätt. Trälarna stod utanför detta system även om de också kunde bilda familj. Hur stor andel av befolkningen som trälarna utgjorde är omöjligt att säga. I andra slavsamhällen som hos de forna grekerna och romarna var de förhållandevis vanliga och kunde utgöra en stor del av befolkningen. I Rom var 25% av stadens invånare slavar under Romarrikets storhetstid. I Norden varierade trälarnas antal sannolikt ganska mycket mellan olika områden och troligen också mellan skilda tidsperioder.

Inom ätten fanns av allt att döma en strikt hierarkisk ordning och i många fall också stora skillnader i rang. Ättens överhuvud skilde sig markant från de med lägst rang och hade ett stort personligt ansvar för ättens välstånd. Han kunde inte som de övriga i ätten falla tillbaka till en undanskynd roll. Ett ättesamhälle av detta slag finner vi under järnåldern på skilda håll i norra Europa, men det finns också många likheter med exempelvis Romarrikets samhällssystem. Denna samhällsordning var både hos greker, romare och nordeuropéer ett arv från forntiden och den bör ha existerat även under bronsåldern och bondestenåldern. Framväxten av ett ättesamhälle i Norden kan ha skett så tidigt som vid övergången till bondestenåldern för 6000 år sedan.

Ätterna var sällan eller aldrig starka nog att själva försvara sina betesmarker och boskapshjordar. För att råda bot på detta allierade man sig med andra ätter och bildade federationer. Dessa sammanslagningar behövde en gemensam ledning och ett fristående råd som hade rätt att fatta beslut i viktiga frågor. De stod alltså över ätterna juridiskt och i frågor som rörde försvaret. Sannolikt är sådana federationer lika gamla som ätterna. De äldsta kända federationerna framskymtar redan i Julius Caesars skrifter och hos Tacitus beskrivning av germanerna för tvåtusen år sedan, men dessa federationer ansågs vara gamla redan då. Fortfarande finns en del spår kvar efter de gamla gränserna och indelningarna av federationerna. Någon gång under äldre järnåldern (eller tidigare) infördes den *hund*-indelning i Mälardalen

som vid järnålderns slut omformades till en indelning i *hundare*. Motsvarande indelning skedde i götalandskapen i form av *häradar*. Man kan misstänka att en föregångare till häraderna kallades *kind*. Varje enskilt hund/hundare och kind/härad omfattade ett flertal ätter och dess gränser motsvarade ätternas gemensamma landområden. Det viktiga var inte landet och dess gränser, utan dess invånare och folk. Man var inte ledare över ett visst landområde utan över ett visst folk, en eller flera ätter. Vart och ett av dessa områden skulle kunna ställa upp ett visst antal beväpnade krigare. Tacitus skrev år 98 e.Kr. att det från början var krigarnas antal som var det normgivande för de enskilda områdenas avgränsning gentemot varandra men att detta system inte gällde längre vid hans tid. Hundaren och häradet samt dess föregångare var aldrig några självständiga enheter. De var delar av en större samhällsorganisation - ett rike. Över ätten stod hundaret eller häradet och över dessa stod riket som var stammarnas högsta samhällsorganisation. Varje enskild nivå var klart definierad och hade ett eget ting där rättsliga tvister mellan ätter och individer avgjordes. Det var riket som lät sammanföra ett visst antal ätter i lagom stora grupper för att underlätta den juridiska och militära organisationen. Rikets högsta råd och ledning kunde antingen innehållas av en kung som hade ärftlig rätt till ämbetet, men i tidiga romerska och grekiska skrifter framskyntas flera exempel där den högsta makten delades av flera personer vilka bildade en rådsförsamling. I det sistnämnda fallet var förnäm börd en förutsättning för att bli invald, men deras ättlingar hade ingen ärftlig rätt till något ämbete. Platserna utdelades efter individens duglighet och efter val inom rådsförsamlingarna.

Hur gammal denna typ av riksbildning är i Norden vet vi inte. Den måste ha funnits i början av järnåldern och ingenting hindrar att den fanns både under bronsåldern och under stora delar av bondestenåldern. Många obesvarade frågor inom arkeologin skulle få en naturlig förklaring om man antog att sådana riken fanns runt om i Europa redan från bondestenålderns början. Trots det är det många arkeologer som hellre väljer att betrakta forntidens samhällen som något primitivt och oorganiserat än att försöka finna rimliga förklaringar på de lämningar som vittnar om högtstående organisationer.

Landskapet och födoproduktionen

I dag öppnar sig Falbygdens bördiga sädesfält och betesmarker framför oss. Så har det varit under lång tid men under de senaste 200 åren har en stor förändring dragit fram över fälten och än ser vi inte slutet på detta. Så sent som i början av 1800-talet ersattes årdern av plogen med vändskiva. Det vill säga ett par tusen år efter det att den uppfanns! Efter plogen kom nya förändringar. Skiftena som ändrade ägo gränserna och utdikningen av våtmarker gjorde sitt för att åstadkomma stora förändringar av landskapet. Först under denna tid kom de stora betesmarkerna att omvandlas till sädesfält. Innan dess hade bygden präglats av de väldiga betesmarkerna och ängarna för slätter. Endast en tämligen ringa del var avsatt för sädesodling och annan odling och upptog inte mer än 10-15% av det öppna landskapet.

Med den ökande sädesodlingen skulle också mängden föda öka kraftigt och fler kunde livnära sig på gårdarna. Men arbetsinsatsen blev också större, inte bara för gården i sin helhet utan också för de enskilda personerna, efter-

som odlingens avkastning krävde mer arbete räknat per dagsbehov av kalorier än vad boskapsskötseln gjorde. En utökad odling på betesmarkernas bekostnad var därför länge olönsam och först när en rad uppfinningar kunde rationalisera jordbruket var tiden mogen.

Med tanke på dagens avkastning från åkrarna kan det vara svårt att föreställa sig att man fram till 1800-talet endast fick omkring 3,5 tunnors skörd på 1 tunnas utsäde under ett normalt år. Av detta kan c:a 1,5 tunnor frånräknas till nytt utsäde och tiondeskatten. För arrendebönderna kan ytterligare drygt en tunna dras av till arrendet. Den återstående delen blir ändå relativt stor. I exempelvis Gökhemns sn där 6 gårdar av 7 var arrendegårdar fram till 1600-talets slut, var avkastningen i genomsnitt per person och dag omkring 0,5 liter omald säd, 40 gram nötkött, 30 gram får- och getkött, 50 gram smör och 5 gram får- och getost. Fisk kunde också ingå. Till detta kom lök, kål, ärtor, äpplen och andra odlade växter och frukter. Detta var vad som återstod sedan tiondeskatten hade betalats, men innan andra skatter och avgifter var betalda. Det som tillkom var arrendet, mantalsskatten och de övriga skatterna som blev allt vanligare från och med 1500-talets slut. Arrendet motsvarade per person och dag ungefär 30 gram smör. Räknat per år och gård motsvarade arrendet all spannmål som gården gav i avkastning.

Varför har man då ägnat sig åt sädesodling? Tanken har väckts att sädesodlingens främsta funktion var att kunna betala skatt och arrenden på ett enkelt sätt och att dess betydelse för de enskilda böndernas familjer var förhållandevis liten. Spannmålen användes i hög grad till försörjning av soldater och ämbetsmän samt gick på export. Vid krig har spannmål spelat en stor roll för provianteringen. Exempelvis hade spannmålmagasinens storlek en avgörande betydelse för utgången när kelterna stängde in sig i borgen vid Alesia i Frankrike inför det sista slaget mot romarna år 52 f.Kr.

Från 1600-talet och bakåt i tiden användes det öppna och frodiga landskapet mest för boskapsskötsel. Så hade det varit ända från början av bondestenåldern. Landskapet öppnades inte successivt under lång tid utan stora ytor röjdes på en gång och på relativt kort tid. Det mesta av de öppna ytorna vi ser på Falbygden i dag var troligen omvandlade till betesmarker redan några hundra år efter det att röjningarna inleddes c:a 4000 f.Kr. när bondenärningen infördes i hela södra Skandinavien. Sannolikt högg man inte ner träden, inte heller brändes skogen upp. Nya teorier antyder att man endast skalade av barken runt om trädstammarna så att träden självdog inom något år. Att hugga ner träden istället för att ringbarka dem skulle ha tagit c:a 100 gånger längre tid. Bondestenålderns tidigaste flintyxor verkar ibland vara mer slitna på den ena eggssidan och detta skulle kunna vara följderna av att man bara har ringbarkat träden.

Till följd av att boskapsskötseln dominerade starkt över odlingen är forntida malstenar ett av de mest sällsynta föremål man känner till. Än så länge kan inte en enda i hela Sverige ges en säker datering till stenåldern och bara ett fåtal tillhör bronsålder och äldre järnålder. Merparten av dem man känner till kommer sannolikt från en senare del av järnåldern och början av medeltiden. I början av medeltiden kom de att avlösas av de vattendrivna kvarnarna.

Moderna myter om forntida folk

Antalet människor

En del forskare antar att Nordens befolkning var mycket liten under forntiden eftersom forngravarnas antal är litet. Sannolikt var det tvärtom. En analys av befolkningens storlek på Gotland under bondestenåldern har visat att den var betydligt större än vad man tidigare tänkt sig. Följden blir då att de kända föremålen från denna tid, t.ex. flintyxorna, inte alls varit i var mans ägo eller ens i närheten därav. Liknande analyser som bl.a. grundar sig på pollenanalyser, vilka anger betesmarkernas storlek gentemot skogens omfattning, visar att födoproduktionen var i en storleksordning som bara kan förklaras av att befolkningen var mycket stor redan under bondestenåldern. Analysen visar att befolkningens storlek i Götaland år 3000 f.Kr. var ungefär hälften mot vad den var år 1600 e.Kr.

Vi kan uppskatta Falbygdens befolkning till i runda tal 10.000 personer - *som minst* - i mitten av 1600-talet. Från år 1619 finns relativt tillförlitliga uppgifter i mantalslängderna som visar att befolkningens storlek var ungefär 11.500 på Falbygden - *som minst*. De beräkningar som finns antyder att befolkningen var ungefär lika stor från 700-talet och fram till 1600-talets mitt, även om vi måste räkna med tillfälliga förändringar som t.ex. efter digerdöden i mitten av 1300-talet. För Falbygdens del finns det klara antydningar i t.ex. pollenanalyserna att befolkningsökningen varit mycket blygsam ända sedan bronsålderns slut c:a 600 f.Kr. när befolkningen preliminärt kan uppskattas till minst 8000 personer. Det innebär att befolkningens storlek i det närmaste varit oförändrad i 2500 år. Går vi ännu längre tillbaka i tiden ökar skillnaden. Under bondestenålderns andra hälft och under bronsålderns början kan befolkningen på Falbygden preliminärt uppskattas till c:a 5000 personer. Under den första tusenårsperioden av bondestenåldern växte befolkningens storlek mycket kraftigt men det har i dessa analyser inte varit möjligt att klarlägga om det skedde successivt eller enbart vid tidsperiodens början.

Under hela forntiden och in i medeltiden visar det sig att antalet människor måste ha varit mångdubbelt större än vad de kvarvarande lämningarna vittnar om. Normalt efterlämnade inte människorna någonting alls efter sig som kunde klara tidens tand. Tvärtom var det relativt onormalt att man gjorde det. Ofta var det fråga om större kollektiva insatser som stora byggnationer eller lyxtillverkning av föremål med en framträdande person som beställare. Det är just dessa aristokratiska personers ägodelar som de flesta av våra fornfynd och fornlämningar handlar om.

Organisationsnivån

Många forskare antar att samhällena i Norden hade en mycket låg organisationsnivå under forntiden. Men det beror på vad man jämför med. Romerska och grekiska författare berättar åtskilliga gånger under de första seklen av vår tideräkning om skandinaviska folk som hade egen kung och egna hövdingar vilka utgjorde toppen inom samhällets adel. Till samhällets aristokrater hörde också hednaprästerna och de krigare som tjänstgjorde i hirden hos en kung eller hövding.

Ätterna ägde gods och gårdar av skiftande storlek. Angående jordägarandet är det troligt att det mesta av jorden i Götaland ägdes av ett mindre antal

ätter. Det är fullt möjligt att 20% av den totala befolkningen ägde omkring 80% av jorden och boskapen. De övriga utgjordes av mindre förmögna ätter samt landbor (eller trälarna vilka under medeltiden blev arrendebönder) och hantverkare. Inte sällan kunde de rika äga åtskilliga gods de antingen skötte själva eller insatte en *bryte* eller föreståndare att ta hand om driften. En rekonstruktion visar att det förekom gods av alla storlekar i Västergötland vid järnålderns slut. Det fanns allt från små gårdar där i runda tal 10 personer bodde, till storgods med omkring 200 personer eller mer. För de flesta på dessa gods bör livssituationen ha varit jämförbar med trälarnas liv och med 1800-talets statare.

Tacitus skrev år 98 e.Kr. att trälarna självständigt rådde över sitt boställe och sitt hem. Ägarna pålade sina trälarna en viss mängd spannmål eller boskap etc som skatt. Inte ens de friviliga trälarna fick någon betydelse i det enskilda livet i samhället och aldrig i det offentliga, utom i de germanska stater som regerades mer enväldigt. Där kunde de stiga i betydelse både över de friborna och de adliga. Germanerna valde sina kungar med hänsyn till ädel börd, medan de valde anförare med hänsyn till krigisk duglighet. Liksom kungarnas makt inte är oinskränkt så ledde anförarna mera genom sitt exempel än på grund av någon befälsmyndighet, då varken att straffa till livet eller att fängsla eller ens att ådöma prygel var tillåtet för några andra än prästerna. Allt detta enligt Tacitus tvåtusenåriga redogörelse. I denna beskrivning framskyntar en samhällsordning som i många stycken påminner såväl om kelternas i västra Europa som om den i Sverige under medeltidens början. Tacitus skrev dessutom att goterna i norra Polen, vilka sannolikt härstammade från Götaland, styrdes av kungar och detta med något stramare tyglar än de övriga germanska folken. Utmärkande för goternas folk var undergivenheten gentemot sin kung. I Sverige omnämner han svionerna som förutom män och vapen var starka genom sin flotta. Hos dem lydde folket blott en enda person och han regerade inte med några inskränkningar utan med ovillkorlig rätt att bli åtlydd.

När den ätteägda jorden kom att bli individuellt ägd under medeltiden i enlighet med de kristna idealen, medförde det betydande förändringar. Godsen, som tidigare bestått av en samling smärre gårdar som befolkats av trälarna och arrendebönder, fick inte längre en och samma ägare. Genom arvskiften och byten splittrades ägandet i byarna och de enskilda gårdarna på godsen kom i allt högre grad att skiljas åt till olika ägare.

Välstånd och kunskapsnivå

Många forskare antar att välståndet i Norden var lågt under forntiden. Det stämmer för de allra flesta i samhället eftersom de varken ägde föremål av flinta, brons eller järn. Ännu mindre ägde smycken av bärnsten och guld eller fick några synliga gravvårdar efter sin död. De besuttna däremot, de som tillhörde en ätt med stora jordbesittningar, kunde njuta av livet på ett sätt som var fjärran från de fattigas leverne. De kunde smycka sig och bygga ordentliga hus och gårdar samt inskaffa importerade föremål och vapen. Efter sin död fick de välbyggda gravvårdar vars rester återstår än i dag, eftersom sten ofta ingick i byggnationen.

Detsamma gäller kunskapsnivån. Bönderna kunde det som hörde till boskapsskötsel och odling. Krigarna lärde sig behärska sina kroppskrafter och sina vapen samt fördjupade sig i strategiskt tänkande, medan hantver-

karna utvecklade sina talanger genom att förbättra föremålens funktion och skönhet eller genom att minska kostnaden för dem. De kom att framställa enastående ting. Som exempel räcker det med att nämna guldhalskragarnas filigransarbeten från 500-talet som är mer högtstående än de vi finner i dag. En del forntida läkare hade förmågan att utföra trepaneringar, en form av avancerade skaloperationer. Även djupa kunskaper inom geometri och astronomi fanns hos enstaka individer i samhället. Trots att man inte ville överlåta kunnandet åt skriften, eftersom det ansågs förslöa minnet, tillkom runskriften på 200-talet. Endast ett fåtal av de texter som prydde stenar, vapen eller smycken har bevarats till vår tid. De allra flesta av runinskrifterna, de som bör ha ristats ner på träskivor etc, är borta för evigt.

Världsåskådning - religion

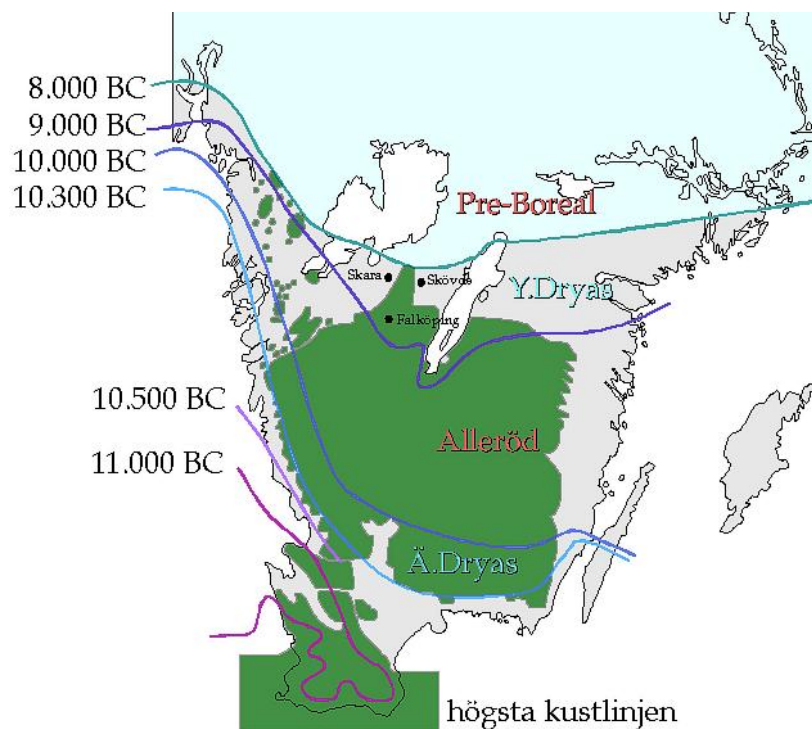
En del kanske tänker sig att asaläran var detsamma som dyrkandet av sol och regn etc eller att man betraktade sina gudar som gudomliga människor i likhet med Jesus inom kristendomen. Men det finns skäl att anta att religionen hade en helt annan utformning och inriktning. De äldsta grunderna i asaläran är uråldriga och återfinns hos många av de folk som talar ett indo-europeiskt språk. Likheter finns med kelternas, romarnas, grekernas, assyriernas och hettiternas religion och har ett gemensamt ursprung med hinduismen hos de ariska indierna.

Numera vet vi att de lärde i samhället hade omfattande kunskaper i åtskilliga ämnen. Så exempelvis i Julius Caesars beskrivning av de lärda druiderna hos kelterna. Förutom att de hade hand om all rättsskipning (precis som hos germanerna) ägnade de sig åt att lära sig allehanda saker om naturen. De sägs ha undersökt bl.a. stjärnornas rörelser, världen och jordkretsens storlek. Deras världsbild skilde sig i hög grad från vår egen. Vår världsbild beskrivs ibland som statisk och fixerad vid åtskilda objekt, vilka inrättades i komplicerade system av orsak och verkan. I rummets tre dimensioner och efter ett konstant flöde av tid utspelas händelser och skeenden ordnat och mekaniskt. Detta är vårt arv efter bl.a. Newtons beskrivning av världen. Inom den nya fysiken finns andra perspektiv på verkligheten som går rakt emot denna syn och som närmar sig den österländska filosofin. Den är i sin tur ett arv från den äldre hinduismen och därmed den världsåskådning som bör ha dominerat i Europa under forntiden. Hos forntidens folk i norra Europa kan man tänka sig att de såg världen som ett flexibelt system av samverkande delar vilka inte kunde avgränsas från den helhet de utgick ur. De delar man ändå åtskilde var rörliga i ständiga kretslopp, som ingick i ett ömsesidigt ingående i andra kretslopp. Det var sannolikt själva skeendet som var det centrala i deras världsbild, inte de statiska tingen i sig. Med andra ord dyrkade de inte statiska ting som sol och regn, utan hyllade de kretslopp där värme och växtlighet var ett resultat av skeendet. Dessa kretslopp gavs namn som om de vore levande väsen, ty kretsloppen jämfördes med levande ting.

STENÅLDER

Stenåldern var den tidsperiod som medförde de största förändringarna i människans historia. Den börjar med de första människorna för några miljoner år sedan och slutar vid en tid när flera metaller fick en allt större betydelse samtidigt som monumentala byggnader restes. Även människans livsbe-
tingelser kom att förändras kraftigt vid flera tillfällen.

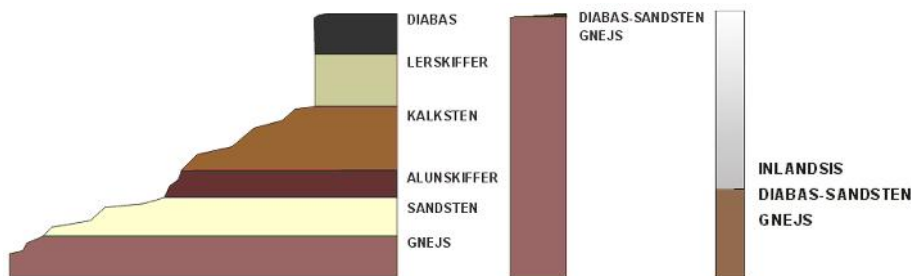
Det är inte omöjligt att det förekommit människor på Falbygden före den senaste istiden eller under dess kortare värmeperioder. För 40.000 år sedan tog en mindre värmeperiod slut och åter täcktes landskapet av en kilometer-tjock ismassa. Även mammutar, ullhåriga noshörningar och andra märkliga djur som numera är utdöda, kan ha strövat omkring här i trakterna. Omkring 13.000 f.Kr. ändrades klimatet och inlandsisen började långsamt smälta bort. Omkring 9200 f.Kr. blev den södra delen av Falbygden isfri och ett par hundra år senare även den norra delen. De allra första människorna skulle inom kort slå sig ner. Sannolikt är det deras ättlingar som än i dag bor i södra Sverige, om ock starkt uppblandade med andra folk som kommit in i landet vid skilda tidpunkter.

Baltiska issjön c:a 8500 f.Kr. Den dämades upp mot väster av Billingens höjdrygg. (Moberg, I. 1950)

Jägerstenåldern (eller Äldre stenåldern, *Paleolitikum* - *Mesolitikum*) är en förhållandevis fyndfattig tidsperiod i hela Europa. Så också på Falbygden. Detta har sin naturliga förklaring i att man tillverkade föremål, redskap och smycken i organiska material som mycket sällan har klarat tidens tand. Dessutom var inte befolkningen så stor. Vi kan uppskatta att det fanns omkring 1 person per 10 km² landyta, som mest! Sjöar och vattendrag gjorde sitt till för att föda ytterligare ett antal människor. För Falbygdens del skulle det kunna innebära en befolkning på omkring 100-300 personer. Men alldeles efter isens avsmältning, före värmeperiodens inträde c:a 8100 f.Kr., är det inte troligt att fler än låt säga 10-20 personer kunde livnära sig på Falbygden. Det skulle totalt sett under de 5000 år som jägarstenåldern varade motsvara en sammanlagd befolkning på ungefär 20.000 människor.

Med övergången till bondestenåldern (eller Yngre stenåldern, *Neolitikum*; c:a 4000-1800 f.Kr.) ökar både fornfyndens och fornlämningarnas antal betydligt. Från och med denna tid började man tillverka verktyg i sten i betydligt större omfattning än tidigare. Till och med en metall som koppar användes i mindre utsträckning. En annan nyhet var monumentala byggnader av sten. Att tidsperioden är fyndrik beror också på att befolkningen var större. Nära 50 personer per km² kunde livnära sig på Falbygden. Det innebär att Falbygden kan ha blivit mer än hundra gånger folktätare än under jägarstenåldern. Frågan är om inte befolkningen i södra Skandinavien kom att blandas med invandrare söderifrån i samband med övergången till jordbruksnäringen. Redan i början av bondestenåldern kan bygden ha haft en befolkning på omkring 1000 personer som snabbt växt till det dubbla antalet och mer därtill.

Urberget (gnejs) med ett djup av omkring 1500 meter är närmare 100 gånger mäktigare i tjocklek än de övriga bergarterna tillsammans, men inlandsisen var sannolikt runt dubbelt så tjock när den var om störst.

Istidens slut

Omkring 9300 f.Kr. låg kanten till den väldiga inlandsisen mellan Timmele och Dalum strax söder om Falköpings nuvarande kommungräns. Hundra år senare låg den intill Ålleberg och efter ytterligare hundra år vid Varvsberget. Omkring 9000 f.Kr. hade iskanten förskjutits till trakten av Borgunda och Brunnhemsberget. Strax före 8900 f.Kr. hade inlandsisen smält ända upp till Varnhemstrakten. Under denna 400-åriga period hade avsmältningen skett med en genomsnittlig hastighet av omkring 150 m per år. När iskanten nått

fram till Varnhem inträdde en tillfällig köldperiod, *Yngre Dryas*, c:a 8900-8100 f.Kr., när iskanten i genomsnitt endast flyttades norrut ungefär 20 m per år. Först när denna kallperiod var över kom den stora värmeperioden som definitivt skulle göra slut på inlandsisen.

Vid istidens slut inträffade två sällsamheter. Insjön "Forn-Vättern" var betydligt större än i dag och fick under en kort period omkring 8950 f.Kr. en tillfällig avtappning västerut. Vattenströmmen gick söder om Billingen, förbi Dala och ut i världshavet som vid den tiden sträckte sig via Vänern ända fram till Hornborgasjön. Härigenom bildades den säregna erosionen vid Djupadalen när de gigantiska vattenmängderna forsade fram och skar ut djupa fåror.

En annan sällsamhet av likartat slag var tappningen av Baltiska issjön (dåvarande Östersjön) vid Billingens nordspets. Vad som hände var att hela den dåtida Östersjön, som vid denna tid var en insjö, fick en ny och mycket stor avtappning mot havet. Billingen hade i egenskap av ett långsträckt platåberg tjänat som en tröskel för vattenmassorna. När isen smälte bort vid bergets nordligaste del öppnades en kanal som snabbt växte i storlek och omfattning. Inom bara några år skulle den Baltiska issjöns nivå sänkas ända ner till världshavets nivå i väster. Nivåskillnaden var från början så stor som omkring 25 meter. Näst intill ofattbara vattenmängder forsade och strömmade förbi och skapade alla de säregna naturformationer som vi i dag finner i Valle härad. Det finns forskare som har försökt datera denna händelse genom lervarvskronologin ("årsringar" i maritima avlagringar bestående av lera) och menar att vattnet bröt fram år 8213 f.Kr. och då sannolikt på våren eller sommaren. En tidigare uppfattning var att det skedde 8481 f.Kr.

Avtappningen omkring 8950 f.Kr. ut i världshavet som då sträckte sig upp till Hornborgasjön, medan inlandsisen fortfarande täckte Billingen.

Jägarstenåldern börjar

Under jägarstenålderns långa tidsperiod om c:a 200 generationer kom många förändringar att ske. I takt med klimatets skiftningar ändrades floran och faunan och därmed människans livsvillkor. Till en början var Falbygden en

skogfri tundra där renhjordar betade. I Östra Gerum har ett renhorn hittats tillsammans med en del andra ben som nu är förkomna. Omständigheterna tyder på att det rört sig om benresterna efter en hel ren. Att kroppen låg här beror sannolikt på att renen gått ner sig i en vattendränkt sandbank under kallperioden 9100-8100 f.Kr. Renhjordarnas tid på Falbygden blev relativt kort. De följde iskanten och de stora fria vidderna norrut medan de täta skogarna sakta men säkert vandrade in i deras ställe.

Med den täta skogen följde också nya djurarter. Ute i mossmarkerna i Marka sn har man påträffat resterna efter en uroxe. Det är en av de få kända som finns i Sverige. Ja, den enda hittills i västra Götaland. Uroxarna påminner om dagens nötboskap men de var något större. Den har inte daterats men borde tillhöra jägarstenåldern, vid tidsperioden runt 8000-4000 f.Kr. Fyndplatsen låg ett stycke ut i den forntida sjö som bredde ut sig i denna del av Falbygden. Man kan tänka sig att denna uroxe gått ner sig sedan den flytt undan några jägare, eller också att benen ingått i ett offer som slängts ut i den forna sjön. Från samma trakter av mossen har ett flertal stockbåtar påträffats, men deras ålder är inte kända. Inte heller har de tagits tillvara.

Ett av de få hittade föremål som kan dateras till denna tid är en s.k. fågelpil av ben med eggskenor av flinta. Den hittades i en torvmosse i Slöta sn, strax väster om Vartofta station. Sannolikt användes den inte för fågeljakt, som typbenämningen ger sken av, utan för jakt på storvilt. Flintan kommer från Skåne eller Danmark där fler fågelpilar är kända. Dateringen ligger omkring 5000 f.Kr.

Dessa fynd, även om de är få, vittnar om Falbygdens forna betydelse. Men de främsta av alla fynd från denna tid var fynden vid Hornborgasjön.

"Fågelpil" för storviltjakt. Rekonstruerad. (Larsson, L. 1977, s.34)

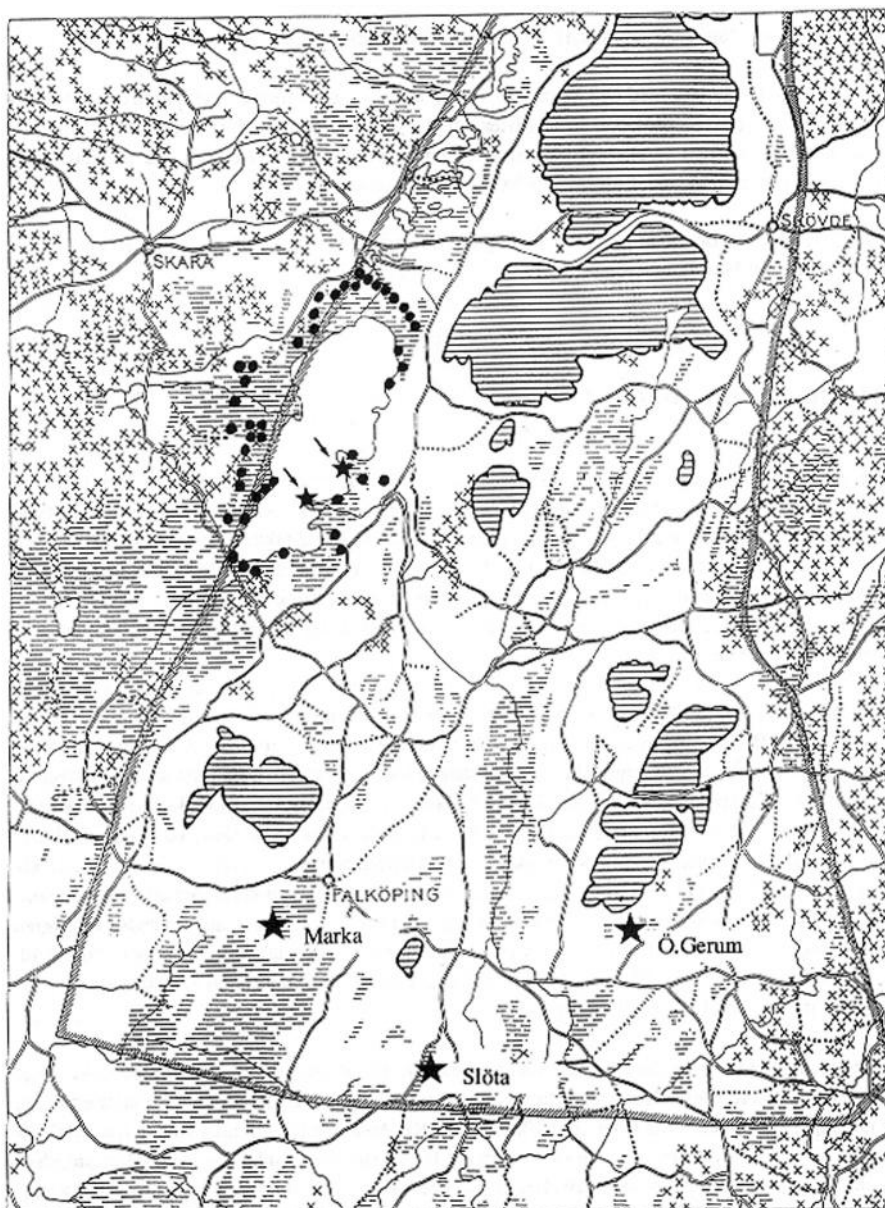
Hornborgahunden

Runt Hornborgasjöns stränder har ett stort antal fyndplatser påträffats där man funnit spridda rester från jägarstenåldern. Fynden består främst av flintavslag. Det material som går att datera ligger mellan c:a 7500 f.Kr. och 5000 f.Kr.

Normalt benämns dylika platser "boplatser" även om det inte går att bevisa att någon verkligen har bott här. Benämningen är i första hand en registerteknisk term avsedd för Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering i Sverige. Här kan det förekomma härdar och diverse avfall som flintavslag men ytterst sällan eller aldrig några konkreta huslämningar. Det enda man egentligen vet om dessa s.k. boplatser är att ett visst antal människor har varit verksamma på platserna under en viss tid. Med andra ord vet vi så gott som ingenting. Hade man varit objektiv skulle dessa platser ha kallats fyndplatser, och inget annat.

Granskar vi fynden vid Hornborgasjön närmare kan de både utgöra lämningar efter aktiviteter, som jakt och fiske, eller efter tillfälliga uppe-

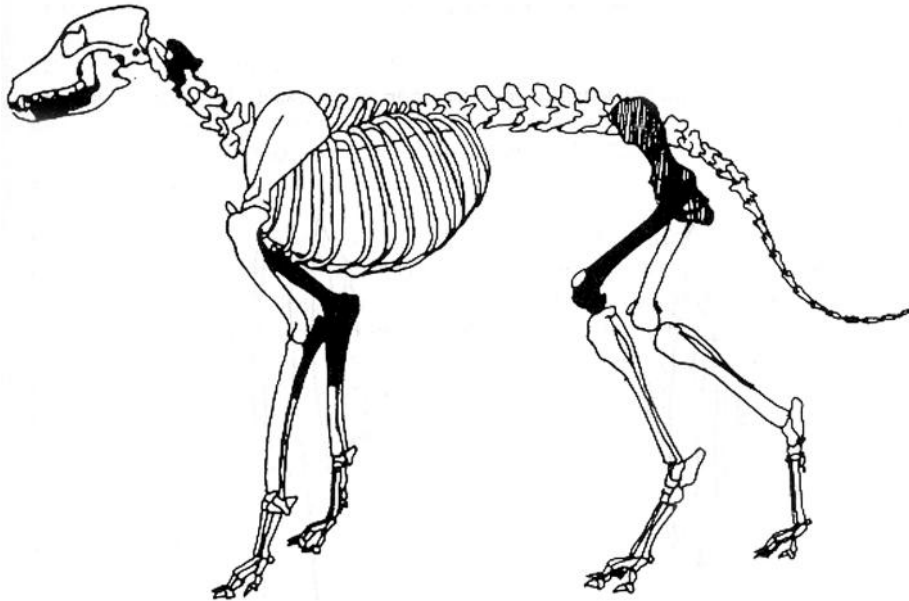
hållsplatser. Men det finns en speciell plats - Ytterberg - som kan ha varit förmer än de andra och det är inte otänkbart att det är fråga om en rituell samlingsplats.

Viktiga fyndplatser från jägarstenåldern. Fyndplatserna med hundben vid Hornborgasjön anges med pilar. (delvis efter Kindgren, H. 1983; grundkartan upprättad av K.E.Sahlström.)

Vid utgrävningen på Ytterbergs ägor i närheten av Hornborgasjöns sydöstra strand påträffades någonting extremt sällsynt, skelettet av en hund. Ja, inte bara en enda utan resterna av fyra hundar som tillhörde tiden omkring 7000-5000 f.Kr. Antalet kända hundar från andra områden under denna tid är ytterst få, men de som finns visar en samstämmig bild av hundarnas utseende. Dåtidens hundar var i det närmaste identiska med dagens spets eller

gråhund. Några andra hundraser fanns inte. Först under bondestenåldern framavlades nya hundraser vilka alla härstammar från spetsen.

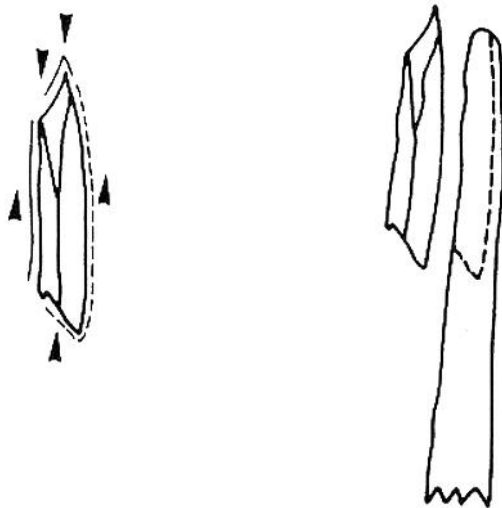

Skelett av hund från Hornborgasjön (Arnesson-Westerdahl, A. 1983).

Utgrävningen visade också att man inte bara använt sig av sydkandinavisk flinta, vilken importerats från Skåne-Själland, utan också av kambrisk flinta från Kinnekulle och eventuellt från Billingen. Den kan i Västergötlands platåberg påträffas i ytterst små mängder i form av små linser i vissa av platåbergens skikt. Kvaliteten är dock inte alls lika bra som den sydkandinaviska varför den bara användes till mycket små föremål. Intressant nog är så gott som all flinta från de äldre boplatserna vid Hornborgasjön importerad från södra Skandinavien. Först under en senare del av jägarstenåldern används den lokala flintan. Omkring hälften av de kvarvarande föremålen var då tillverkade av denna flinta.

I vissa fall har man lyckats fastställa hur flintaföremålen användes. Ett urval av redskapen från Hornborgasjöns fyndplatser har studerats i mikroskop. Utifrån de knappt skönjbara nötningsspåren har man utläst att föremålen använts till bearbetning av skinn och växtdelar samt tillverkning av redskap i trä och ben. Därtill har en del nötningsspår visat hur redskapen varit skaftade. Allt detta framträder vid 200 gångers förstoring.

Här vid Hornborgasjön finns inte bara spår efter långväga kontakter söderut utan också norrut. Ett annat råmaterial som användes vid Hornborgasjön var stenar av kvartsit. Föremål av denna bergart är vanliga i Svealand och längre norrut men dessa fynd är de första kända i Västergötland. I och med övergången till bondestenåldern slutade man emellertid använda såväl den lokala flintan som kvartsit norrifrån. Nya traditioner ersatte de gamla.

Mikrolit av flinta från Hornborgasjön. Pilarna visar nötningsspårens riktning samt bild av träskaft och hur den förmodligen har varit skaftad. (Thorsberg, K. 1985, s. 16) Benämningen mikrolit betyder "liten sten" och används för smärre föremål av sten och då främst av flinta.

Bondestenåldern - en ny era börjar

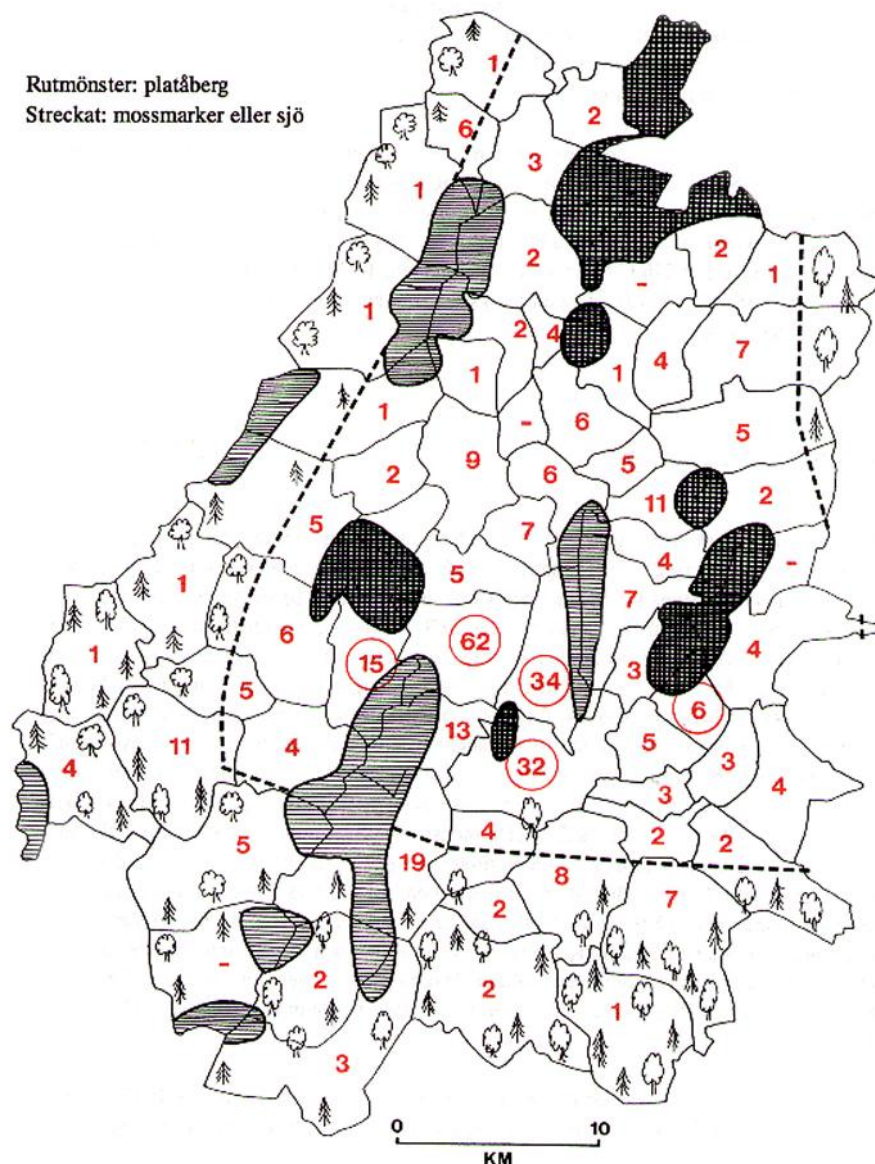
I och med övergången till bondestenåldern (c:a 3950 f.Kr.) ändrades det mesta i samhället. Arbetsuppgifterna, försväringsvillkoren, kontaktnätet och världsåskådningen kom att påverkas snabbt och grundligt. Ingenting skulle längre vara sig likt. Tidigare tänkte man sig inom den arkeologiska forskningen att det var en långsam förändring, från ett konsumerande liv baserat på jakt och insamling, till ett producerande liv där boskapsskötsel och odling dominerade näringskonomin. Men numera är det uppenbart att det gick mycket fort och att förändringen drabbade hela södra Skandinavien samtidigt. Det innebär att hela övergången måste ha varit välorganiserad på ett sätt som är svårt för oss att förstå i dag.

Vissa forntida lämningar tycks visa att det var den befintliga befolkningen i Skandinavien som anammade nyheten om boskapsskötsel, eftersom enstaka hantverkstraditioner från jägarstenåldern levde kvar i Danmark. Andra lämningar och analysresultat tycks visa att förändringen knappast hade varit möjlig om inte folk från Tyskland och Polen varit inblandade. I ljuset av dessa undersökningar kan man ana hur tusentals invandrare lagt södra Skandinavien under sig och omvandlat skogarna till väldiga betesmarker, samtidigt som den forna befolkningen uppblandades med nykomlingarna.

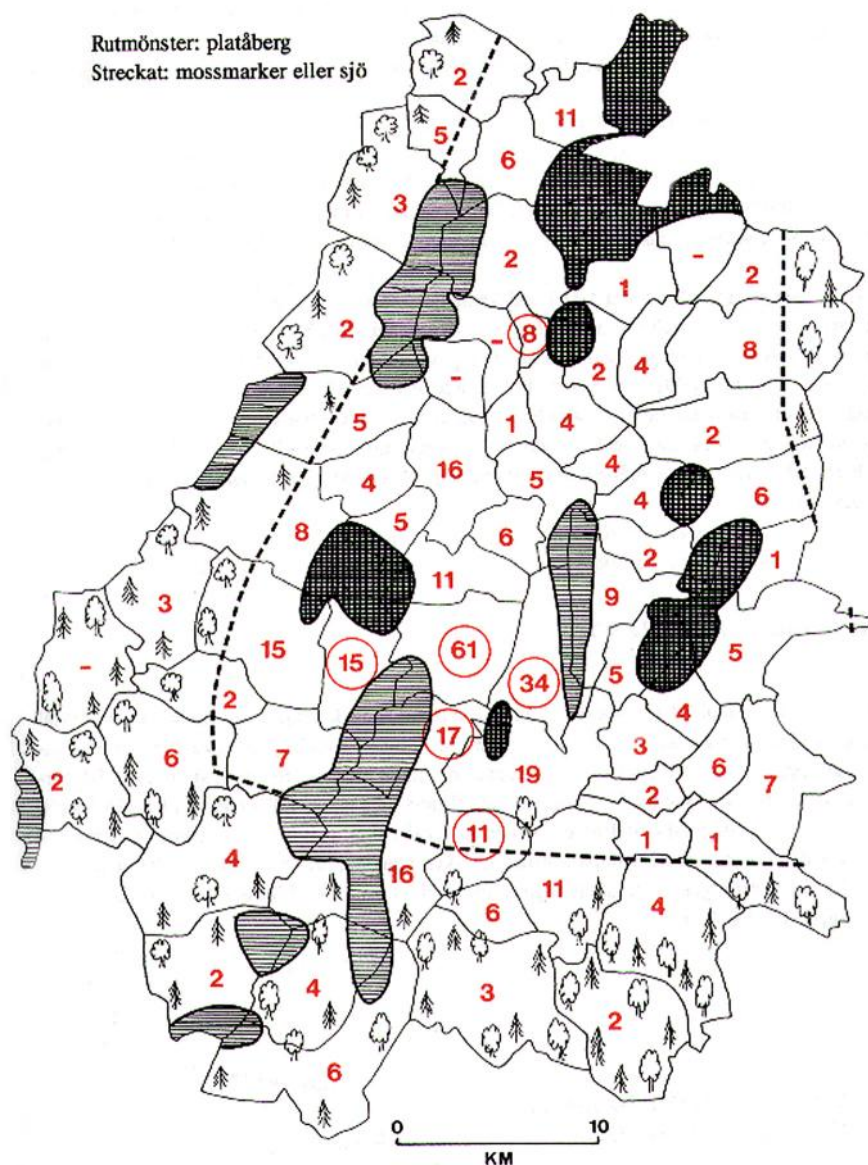
För att förstå den totala omvälvningen i denna händelse måste vi tänka oss in i skillnaden mellan de olika näringsgrenarna och samhällssystemen. Ofta uppfattar man jägarstenålderns människor som löst sammanfogade i grupper på upp till 200 individer och att de rörde sig relativt fritt i sina stora och avgränsade revir inom vilka födan och råmaterialen hämtades. Att livnära sig som boskapsskötare innebar bland annat att man fick en betydligt längre arbetsdag, ensidigare arbetsuppgifter och en mindre variationsrik kost. Dessutom fanns en ständig risk att boskapen dog av sjukdom eller stals av grannstammar. Allt detta framtvängde en ny organisation av samhället

som bör ha varit starkt hierarkiskt skiktad och som inrymde ett aktivt försvar till skydd mot hotande grannar. Den enda konkreta fördelen är att fler människor kunde födas på en given yta, men ingenstans finns det några tecken på en hotande överbefolkning. Tvärtom har de naturfolk som kan jämföras med jägarstenålderns människor ofta en naturlig reglering som håller befolkningens storlek på en lagom nivå. Det är svårt att förstå varför dessa ville gå över till boskapsskötsel och odling eftersom det nästan enbart innebar försämringar. Detta styrker ännu mer att det inte var den inhemska befolkningen som orsakade förändringen utan folk utifrån.

Antalet föremål per socken, från trattbägarkulturen c:a 3950-2950 f.Kr. Sockenar med mer än 1,4 föremål per km² är inringade. (Blomqvist, L. 1990a)

Antalet föremål per socken, från stridsyxekulturen c:a 2950-2400 f.Kr. Socknar med mer än 1,4 föremål per km² är inringade. (Blomqvist, L. 1990a)

Falbygden - ett fyndtätt område

Under hela bondestenåldern framstår Falbygden som ett av Skandinavien mer fyndtäta områden. Här finns ett stort antal föremål och fasta fornlämningar från denna tid och bortåt 2400 föremål från Falbygdens bondestenålder finns på våra museer. Till detta kommer minst 357 stenkammargravar som ligger på Falbygden samt i Varnhemsområdet i den östra delen av Valle härad. I detta antal ingår 3 dösar, 203 gånggrifter och 151 hällkistor. Andra mycket fyndrika områden i västra Götaland under bondestenåldern är Bohuslän, södra Dalsland och södra Halland.

Falbygdens fyndrikedom återspeglar den stora betydelse som bygden hade och som den skulle behålla under flera tusen år framöver. Fyndplatserna för trattbägarkulturens föremål (c:a 3950-2950 f.Kr.) finns utspridda

runt hela bygden. Gånggrifterna från c:a 3300 f.Kr. utgör ett framträdande inslag vars like inte kan skådas i hela Skandinavien. Ett stort fyndmaterial är även kännetecknande för återstoden av bondestenåldern, genom såväl stridsyxekulturen (c:a 2950-2400 f.Kr.) som dolkkulturen/senneolitikum (c:a 2400-1800 f.Kr.). Extremt fyndrikt är området omkring Falköping och Karleby och det gäller under hela bondestenåldern, trots att bondestenåldern kan indelas i tre skilda tidsperioder (trattbägarkultur, stridsyxekultur och dolkkultur/senneolitikum), som kulturellt sett är mycket olika varandra. Utgår vi enbart från de lösfunna föremålen framstår Falköpings församling som den i särklass fyndrikaste trakten i hela västra Götaland (Bohuslän, Dalsland, Halland, Västergötland) under både trattbägarkulturen och stridsyxekulturen. Även Karleby sn och i viss mån socknarna Slöta och Marka är mycket fyndrika under denna period. Föremålen från dolkkulturen är inte lika koncentrerade till Falbygden som föremålen från de tidigare perioderna, men trots det är både Falköping och Karleby viktiga områden i västra Götaland. Det ska troligen inte ses som att bygdens betydelse minskat, utan att fler viktiga orter etablerats. Jämför man västra Götaland med övriga delar av Sverige finns en motsvarande fyndtäthet endast i Skåne.

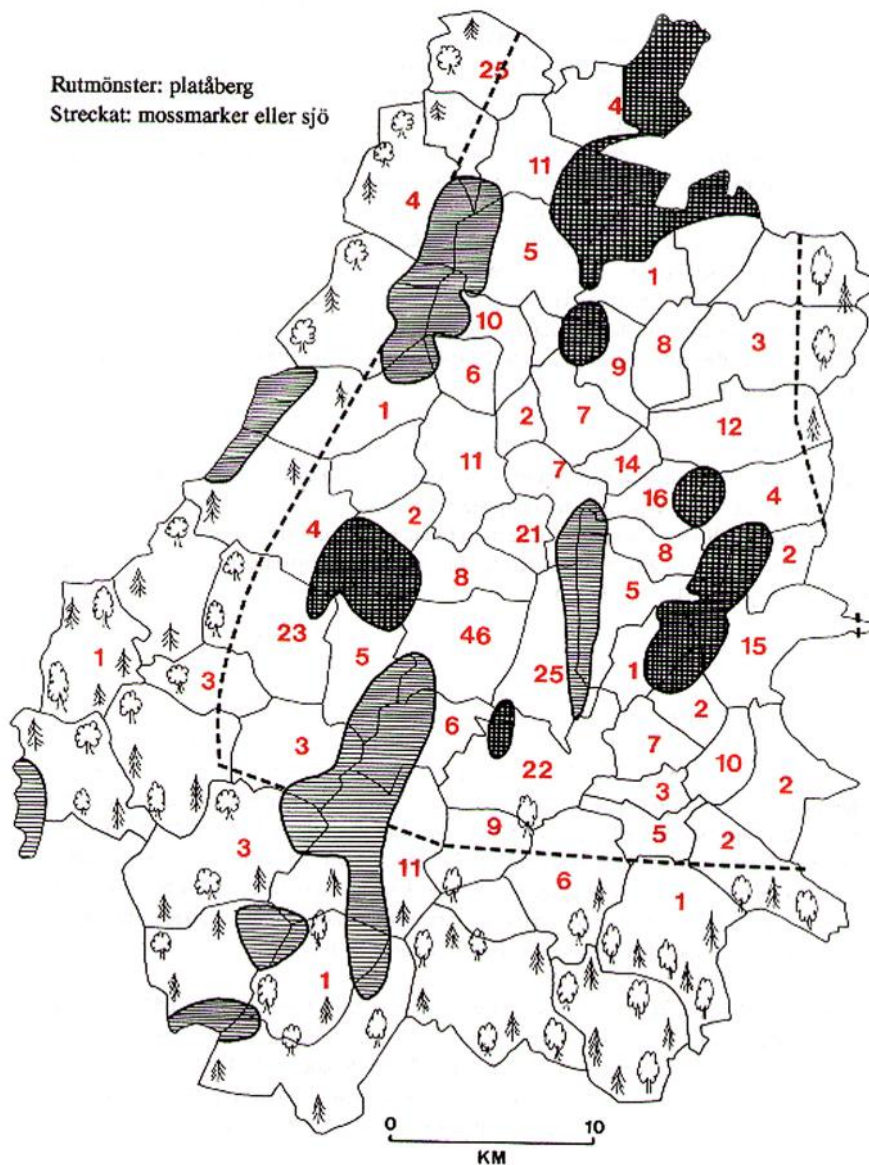
En stor del av de hittade föremålen från denna period är tillverkade av material som importerats söderifrån. Det gäller främst flinta, bärnsten och koppar. Det allra mesta kom hit i form av färdiga redskap och smycken. Bland de föremål som inte är importerade från Skåne-Danmark märks främst yxtyper med skafthål som tillverkats av andra bergarter än flinta. De kallas mångkantsyxor, dubbeleggade yxor, stridsyxor och enkla skafthålsyxor. Grovt räknat kan man uppskatta att det bara gick en enda flintyxa på 100 individer och en enda skafthålsyxa på 1000 individer i början av bondestenåldern. Självfallet finns variationer mellan olika områden och tidsperioder. Men inte heller skafthålsyxorna tillverkades lokalt utan på speciella platser och av skickliga hantverkare vars produkter fick stora spridningsområden. Vi måste räkna med att de tillkommit genom en slags industriell tillverkning med tanke på den låga produktionsmängden och den stora svårigheten att tillverka symmetriska och ofta högglangspolerade stenyxor. Därtill uppvisar de enskilda typerna av skafthålsyxor stora likheter formmässigt oavsett var de påträffas i det stora utbredningsområdet. Det finns anledning att tro att tillverkningen av stridsyxor till viss del utförts i trakten av Falbygden till skillnad från den senneolitiska typ som benämns enkla skafthålsyxor, vilka av allt att döma har tillverkats i massupplagor vid Vänersnäs i Västergötland. Avsättningen för dessa yxor skedde i hela västra Götaland och kanske ännu längre bort. Den organiserade tillverkningen och spridningen av såväl flintyxor som skafthålsyxor är bara ett exempel bland flera som vittnar om en avancerad samhällsorganisation redan från bondestenålderns begynnelse. Inför våra ögon framträder något som kan ses som början på en riksbildning.

Yxor i depå

Tillverkningen av flintyxor mångdubblades vid övergången från jägarstenåldern till bondestenåldern. För att rationalisera tillverkningen uppkom regelrätta gruvor redan vid bondestenålderns början i bland annat sydvästra

Skåne och norra Jylland. Dessa ledde flera meter ner till det skikt i berggrunden som innehöll flinta. Därefter väntade huggning och slipning av flintyxorna. Det var ett svårt och krävande arbete, endast värdigt den fullt utbildade flinthuggaren. Nutida försök visar att det krävs en stor hantverkskicklighet för att kunna tillverka sådana flintyxor som användes under bondestenålderns första årtusende. Inte ens slipningen överläts åt de personer som kom att använda dem utan skedde lokalt hos tillverkarna.

Antalet stenkammargravar per socken, även osäkra. Dösar (c:a 3500-3350 f.Kr.), gånggrifter (c:a 3300-2950 f.Kr.), och hållkistor (c:a 2400-1500 f.Kr.). (Blomqvist, L. 1989a, 1990a)

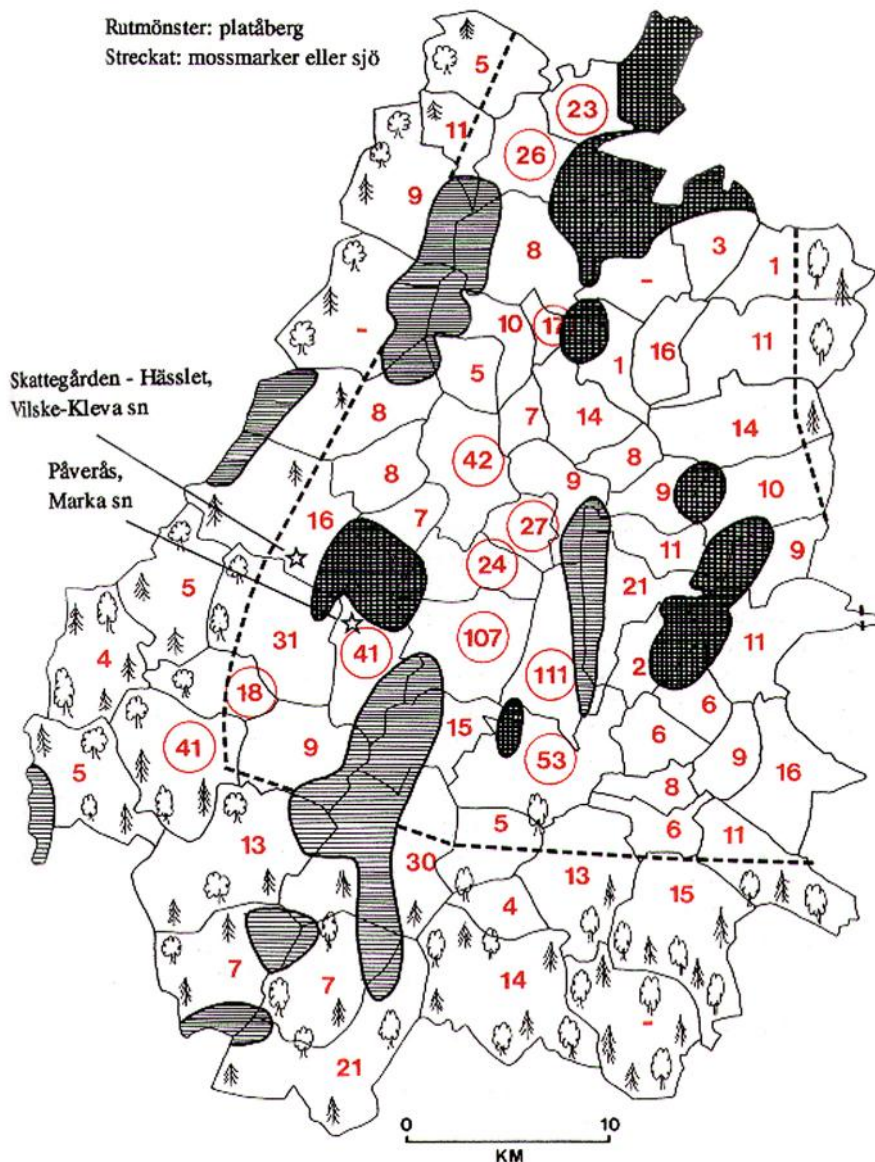

Flintyxorna återfinns ofta vid plöjning etc av jordbruksmarker men så gott som aldrig vid skogsarbeten. Varför de ligger här strax under markytan är det ingen som vet. Kanske är dessa yxor det enda som finns kvar av forntida gravar. Vanligen påträffas en yxa i taget, i vissa fall dyker anhopningar av yxor upp och antalet kan variera från två till över dussinet. I dessa fall rör

det sig sällan om gravar utan snarare om rituella eller ceremoniella depone-
ringar. Depåer är inte kända från jägarstenåldern utan var en ny sedvänja
som infördes vid övergången till bondestenåldern.

Den äldsta kända depån i västra Götaland ligger i Marka sn. Den bestod
av två spetsnackiga flintyxor av typ 1, vilket är den första av bondesten-
ålderns flintyxtyper. Båda var oslipade. Intressant nog verkar de allra äldsta
av denna typ vara just oslipade. Depån tillhörde således tiden för de allra
första bönderna, liksom kopparyxan från Vartofta-Åsaka.

*Antalet föremål per socken, från hällkisttid/senneolitikum c:a 2400-1800 f.Kr. Socknar
med mer än 2,5 föremål per km² är inringade. (Blomqvist, L. 1990a)*

Efterföljande sida:

*Några olika typer av flintyxor från trattbägarkulturen (c:a 3950-2950 f.Kr.),
samt en av gånggrifterna i Luttra och på Ekornavallen.*

Den första kopparyxan

Antalet kopparföremål från bondestenåldern är extremt litet i Skandinavien. Endast några 10-tal föremål är kända. En del är svåra att datera men det som förefaller vara äldst i Skandinavien är en kopparyxa som hittades under ett stenblock vid Öja i Vartofta-Åsaka sn. Det flata yxbladet är 8,8 cm långt, 4,2 cm brett vid eggen och har en spetsig nacke. Till formen är den nästan identisk med de spetsnackiga flintyxorna av typ 1, vilka endast tillverkades under bondestenålderns första 50-100 år. Den är unik i sitt slag och tills vidare kan den göra anspråk på att vara det äldsta kända kopparföremålet i Skandinavien, preliminärt daterad till c:a 3950-3900 f.Kr. Tillverkningen bör ha skett någonstans i södra Danmark eller norra Tyskland i likhet med andra kopparföremål.

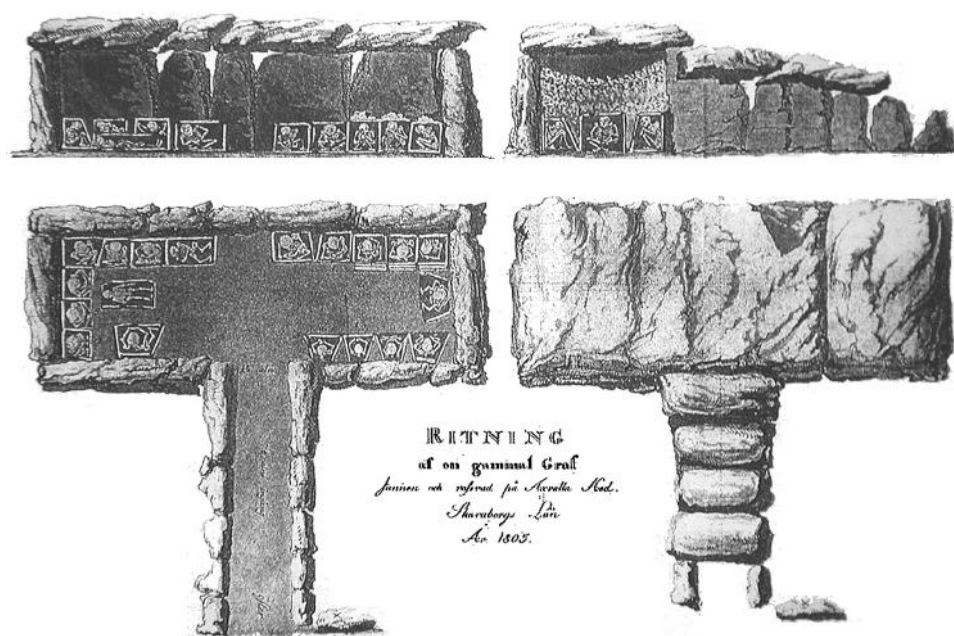
Kopparyxa från Vartofta-Åsaka sn (efter Oldeberg, A. 1974, nr 2528)

Megalitgravar i mängd

Omkring 3600 f.Kr. började man i södra Skandinavien bygga stenkammargravar, eller megalitgravar som de också kallas. Traditionen härstammade från Tyskland och Polen, men det fanns också en närbesläktad västeuropeisk tradition. Efter en tid skulle byggnadstraditionerna i östra och västra Europa komma att smälta samman alltmer och denna process hade redan hunnit relativt långt när denna monumentala byggnadsstil introducerades i Sverige.

Den första typen, dösar, förekommer bara i några få exemplar på Falbygden. Desto fler finns på Västkusten och i Skåne samt inte minst i Danmark. Trots fyndtätheten på Falbygden vid denna tid vad gäller flintyxor måste vi konstatera att bygden var ett utkantsområde till Skåne-Själland. I likhet med stora delar av södra Skandinavien anammade man idéer och traditioner som utvecklades i trakterna av Skåne-Själland. Omkring 3300 f.Kr. förändrades denna situation kraftigt. Plötsligt byggdes ett extremt stort antal gånggrifter runt om på Falbygden men inte på andra håll i Västergötland. I dag är 203 gånggrifter kända på Falbygden och i trakterna upp mot Varnhem i Valle härad. Därtill kommer några 10-tal fornlämningar som eventuellt är gånggrifter. Det är inte mindre än 2/3 av alla gånggrifter i Sverige och 1/5 av alla i Skandinavien. Inte nog med det höga antalet, dessutom skedde byggandet mycket snabbt och under en period av maximalt 50 år. Kanske gick det ännu fortare. Gånggrifterna kom att användas fram till c:a 2950 f.Kr. när en helt

ny kultur, stridsyxekulturen, ersatte trattbägarkulturen. Under denna efterkommande period var det sällsynt med aktiviteter vid gånggrifterna och de allra flesta fynden tillhör slutskedet av stridsyxekulturen. Detta nyvaknande intresse var upptakten till bondestenålderns sista period, senneolitikum, när traditionen att bygga stenkammargravar åter blomstrade. Denna gång byggdes de stenkammargravar som kallas hällkistor. Många gånggrifter kom dock att återanvändas. Istället för att bygga nya hällkistor lät man bygga om bortåt en tredjedel av gånggrifterna så att de kunde återanvändas som hällkistor. Gravrummet och kammaren fanns ju redan. Det var i stort sett bara att täcka igen gången och bygga upp en omgivande hög som sträckte sig ända upp till taket. Gånggrifterna hade aldrig haft sådana högar. Både vad gäller gånggrifterna och hällkistorna bör vi tänka oss att de hade en relativt omfattande inredning och utsmyckning, men eftersom allt detta tillverkades av förgängliga material har de försvunnit för alltid och vi kan bara gissa oss till hur de såg ut i sin fulla prakt.

Profil- och planritning av gånggrift vid Axvalla hed vilken utgrävdes 1805. (Lindgren, A. 1808)

Gånggrifterna uppfattas ofta som kollektivgravar eftersom de normalt inrymmer omkring 10-20 gravläggningar per kammare. Män, kvinnor och barn gravsattes sida vid sida. De placerades i en hopkrupen sittande ställning med ryggen vänd mot kammarens väggar. Antalet gravsatta är lågt i synnerhet med tanke på att de sträcker sig över 300 år varför det i genomsnitt bara var en gravsättning vart 20:e år. I regel fick de endast med sig några bärnstenspärlor som gravgåvor vilka importerats från Danmark eller Skåne. Men gånggrifterna ska inte enbart ses som gravar. Utanför gångmynningen offrades vackert utformade och dekorerade keramikkarl. Såväl kärlets form som dekor var ett kulturarv som gällde i hela södra Skandinavien och som kruk-

makarna sällan gjorde avvikelser ifrån. Men vad kärlden innehöll och varför de offerades är ännu en förborgad hemlighet.

Megalitgravarna var inte bara gravar och en plats för keramikoffer. De hade också andra funktioner i samhället. Bland annat kan de tolkas som tempel. De skilda detaljerna i konstruktionen kan uppfattas som symboliska koder för viktiga element i deras världsbild eller världsåskådning. Allt detta var viktigt för att ge den storslagna stenbyggnaden de rätta egenskaperna. Mycket tyder på att megalitgravarna i hela Europa användes av ett litet antal utvalda i samhället. De använde kamrarna i andliga syften och deras verksamhet kan troligen jämföras med t.ex. meditation som går ut på att förändra medvetandetillståndet.

Relationen mellan gånggrifterna och dåtidens gårdar är fortfarande fullständigt okänd. Trots att över 200 gånggrifter är kända på Falbygden, finns det i dag inte en enda säkert känd boplats, varken från bondestenåldern eller bronsåldern. Ofta benämns vissa fyndplatser av gammal hävd som "boplatser" eftersom man hittat flintastycken eller någon enstaka keramikskärva, men det är, som nämnts ovan, enbart en registerteknisk term som kan förvilla den som inte är insatt i problematiken. Denna benämning innebär egentligen ingenting annat än att man har gjort fynd på platsen. Kanske bodde man i närheten, kanske gjorde man det inte.

Gånggrifterna på Falbygden är kanske de märkligaste av Europas megalitgravar. Denna väldiga mängd, så väl koncentrerad till en mindre bygd, uppförd under en kort tid, på en plats som inte var förväntad och med en genomsnittlig storlek som är betydligt större än någon annanstans, är minst sagt unik. Som om inte detta vore nog, är minst hälften av dem utplacerade i enlighet med gigantiska geometriska mönster, varibland vi finner gyllene snittet - en av geometrins främsta proportioner.

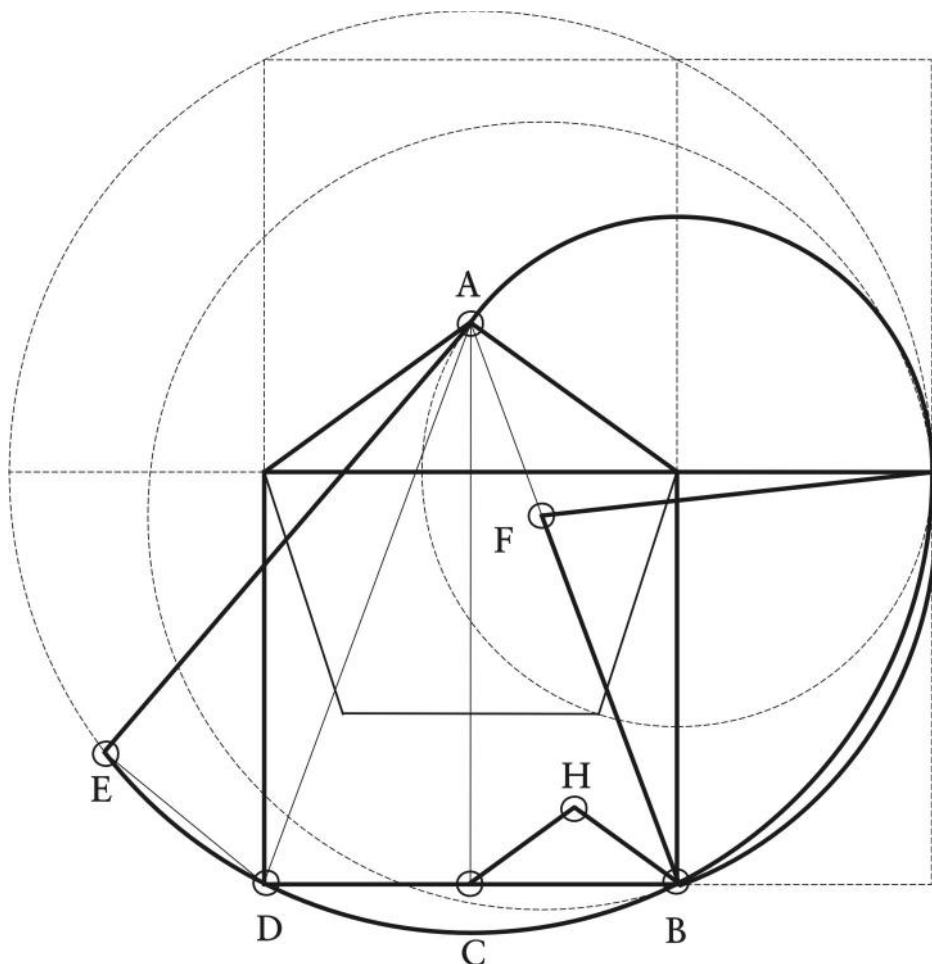
Falbygdens gånggrifter innehar många rekord såväl i grupp som enskilda. Bland rekorden hos de enskilda gånggrifterna finner vi i Karleby Skandinavians längsta gånggriftskammare på c:a 17,5 meter. Denna gånggrift har dessutom den längsta kända väggstenen i Skandinavien, vilken mäter 6,5 meter, samt flest antal takblock på kammaren - hela 9 stycken. Ett annat takblock, på en av gånggrifterna i Falköpings stad, vägde ursprungligen c:a 26 ton och är därmed det största kända enskilda stenblocket i en skandinavisk megalitgrav. I genomsnitt väger stenmaterialet i en gånggrift på Falbygden omkring 300 ton. En beräkning har visat att det var fullt möjligt för t.ex. 10 män och 10 oxar att bygga en gånggrift inom en tid av en månad, om vi håller oss till den stenstomme som återstår i dag. Till detta kom sedan inredning och utsmyckning vars omfattning vi bara kan gissa oss till. Men denna beräkning förutsätter att de som byggde gånggrifterna var experter inom sitt område. Å andra sidan hade de knappast kunnat bygga något liknande om de inte varit experter.

Forntida geometri

Upptäckten att gånggrifterna på Falbygden ligger utplacerade i enlighet med avancerade geometriska figurer har minst sagt varit omskakande inom forskningen. I skrivande stund är resultaten närmast bannlysta trots att sannolikhetsberäkningar visar att det omöjliga kan röra sig om en slump, utan att

det måste handla om en medveten planering av gånggrifternas placering gentemot varandra. Denna typ av geometriskt kunnande är också känd från flera andra håll i Europa vid denna tid även om just landskapsgeometrin är specifik för Falbygden. Först tusen år senare finner vi en annan typ av storskalig landskapsgeometri i exempelvis Bretagne i Frankrike samt runt om på de brittiska öarna.

De geometriska figurerna som än så länge har granskats kan täcka ytor på flera kvadratkilometer och beröra alltifrån några få till ett tiotal gånggrifter per figur. Här finns enkla geometriska figurer som raka linjer med mittpunkter och likbenta trianglar samt svårbegripliga figurer vars lösning endast kan förstås med hjälp av kvadratrötter och den viktigaste geometriska proportionen av alla - gyllene snittet. Även den egyptiska triangeln var känd på Falbygden för 5300 år sedan och återfinns mellan gånggrifterna i Karleby sn. Det var denna triangel, med sidlängderna 3-4-5 och med en rät vinkel, som blev känd genom Pythagoras sats ($a^2+b^2=c^2$). De analyser som hittills utförts med lantmätarinstrument visar samstämmigt att man överallt har använt ett och samma längdmått - c:a 17,9 m - och ett utvecklat sätt att räkna på.

Utbredningen av gånggrifter i Falköpings stad påminner om en bruksanvisning av den geometriska proportionen Gyllene snittet. (efter Blomqvist, L. 1991a och den utökade PDF-utgåvan)

2000 år senare ...

En ännu olöst gåta är en C^{14} -datering från Falbygdens minsta gånggrift som ligger i Gökhemns sn. I kammaren fanns ett flertal gravläggningar från gånggriftstid vilka rubbats ur sitt läge för att i ett senare skede bereda plats åt ytterligare fyra begravningar. Dessa hade placerats ovanpå varandra i tre skikt varav den mellersta bestod av två personer som gravlagts samtidigt. När dessa skulle dateras gav den översta individen en förväntad ålder - c:a 1650 f.Kr. Alltså en tid när många gånggrifter och hällkistor användes som gravrum innan denna tradition försvann. Den understa personen, en vuxen kvinna, hade lagts ner något tidigare och dateringen antogs bli högst hundra år äldre. Så var inte fallet. Långt därifrån. Dateringen gav åldern c:a 3800 f.Kr. Stratigrafiskt gick det dock att påvisa att denna gravläggning omöjligen kan ha skett tidigare än omkring 1800 f.Kr. det vill säga 2000 år senare! Ett nytt prov har därefter sänts in och det gav ungefär samma datering som första gången. Samtidigt har det påvisats att underkäken inte tillhör henne. Frågan återstår hur detta kan vara möjligt, eftersom kvinnan omöjligen kan ha gravlagts i kammaren när hon dog, utan först tvåtusen år senare. Den rimligaste slutsatsen är att mumifiering förekom bland megalitgravsbyggarna, en tradition som senare fördes vidare till Egypten, och att ett speciellt urval av dessa mumifierade förfäder dyrkades och förvarades inne i exempelvis böningshusen. Spår av liknande traditioner kan vi ana hos de tidigaste bönderna nere i sydöst, på Balkan och i Anatolien och Levanten, där man gravlade enstaka personer under golvet för att ha dem nära de efterlevande, inte sällan utan huvud. I detta perspektiv blir inte Gökhemskvinnan så märkvärdig längre, bara en av de unika resterna av denna sedvänja som säkerligen var vida spridd.

Kvinnan som visade sig vara 500 år äldre än gånggriften där hon placerades, men först runt 2000 år efter sin död. De uppdragna benen till vänster och överkroppen längst till höger. (OBS Underkäken tillhör inte henne.)

En total solförmörkelse

Rent arkeologiskt vet vi att Falbygdens gånggrifter började byggas c:a 3300 f.Kr. Denna datering har ytterligare preciserats i en teori vilken vill göra gällande att de började byggas på senvintern eller våren år 3298 f.Kr. En så exakt datering låter otrolig men den grundar sig på en teori som kan förklara flera svårförklarliga förhållanden runt Falbygdens gånggrifter vilka tycks vara beroende av varandra. De äldsta gånggrifterna på Falbygden är byggda i en skånsk-dansk stil och inte efter de byggnadstraditioner som gällde i Bohuslän. Tonvikten ligger inte på de skånska utan på de danska. Märkligt nog övergavs en stor andel av de jylländska gånggrifterna i Danmark c:a 3300 f.Kr., vilket klart och tydligt framgår av dateringarna som utgår från de kronologiskt åtskilda keramikkarlsstilarna. Det innebär att de övergavs samtidigt som Falbygdens gånggrifter började byggas. Vidare tycks antalet övergivna gånggrifter vara närmast identiskt med det antal som byggdes på Falbygden. Ännu en faktor som pekar på ett samband mellan dessa båda områden finner vi på Gotland. Där finns ett stort antal grupper med jämnsmla och långa rännor vilka är djupast på mitten. De är så snyggt slipade att man måste förmoda att de använt ett mycket stort hjul eller en pendel på flera meters längd för att slipa dem. De gotländska slipskårnas mysterium är numera löst och har getts en astronomisk innebörd. Sliprännorna återger månens 19-års cykel, den period som krävs för att månens faser och solåret ska gå jämnt upp (t.ex. är det fullmåne var 19:e julafton). Tack vare att så var fallet gick det att ange exakt år och datum när de enskilda sliprännorna gjordes. De äldsta slipskårnorna har på flera olika platser daterats till år 3294 f.Kr. Orsaken till att denna tradition påbörjades just detta år var sannolikt en följdverkan av den totala solförmörkelsen den 1 sept 3299 f.Kr. Indikationerna pekar också på att ödeläggandet av gånggrifter på södra Jylland och byggandet av Falbygdens gånggrifter var en följdverkan av denna totala solförmörkelse. Orsakerna bakom utvandringen av en liten skara lärde, medan den återstående befolkningen blev kvar, kan vi bara spekulera i. Om denna teori är riktig har det lilla urval personer i samhället vilka byggt och använt gånggrifterna på Falbygden utvandrat från sydvästra Danmark till Falbygden under senhösten 3299 f.Kr. Först under våren 3298 f.Kr. bör de i så fall ha börjat bygga gånggrifterna. Gångriktningarna hos gånggrifterna pekar ut soluppgången vid viktiga datum på året och återger ett kalendersystem som är påfallande likt det som döljer sig bakom de gotländska sliprännorna.

Hallonkvinnan

Redan under gånggrifternas tidsperiod tycks det ha funnits en markant åtskillnad mellan personer av olika rang och med olika uppgifter. För dem som var vigda åt gånggrifternas funktioner upptog knappast boskapsskötsel och odling någon större del av deras tid. Deras uppgift var snarare att försöka upprätthålla de universella harmonierna, något de misslyckats med vid den totala solförmörkelsen. Av samhällets individer har alla åter blivit mull, såvida de inte hade ynnesten att få vara en av de extremt få som lades inne i gånggrifternas kamrar.

Men så plötsligt dyker en av de övriga upp. Hon blev bara c:a 20-25 år gammal. Hon var klen byggd och endast 145 cm lång. En sommardag c:a 3100-3000 f.Kr. åt hon en stor portion hallon innan hon mötte döden långt ute i Mönarps mosse som då var en öppen men grund sjö. Omständigheterna vittnar om att hon sannolikt blev dränkt, i likhet med en del andra personer från just denna tid vilka påträffats i danska våtmarker. Men i Sverige är hon än så länge unik även om hon säkerligen bara var en av många som mötte döden på detta sätt. Det är inte osannolikt att dagens mossmarker runt om på Falbygden döljer fler personer som offrats under gånggriftstid.

Under 5000 år hade hallonkvinnan legat dold när hon påträffades 1943 omkring 500 meter från fast mark ute i mossen på Rogestorps ägor i Luttra sn. I stort sett fanns endast kraniet och den undre delen av kroppens skelett kvar. Där emellan, där magen varit, hittades en stor mängd hallonkärnor. Härav fick hon sitt smeknamn.

Utsikt med avsikt

När stridsyxekulturen ersatte trattbägarkulturen c:a 2950 f.Kr. ändrades i stort sett hela samhället med alla dess traditioner och sedvänjor. Detta skedde omedelbart! Aktiviteterna vid megalitgravar upphörde och alla dess vackra föremål försvann, från keramikkarl, bärnstenspärlor, eleganta flintyxor till dess skafthålsyxor i form av dubbeleggade yxor. Kontaktnät och varuutbyten lades om och fick en annan utformning. Nya kulturella gränser ersatte de gamla och gav upphov till en helt ny bild av Norden. De nära banden mellan västra Sverige och Danmark försvann omedelbart och ersattes av en gräns som till synes aldrig överskreds. Hierarkins struktur verkar ha omformats i enlighet med en ny ideologi och världsåskådning. Omvälvningen berörde inte bara Norden utan stora delar av Europa. Det som tillhörde den gamla tiden var borta, men märkligt nog inte för gott. Ungefär 600 år senare skulle mycket av det gamla återkomma när senneolitikum ersatte stridsyxekulturen.

Falbygden är rikt på föremål från stridsyxekulturens era. Särskilt i Falköping och i Karleby sn har ett större antal föremål hittats. Troligen kommer många av dem från sönderplöjda gravar där den döde lagts ner strax under markytan. Dåtidens förnäma gravar kan inte jämföras med megalitgravarna, eftersom de bestod av uppgrävda avlånga gropar där den döde lades på sidan i en hopkrupen fosterställning varefter graven täcktes igen. Precis som under den föregående perioden är såväl gravar som föremål sällsynta. Under stridsyxekulturen var flintyxor betydligt vanligare än tidigare men fortfarande var de relativt ovanliga i dåtidens samhälle. Vi kan uppskatta att endast var 30:e person hade en flintyxa och var 150:e en stridsyxa.

Med stridsyxekulturen framträder någonting helt nytt. Förutom de spridda fynden finns även klart avgränsbara koncentrationer av föremål. Troligen rör det sig om forna gravfält. Eftersom såväl stridsyxor som flintyxor sannolikt bör ses som lyxartiklar är det förmodligen gravfält från de mer högtstående ätterna som framträder.

Två stora koncentrationer av detta slag finner vi intill Mösseberg. Den ena ligger i byn Påverås i Marka sn på bergets sydsida och den andra på västsidan i Skattegården-Hässlet i Vilske-Kleva sn. I Marka är den kulturella förändringen c:a 2950 f.Kr. mycket påtaglig. Under trattbägarkulturen depo-

nerades så gott som samtliga föremål (15 st) i den södra delen av socknen, i trakterna av dagens mossmarker, vilket också är det lägst liggande området. Motsatsen gällde under såväl stridsyxekulturen som senneolitikum när så gott som samtliga föremål (15 resp 41 st) deponerades uppe på bergslutningen i Påverås strax intill Mössebergs diabasplatå. Granskar vi föremålets datering finner vi att föremålen från Påverås börjar under en äldre del av stridsyxekulturen c:a 2800 f.Kr. och slutar i mitten av senneolitikum c:a 2000 f.Kr. Därefter förlorade Påverås sin betydelse. Märkligt nog är inga hållkistor kända från Påverås, vilket man kanske skulle ha förväntat sig. Detta förhållande styrker det som även visats från annat håll, nämligen att hållkistornas roll och funktion i samhället är mer komplicerad än vad man tidigare har antagit. Precis som gånggrifterna var de inte avsedda för alla i samhället, inte ens för alla som hörde till dåtidens aristokrater. Gravgåvorna i hållkistorna återspeglar inte de samtida lyxföremålen. Bland annat är de enkla skafthålsyxorna och flintskärorna extremt ovanliga medan flintdolkar är allmänna. Hållkistornas generella utbredning följer inte heller utbredningen av samtidens föremål, inte ens flintdolkarnas.

Under bronsåldern och den äldre delen av järnåldern finns det endast några enstaka fynd och fornlämningar från Marka sn. Detta understryker att Påverås hade en stor betydelse men endast under den senare delen av stenåldern.

Skattegården-Hässlet i Vilske-Kleva sn är inte lika framträdande vad gäller mängden föremål men desto mer om vi ser till kvaliteten. Från trattbägarkulturen är fynden få och det gäller även den nästkommande tidsperioden ända fram till kulturgränsen c:a 2400 f.Kr. mellan stridsyxekultur och senneolitikum när situationen förändras. Fynden antyder att platsen har fått en mycket stor betydelse strax före denna gräns. Rikedomen sträcker sig från stenålderns slut och fortsätter in i de kommande tidsperioderna. Fina och märkliga fynd från såväl bronsåldern som en äldre del av järnåldern vittnar om betydelsen av människorna som bodde här i dåtidens samhälle. Möjligen vittnar dessa fynd om en kontinuerlig stormannaätt som i tid sträcker sig från c:a 2400 f.Kr. ända fram till 400-talet e.Kr. Därefter dröjer det nästan tusen år innan man åter träffar på personer med makt och rikedom. Nere på slätten vid Sjögerås, några kilometer från Skattegården, bodde en av Västergötlands lagmän under medeltiden och på Stora Bjurum bodde en av landets högfräl-sesläkter.

Påverås och Skattegården-Hässlet har en viktig sak gemensam. Från dessa platser har man en mycket bra utsikt som måste ha varit viktig rent strategiskt. Det borde också vara därför som dessa platser blev så betydelsefulla.

Hållkistor à la France

Omkring 2400 f.Kr. återinfördes traditionen att bygga stenkammargravar. Det skedde i samband med det genomgripande kulturskiftet när man gick från stridsyxekultur till dolkkultur/senneolitikum. Förändringen var mycket kraftig men ändå inte lika stor som vid kulturskiftet c:a 2950 f.Kr. Åter öppnades vägarna mellan Danmark och Sverige och flinthantverket fick på nytt ett ordentligt uppsving. Till och med stenkammargravarna återkom. Hållkis-

tans tid hade kommit. Den västsvenska byggnadstraditionen kan tillsammans med många andra nya sedvänjor märkligt nog spåras till trakterna av Normandie i norra Frankrike. Ett 60-tal av hällkistorna i västra Götaland har byggts nästan exakt som sina föregångare i Normandie, vilket vittnar om en betydelsefull direktkontakt mellan de båda områdena. På båda håll byggdes en avlång kammare som försågs med ett förrum vid ena gaveln samt en indelning av kammaren i två eller flera rum där skiljeväggen eller skiljeväggarna mellan rummen har ett runt hål som kallas gavelhål. Minst ett tiotal hällkistor av detta slag är kända på Falbygden. Frågan återstår vilka politiska eller religiösa band som förenade västra Sverige med Normandie i Frankrike. På grund av dessa kontakter bröts stridsyxekulturens era.

Falbygden har ett relativt stort antal hällkistor. Av de knappt 300 hällkistorna i Skaraborgs län ligger c:a 150 av dem inom "gånggriftsområdet" på Falbygden och upp mot Varnhem i Valle härad. Därtill kan vi uppskatta att ungefär ett 70-tal gånggrifter byggdes om till hällkistor, vilket gör att det faktiska antalet stenkammargravar som användes samtidigt på Falbygden var mycket stort.

Skogsbohällkistan i Norra Säms socken är ett av flera sevärda exempel på en hällkista med gavelhål.

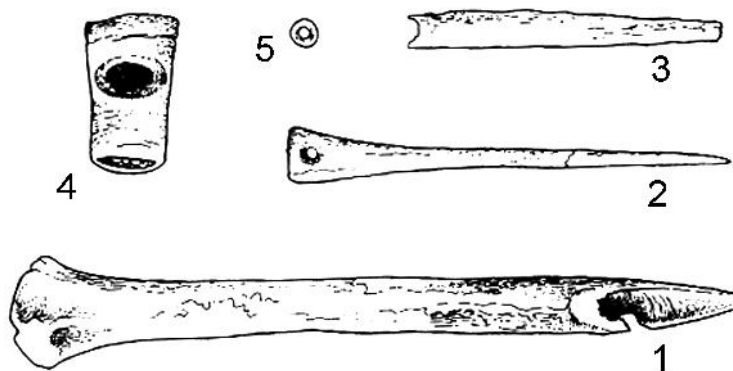
Hällkistorna var kollektivgravar för närmare 100-150 personer men många gånger gravlades betydligt färre. De flesta byggdes i början av senneolitikum (c:a 2400-2200 f.Kr.) medan andra är något yngre, men många tycks ha använts som gravrum ända in i bronsåldern. Somliga användes således i 900 år. Hela denna kultur sträcker sig in i bronsåldern och upphörde först runt 1500 f.Kr. vid övergången till period II av bronsåldern. I slutskedet finns exempel där små hällkistor byggts för en enda person. Ett problem för

dagens forskare är att ett flertal av hällkistorna verkar ha blivit urstäddade för att sedan ha använts på nytt. Detta kan vittna om att hällkistorna under lång tid användes av ett särskilt urval personer i samhället, på samma sätt som var fallet för gånggrifterna. Gravgåvornas art samt det faktum att hällkistor trots allt är relativt fåtaliga vittnar om att det bara var ett litet urval av befolkningen som fick en sista viloplats i dem.

En hällkista av fransk typ ligger i det fyndrika området vid Skattegården i Vilske-Kleva sn. Den är relativt liten men parallellt med den och bara c:a 15 meter österut ligger Skandinaviens näst största hällkista med en kammarlängd på 14 meter. Det är okänt om även denna hällkista har gavelhål men det är inte osannolikt.

Falköpingsflöjten

I en hällkista vid Fredriksberg i Falköping påträffades vid utgrävningen ett 3 cm långt benföremål som hade ett utskuret ovvalt hål. Det var således inte något stort föremål men fyndet i sig var unikt eftersom det gav oss en ny inblick i människornas liv för 4000 år sedan. Föremålet har tolkats som munstycket till en spaltflöjt. Därmed är den ett av de äldsta musikinstrumenten vi har i Skandinavien. I varje fall är det den äldsta flöjten. Den kan inte dateras närmare än till tidsavsnittet c:a 2400-1500 f.Kr. Ute i Europa finns dock fynd av liknande flöjter som är betydligt äldre, men det finns också fler och äldre fynd av "möjliga flöjter" från Norden. En av dem kommer från en gånggrift i Luttra, men detta fynd låg blandat med föremål från senneolitikum vilket visar att denna gånggrift hade återanvänts under just den tid som är aktuell för falköpingsflöjten. Därför kan de vara någorlunda samtida med varandra.

Benföremål från en hällkista i Falköping. Nr 4 är munstycket till en flöjt. (Weiler, E. 1975, s. 11)

Av övriga instrument borde trummor vara det enda instrument som har säkerställts i Skandinavien från stenåldern. Så kallade "brummare" och "vinare" är populära ljudalstrare på exempelvis forntidsbyar men det finns ingenting i det arkeologiska materialet som stöder en datering före medeltid.

Om vi istället för att titta på de instrument som finns kvar frågar oss vilken chans andra instrument skulle ha för att klara den långa tidsresan fram till vår egen tid, får vi det dystra svaret att de knappast skulle ha klarat sig. Det finns anledning att tro att det funnits ett flertal andra väl utvecklade musikinstrument även här uppe i Norden vid denna tid, t.ex. ett stränginstrument liknande lyran eller harpan.

BRONSÅLDER

Bronsåldern i Norden indelas i äldre (c:a 1800-1100 f.Kr.) respektive yngre bronsålder (c:a 1100-500 f.Kr.) om vardera tre perioder. Övergången till bronsåldern var inte lika markant och distinkt som kulturskiftena under bondestenåldern. Under de första 300 åren (period I, c:a 1800-1500 f.Kr.) tillverkades fortfarande flintdolkar och de traditioner och sedvänjor som hörde till senneolitikum fortsatte. Tillverkningen av bronsföremål var tämligen blygsam under period I och föremålstyperna var få. Först i och med början av period II c:a 1500 f.Kr. tycks produktionen ha kommit igång på allvar. Fyndmängden ökar kraftigt och allt fler typer av föremål producerades. Inom de befintliga typerna ser vi dessutom en ökning av formvariationerna. Vid samma tid förändrades hällkistorna kraftigt. Den omgivande högen växte till och inneslöt gravkistan av sten som minskade i storlek. I och med att den doldes djupt inne i en jord- eller stenmassa slutade man bygga kistan eller kammaren av sten. Istället var det dessa högar och rösen som blev den egentliga graven.

Vid övergången till yngre bronsåldern förändrades stora delar av samhället såväl i Norden som i stora delar av Europa. En allmän nyhet rörande gravläggningarna som spreds vida omkring var kremeringen, samtidigt som man inte längre byggde monumentala gravar utan lät den dödes brända ben få ligga i urnor som grävdes ned utan någon synlig markering ovanför markytan. En annan nyhet som introducerades långsamt under hela yngre bronsåldern var järnet. Men det var mycket sällsynt och exklusivt.

Brons är en legering av koppar och tenn där den sistnämnda står för c:a 5-10 procent. I blygsam utsträckning tillverkades föremål av ren koppar under hela bondestenåldern i norra Europa. Det var dock legeringen med tenn som medförde det stora genombrottet. Redan omkring 3000 f.Kr. förekom brons parallellt med kopparredskap hos sumererna i Främre Orienten. Enstaka föremål kom även till Europa. Först omkring 1800 f.Kr. slog brons igenom så gott som samtidigt i hela Europa och en ny era hade börjat.

Metall hade en stor fördel jämfört med flinta. Trasiga eller omoderna föremål hade kvar ett visst värde eftersom råmaterialet kunde återanvändas. För oss i dag innebär det en stor nackdel eftersom endast en mycket liten del av de föremål som en gång tillverkades finns kvar. Många av föremålen smältes säkerligen ner gång på gång och från generation till generation. Till skillnad från föremålen i flinta har vi sannolikt bara kvar en ytterst liten del av det som en gång tillverkades. Som ett exempel på detta vittnar ett av de små bronsfragmenten i en av de stora depåerna från Åsle sn. Biten som åsyftas väger bara några gram men har varit en del av en stor och tung lur av brons. Dessa lurar förekom ofta parvis och vägde c:a 3 kg per styck. Denna lilla bronsbit är således bara 1/1000 av de två bronsföremål som den kommer ifrån. Vad som har hänt med resten av lurarna är obekant.

Metaller hade av allt att döma ett mycket högt värde under hela bronsåldern. Detsamma bör ha gällt under bondestenåldern för många typer av flintaföremål och lyxprodukter som smycken av bärnsten och skafthålsyxor. Under bronsåldern kan värdet på guld uppskattningsvis ha varit bortåt hun-

dra gånger högre än för brons, i vikt räknat. Med tanke på att koppar väger 8,9 kilo och guld 19,3 kilo per dm^3 (=1 liter; vatten väger 1,0) går det dessutom åt dubbelt så mycket guld som koppar för att tillverka ett visst föremål, i vikt räknat. Guld användes nästan enbart till armband och vid utsmyckning av vapen som på svärdfästen, medan brons användes till många skilda typer av vapen, smycken och redskap.

Att smälta ner brons och gjuta nya föremål medförde också att omkring 10% av det tenn som användes försvann vid hanteringen. Värdet på tenn var troligen omkring 10 gånger högre än för koppar vid denna tid. Om vi håller oss till denna uppskattning skulle det medföra en värdeminskning på 1/20 vid en tennhalt på 10% varje gång som föremålet smältes ner.

Analys av vissa föremålstypers vikter har visat att man använde ett gemensamt viktsystem i södra Skandinavien. En av enheterna vägde c:a 107 gram och den delades i fjärdedelar. Andra exempel finns där en femdubbling av denna vikt, omkring 525 gram, har använts som enhet.

Falbygden - ett fyndtätt område

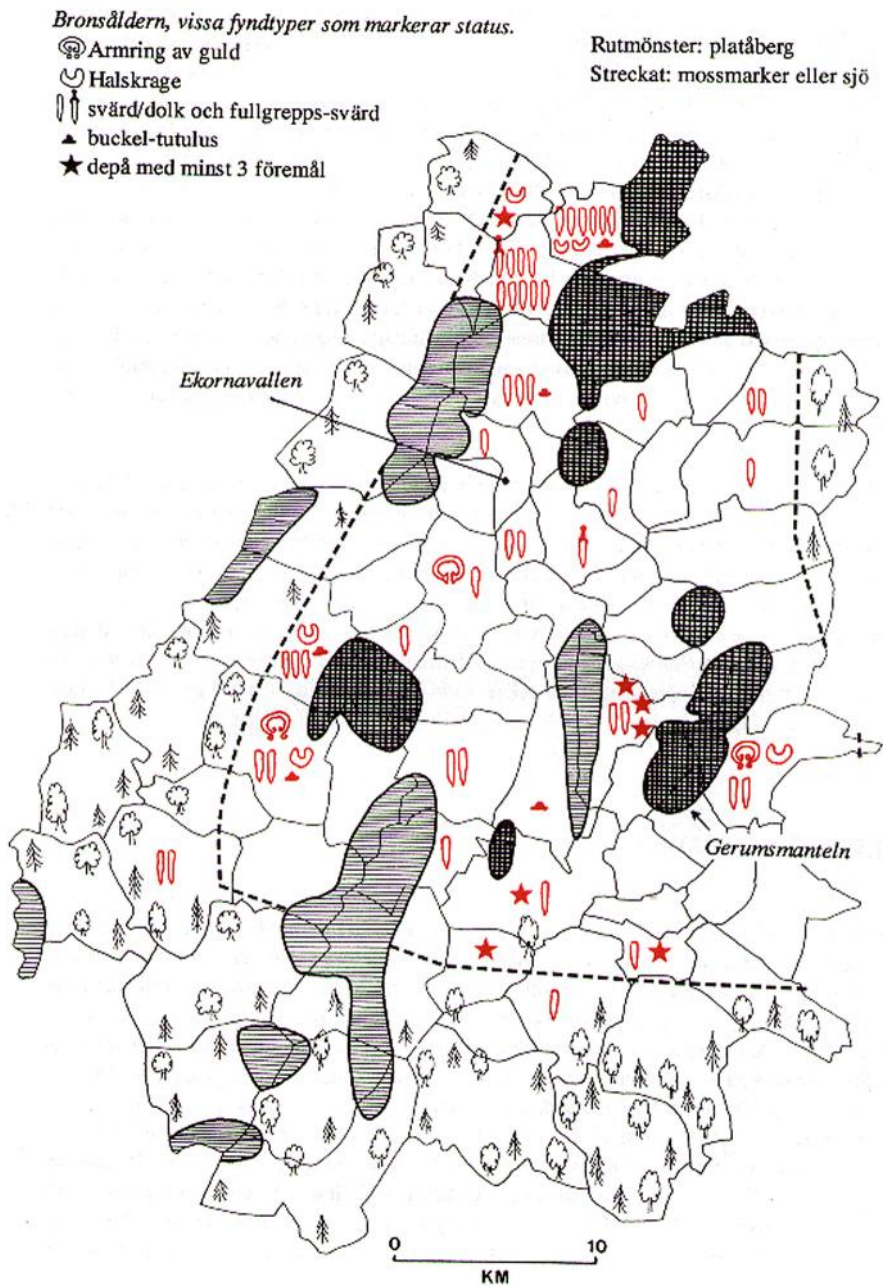
Från Falbygden är omkring 350 föremål av brons kända samt 5 föremål av guld. Det kanske inte låter så mycket, men jämfört med andra områden i södra Sverige är detta ganska mycket. Bronset väger sammanlagt c:a 20 kg. Guldföremålen väger sammanlagt c:a 180 gram. Inget av bronsföremålen har inläggningar av guld.

Samtliga perioder av bronsåldern är rikt företrädda. Bland föremålen finner vi ett flertal som vittnar om hög status hos ätter och individer. Den bild som framträder tycks vilja göra gällande att Falbygden inte bara var en rik bygd utan också ett viktigt centrum i västra Götaland.

Från och med början av period II c:a 1500 f.Kr. övergavs hällkistorna till förmån för en helt ny gravtyp - rösen. De kom att byggas fram till period IV. Från början var rösen anhopningar av stenar som täckte en hällkista, där kistan minskat i storlek medan den omgivande stenpackningen ökat i höjd. När denna utveckling avslutades låg kistan dold under stenarna. Parallellt med rösen byggdes stensättningarna. Dessa påminde om rösen och var också runda sett ovanifrån men de var helt tillplattade i höjdd. Båda gravtyperna upphörde under bronsålderns period IV men traditionen att bygga stensättningar återupptogs i början av järnåldern. Ofta är de enskilda stensättningarna svåra att datera. De stensättningar som ligger enskilt, och som inte ingår i ett gravfält, brukar tillhöra mitten av bronsåldern (period II-IV) eller romersk järnålder (c:a 0-400 e.Kr.). Om de däremot ingår i gravfält brukar de tillhöra en yngre del av järnåldern, c:a 400-1000 e.Kr. De flesta av rösen och stensättningarna byggdes för en enda man eller kvinna. Däremot var det inte ovanligt vid senare tillfällen att flera gravar placerades under ytan eller i utkanten av röset eller stensättningen. Båda typerna kan ibland ha en stenkista centralt placerad i mitten. Utifrån fynd i Danmark finns det anledning att anta att de övriga har haft någon form av träkista. Exempelvis kan de ha haft stora urholkade stockar som klätts med hudar och skinn. I regel glöms bort allt det förgängliga material som ingått i gravarna. Det gäller inte bara kistorna och gravgåvorna utan precis lika mycket själva monumetet i sig. Om vi jämför rösen med stensättningar, jämför vi bara den sten-

stomme som klarat tidens tand. Vi jämför inte två gravtyper så som de en gång såg ut.

Den stensättning som sannolikt är den största i Sverige är "Dierör" eller "Dejerör" (= Diger-rör eller "Det stora röset") i Gudhems sn på Falbygden, vilken har en diameter på hela 45 meter. Troligen härstammar den från bronsåldern.

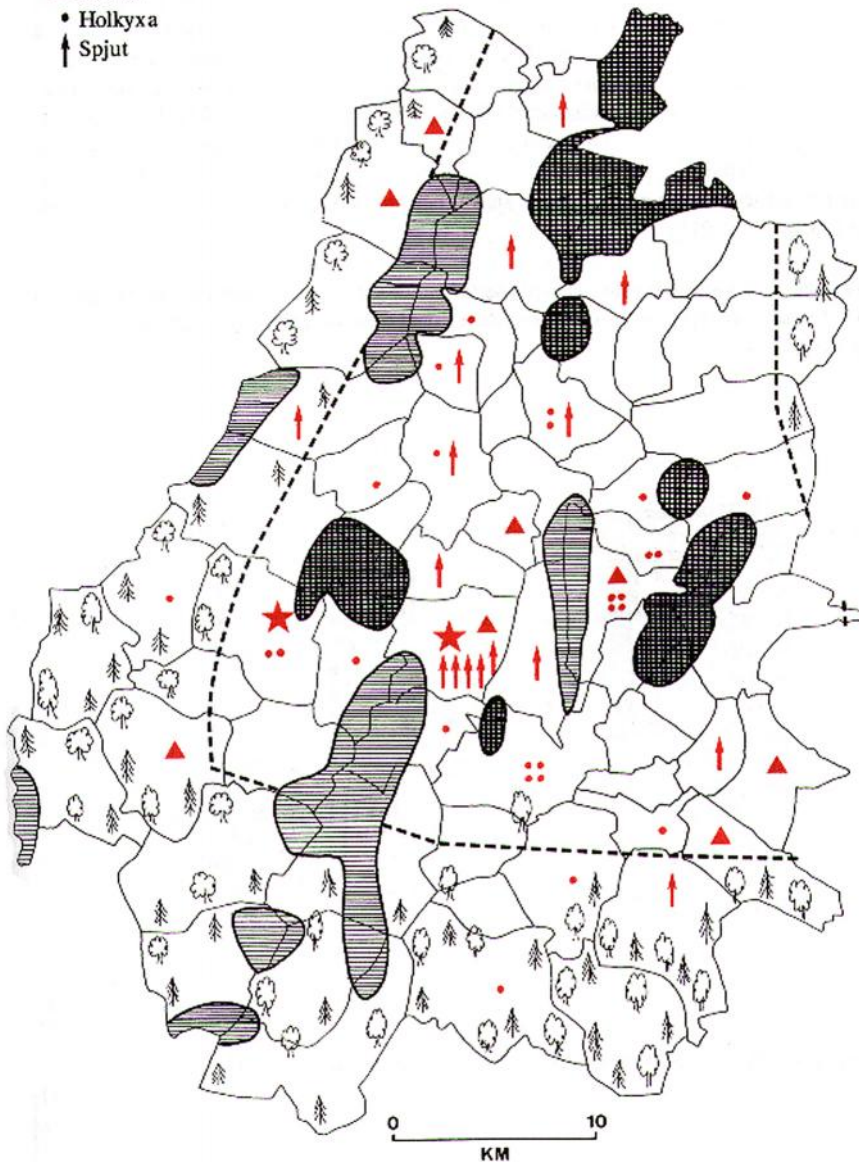

Bronsåldern, yxor och spjut.

- ★ Massiv fårdrup-yxa
- ▲ Flatyxa/Kantyyxa
- ▲ Pålstav
- Holkyxa
- ↑ Spjut

Rutmönster: platåberg

Streckat: mossmarker eller sjö

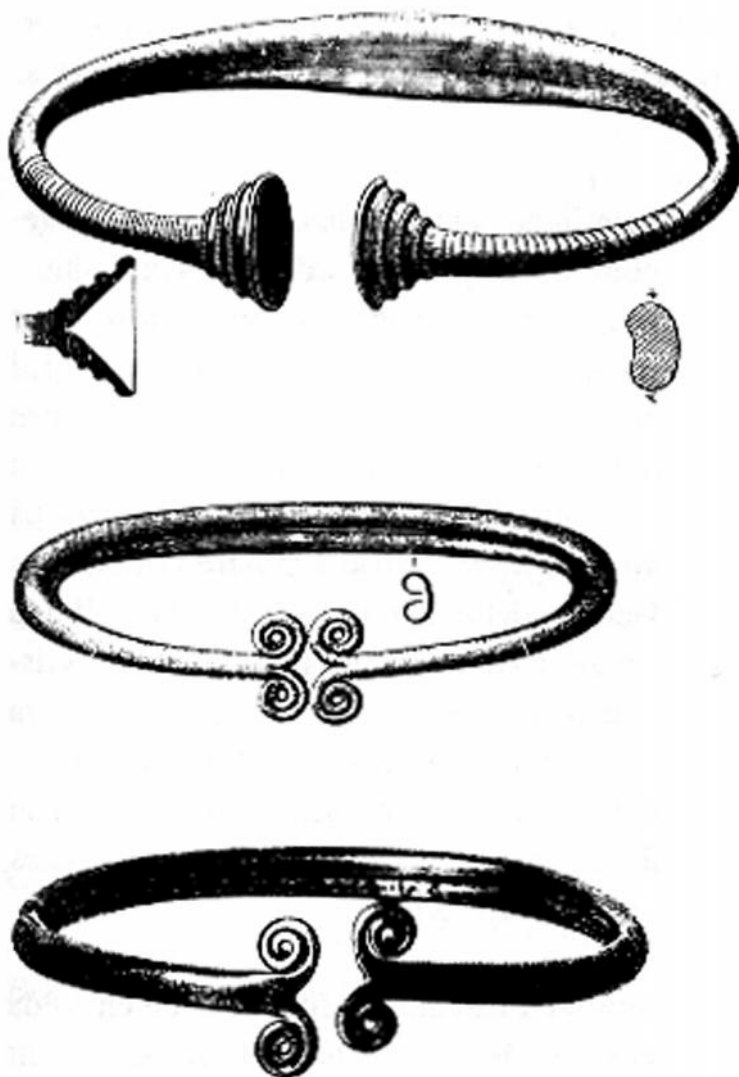

Guld, kragar och svärd

Hur mycket guld som ursprungligen fanns på Falbygden under bronsåldern vet vi inte, men de fåtaliga fynden vittnar om en relativt stor rikedom. I en hållkista i Torbjörntorp har två små "örringar" påträffats, och i en annan västgötsk hållkista strax utanför Herrljunga har en likartad "örring" hittats. Dessa fynd borde tillhöra period I eller tiden strax därefter, omkring 1800-1400 f.Kr. Därmed är de sannolikt de äldsta guldfynden norr om Skåne. De äldsta guldföremålen i Skandinavien är något äldre och tillhör slutskedet av senneolitikum c:a 2000-1800 f.Kr.

Av guldföremålen från bronsåldern är armringar de allra vanligaste. Tre sådana armringar kommer från Falbygden, från socknarna Gudhem, Gök-

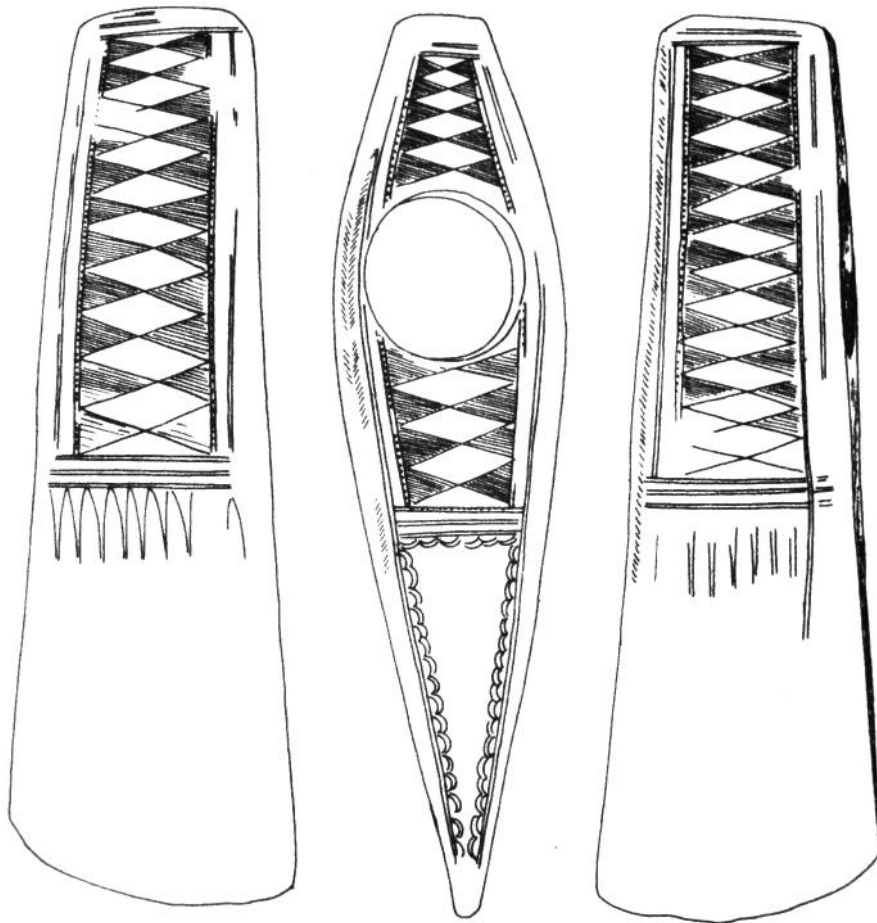
hem och Dimbo. De tillhör tiden c:a 1100-700 f.Kr. (period IV-V). Armringen från Gudhem är yngst och tyngst. Den tillverkades under period V och väger hela 85,5 gram och består av 98% guld (c:a 24 karat). De båda andra är från period IV och väger 29,5 gram respektive 23,5 gram. Armringen från Dimbo har en guldhalt av 81,3% vilket motsvarar c:a 21 karat. Det kan förefalla anmärkningsvärt att de påträffats i en zon som utgör Falbygdens geografiska utkant, men denna tendens går igen även i andra samtida föremålsgrupper av större social betydelse. Även under senare tidsperioder är detta förhållande påtagligt.

Armringar av guld från Gudhem, Gökhem och Dimbo. (Montelius, O. 1916)

En av de främsta föremålstyperna från period I är de stora massiva skaft-hålsyxorna, fårdrupyxorna. Trots att de är mycket sällsynta har två stycken återfunnits på Falbygden. Ett fragment kommer från Falköping och den andra som är hel och dessutom synnerligen vackert dekorerad har hittats i Gökhems sn. Den sistnämnda väger omkring 2 kg (!), en vikt som också den an-

dra yxan bör ha närmat sig. Betänk att dessa båda yxor tillhör bronsålderns äldsta fas, eftersom brons bör ha haft ett betydligt högre värde än under dess senare del.

Fårdrupyxa av brons från Gökhem (Oldeberg, A. 1974).

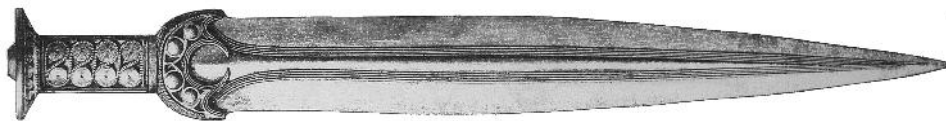
En annan typ av föremål från den äldre delen av bronsåldern och som anses ha haft ett mycket högt statusvärde är halskragarna. Sådana är kända från Dimbo, Gökhem och Vilske-Kleva. Med andra ord från två av de tre områden där guldarmringar påträffats.

Ytterligare en typ av föremål från äldre bronsålder som är av stort socialt intresse är buckel-tutulus. Dessa små runda brickor med en stor bula eller buckla mitt på, påminnande om sköldbucklor i miniatyr, har också visat sig indikera en mycket hög status. Detta trots att föremålet i sig är litet och kan förefalla oansenligt. Tre buckel-tutulus är kända, nämligen från Gökhem, Karleby och Vilske-Kleva. Åter igen framhävs att Gökhem och Vilske-Kleva är ett område som återspeglar forntida makt och rikedom.

Vad finns då förutom dessa föremål som kan berätta om maktstrukturen på Falbygden under denna tid? Jo, svärderna och dolkarna kan berätta en del. Med den materiella rikedom som ökade också vapnens och försvarets betydelse. Svärd och dolkar har både för bronsåldern och järnåldern tolkats som starkt personliga. Detta till skillnad från spjuten som inte behöver ha varit

ägda av en enskild person på samma sätt. En del forskare tänker sig att spjutten tillhörde beväpnade styrkor som samlats under en hövding. Intressant nog har de allra flesta svärden och dolkarna påträffats längs Falbygdens västra respektive östra kant, där så mycket annat är samlat som indikerar lyx.

Många av svärden och dolkarna hade en lös klinga där fästnitar av brons sammanfogade klingan med greppet eller kavlen som var av trä. De förnämsta svärden hade även ett grepp i brons som var sammangjutet med klingan. Dessa fullgreppssvärd var av allt att döma ytterst kostbara och innehades endast av de rikaste och mest betydelsefulla i samhället. Skillnaden mellan hur dessa två typer av svärd användes märks tydligt när klingorna analyseras. Vid strid kunde eggen snabbt bli slö eftersom svärden i första hand var stickredskap, samtidigt kunde hack uppstå när man högg mot en fiende. Vanligen har eggen på fullgreppssvärden inte blivit slipade lika ofta och mycket som andra svärd. Orsaken måste vara att de i betydligt mindre omfattning har använts i strid. Fullgreppssvärden kan utan tvekan tolkas som hövdingasvärd. Blotta utformningen i sig vittnade om ägarens aristokratiska roll i samhället. Svärdstypen blev en symbol för hövdingarna i likhet med t.ex. armringar av guld. Från Falbygden är bara ett enda fullgreppssvärd känt, Segerstadssvärdet. Detta svärd blev aldrig någon gravgåva utan offerades i en våtmark. Genom fyndomständigheterna klassificeras det just som offerfynd. Varför det lades just här är det ingen som vet.

Segerstadssvärdet (Montelius, O. 1917).

Antalet föremål i de enskilda gravarna kan också berätta en hel del om individens status i samhället. Grovt sett kan man räkna med 3 skikt, personer som inte fick med sig några föremål alls av brons, de som fick 1-3 bronsföremål och de som fick minst 4 bronsföremål med sig som gravgåvor. Till dessa tre skikt kan man lägga ett fjärde skikt som inrymmer alla de personer som *inte* blev gravlagda i ett röse eller i någon motsvarande gravtyp. Dessa utgjorde majoriteten av befolkningen och kanske var de så många som 95% eller mer. När det gäller utbredningen av de rika gravarna med minst 4 bronsföremål är den något annorlunda än hos de föremål som berörts ovan. Visserligen finns Vilske-Kleva representerad men de övriga ligger i trakten mellan Falköping och Friggeråker.

Vilske-Kleva	period II	4 föremål av brons
Falköping	period III	7 föremål av brons
Friggeråker	period IV	6 föremål av brons
Friggeråker	period (V-VI)	5 föremål av brons (osäker grav)
Friggeråker	period VI	7 föremål av brons (osäker grav)

I Falköping har som nämnts en av de två massiva fårdrupyxorna hittats som kommer från bronsålderns början. Förutom denna har två synnerligen

vackert dekorerade spjut påträffats här. Detta skulle kunna tolkas som att även denna plats varit säte för en grupp personer med mycket hög social ställning. Trots det är skillnaden mot bondestenåldern påtaglig. Tidigare dominerade trakten kring Falköping-Karleby och även om denna trakt ständigt gör sig påmind framöver är den inte utan konkurrens.

Kan då inte denna bild att rikedom och makten var koncentrerad till Falbygden ytterkanter vara en skenbild? Nej, förmodligen inte. Rösenas utbredning visar mycket tydligt att även dessa, vare sig de är utgrävda eller inte, är koncentrerade till utkanten av Falbygden, om än inte lika tydligt som föremålen.

Metallvärde

Det är näst intill omöjligt att klarlägga metallernas värde under bronsåldern. För att i varje fall kunna bilda sig en uppfattning om värdets storlek, vill jag ändå försöka mig på en uppskattning. Under Romarrikets storhetstid de första århundradena e.Kr. hade guld ett värde som var ungefär 50 gånger större än i dag, och det hade knappast ett lägre värde i Norden. Går vi tillbaka till bronsåldern finns det anledning att dra den preliminära slutsatsen att guldets värde bör ha varit ungefär detsamma eller nära det dubbla som mest.

Om vi hypotetiskt antar att guldet var värt 50 gånger mer än i dag samt att guld var värt 100 gånger mer än brons, kan vi få fram nedanstående minipriser på enskilda föremåls metallvärde. Nedan uttrycks det som antalet normalstora nutida årsinkomster. Till metallvärdet kom sedan kostnader för själva hantverket samt eventuella transportkostnader vilka kan ha varit förhållandevis höga. Det gör att nedanstående hypotetiska metallvärden sannolikt endast bör ses som ett minimum av vad det egentliga värdet var. Kanske var det flera gånger högre.

Bland de många felkällorna till denna typ av beräkning måste vi även räkna med att metallvärdet kan ha förändrats en hel del under bronsåldern. Exempelvis uppfattas yngre bronsåldern som metallfattigare än äldre bronsåldern, varför priset kan ha varit högre än under periodens början.

<u>Föremål:</u>	<u>Ungefärligt metallvärde:</u>
<i>GULD:</i>	
Armring från Gudhem	5 årslöner
Armringar från Gökhem och Dimbo	1 årslön vardera
<i>BRONS:</i>	
Massiv fårdrupyxa från Gökhem	1 årslön
Spjut från Falköping	1/10 årslön
Fullgreppssvärd från Segerstad	1/3 årslön
Två depåer vid Svartarp, Åsle	3 årslöner tillsammans
Holkyxa	1/30 - 1/7 årslön

Förutom detta ekonomiska resonemang bör vi betänka att den sociala skillnaden kan ha varit sådan under forntiden att majoriteten i samhället kanske inte hade något överskott alls, vilket vi har i dag, varför de omöjliga kunde

avsätta något för framtida inköp. De hade aldrig några möjligheter att byta till sig föremål av brons. Dessa var i första hand till för de ätter och individer som tillhörde de mer besuttna.

Präster, krigare och bönder

Om vi försöker sammanfatta de viktiga områdena under bronsåldern kan tre områden anses utmärka sig på Falbygden inklusive trakten upp mot Varnhem i Valle härad. Dessa återspeglar en bosättning av mycket rika och mäktiga släkten. Därtill kommer ytterligare två områden vars fynd indikerar hög status men på ett mer ospecificerat sätt.

* *Område 1:* Trakten kring Gökhem och Vilske-Kleva på Falbygdens västra sida återkommer åtskilliga gånger vad gäller märkliga fynd från bronsåldern. Under bronsåldern handlar det egentligen om ett stråk som går från Sörby via Gökhem och Kleva och som når fram till Gudhem. Området utmärkte sig redan under bondestenålderns tidigaste del och detta blev sedan allt mer tydligt. I viss mån kan detta ses som en fortsättning på bondestenålderns rika områden vid Mössebergs södra och västra sluttning, i Påverås i Marka sn och Skattegården-Hässlet i Vilske-Kleva sn.

* *Område 2:* Trakten runt Dimbo på Falbygdens östra sida. Dess strategiska läge är i det närmaste identiskt med det i Vilske-Kleva.

* *Område 3:* Det tredje området har inte berörts ovan men tycks vara det rikaste av dem alla, nämligen trakten mellan Hornborgasjön och Billingens sluttning runt Bolum, Norra Lundby och Varnhem. I viss mån påminner denna plats om de två andra områdenas topografiska läge med sin närhet till Billingens sluttningar. Från detta område är inga guldföremål kända men i övrigt finns allt man kan tänka sig av lyx, däribland ett fullgreppssvärd.

Det är onekligen av stort intresse att just dessa tre områden kan uppvisa en framträdande roll även under järnåldern och in i äldre medeltid. I samtliga fall finns det klara tendenser till detta redan från bondestenålderns mitt.

Till dessa områden kan ytterligare två trakter läggas. Dessa är också framträdande under en stor del av forntiden och in i medeltiden men de har inte samma strategiska betydelse och fynden är generellt sett annorlunda.

* *Område A:* I Falköping och Karleby som var mycket rikt under bondestenåldern samt i Åsle på andra sidan om Åsle mosse, har relativt stora fyndmängder från bronsåldern kommit i dagen. Men rösen är extremt få, liksom svärd och dolkar.

* *Område B:* På motsvarande sätt framträder den sydligaste delen av Falbygden, inte långt från Ätrans dalgång, runt Vårkumla. Här har relativt många föremål påträffats men inte av sådana typer som indikerar högsta status.

Denna enhetliga koncentration av lyxföremål till vissa bygder skiljer sig från den utbredning vi finner hos holkyxorna. Dessa tämligen enkla yxor av brons är den vanligaste föremålstypen från bronsåldern. I regel betraktas de som föremål för folket i stort. Dock finns det omständigheter som vittnar om att de kanske inte alls var så vanliga och så folkliga som det ofta antas. I jämförelse är de dock mycket vanligare än alla andra föremålstyper. De återfinns överallt i södra Sverige och det är också en vanlig föremålstyp i andra delar av norra Europa. Statuskillnaden framträder mycket tydligt eftersom holkyxorna aldrig förekommer som gravgåvor i rösen. Det gäller lika mycket i Västergötland som i andra landskap. Härigenom skiljer de sig starkt från alla andra föremålsgrupper.

Allt detta indikerar en strikt hierarki och förekomst av individer som har haft speciella funktioner i samhället. Detta var knappast någonting nytt för bronsåldern eftersom ett dylikt samhällssystem bör ha funnits redan från bondestenålderns början och blivit fullt utvecklat innan bronsåldern började. Boskapsskötarna hade sina betesmarker överallt i bygden, medan krigarna främst tycks ha bott längs bygdens utkanter.

Språket berättar

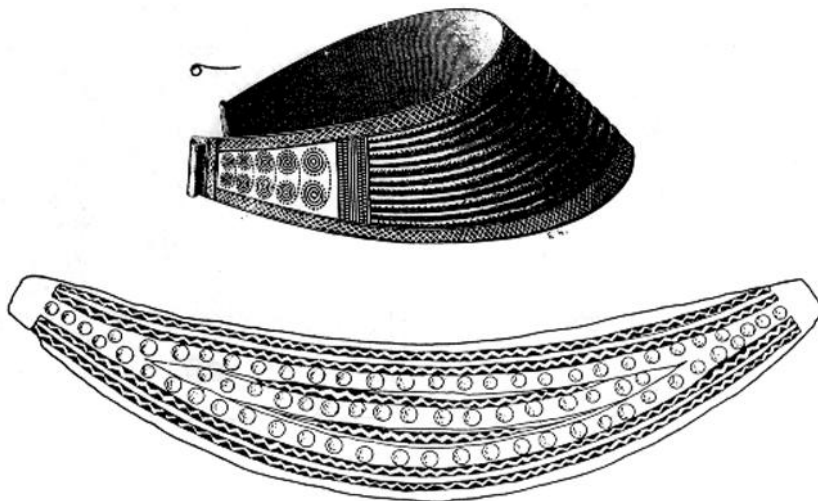
Om man försöker reda ut hur samhället var gestaltat och organiserat stöter man på många svårigheter. Ett flertal forskare har försökt lösa detta genom att studera vad språket vittnar om. Det svenska språket är besläktat med engelskan, latinet, ryskan och alla andra europeiska språk, utom baskiskan. Alla dessa nutida språk utgör de yttersta grenarna på det indoeuropeiska språkträdet. För länge sedan var alla dessa språk identiska med varandra. Debatten inom forskningen är intensiv vad gäller urspråkets uppkomst, ålder och utveckling. Under jägarstenåldern var det indoeuropeiska urspråket okänt här uppe i Norden men redan vid övergången till stridsyxekultur c:a 3000 f.Kr. måste i princip stora delar av norra Europa ha talat ett indoeuropeiskt språk. Mycket tyder på att språkförändringen inträffade redan vid övergången till bondestenåldern c:a 4000 f.Kr. Om vi avgränsar oss till de frågor som berör samhället, finner vi stora likheter mellan de folk som talat dem. Det gäller både själva benämningarna av släktmedlemmar och de avgränsade hierarkiska grupperna och ämbetena som benämns inom samhällssystemet. Här kan vi se att snart sagt alla folk som talat ett indoeuropeiskt språk har indelat befolkningen i tre grupper, vilka närmast kan översättas som präster och lärde, krigare samt bönder och hantverkare. De två första utgjorde en slags aristokrati där krigarna och de lärde ansvarade för var sin del av samhället. Inom respektive grupp fanns det en viss hierarki, men ingenting antyder att den varit ärftlig även om exempel på detta förekommer. Krigarna skötte försvaret och de levde ett betydligt rikare men i gengäld kortare liv än bönderna som ansvarade för produktionen av föda och föremål. De lärde eller prästerna ansvarade för offer och att rättvisa skipades samt förkovrade sig i skilda naturvetenskapliga ämnen.

Inte heller utifrån denna teori är det lätt att förstå de forntida fynden och lämningarna. Fortfarande är det lika svårt att skilja på föremål som tillhört en högt uppsatt person inom krigarklassen och de som hört till de lärdas krets. Å andra sidan är det frestande att utgå från denna teori eftersom det

fortida materialet verkligen är åtskilt som i fallet med hällkistorna och de enkla skafthålsyxorna.

Kleva-kragen

Södra Skandinavien och delar av norra Tyskland ingick i ett gemensamt kulturområde. Samhällena här anammade likartade traditioner och kan på grund av nära kulturella kontakter uppvisa en samstämmig utveckling. Trots de stora likheterna finns avvikande lokala traditioner, vilka återspeglar en inre uppdelning i olika områden eller regioner. Många av föremålen har tillverkats för en avsättning inom den egna regionen. Vissa föremål har av den anledningen indelats i undertyper med namn som Skånetyp, Bornholmstyp, Gotlandstyp och Mälardalstyp. Importerade föremål av sådana undertyper hamnade också på Falbygden. Men ibland finner vi föremål som kom från trakter ännu längre bort. I andra delar av södra Sverige har enstaka bronsföremål påträffats som importerats från England, Irland, södra Tyskland och Ungern.

Halskragen från Gökhem (överst; Montelius, O. 1917) och den importerade halskragen från Vilske-Kleva (återges i utvikt skick; Arrhenius, B. 1962)

Bland bronsföremålen från Falbygden finns det ett föremål som avviker starkt från de övriga. Den hör inte ens hemma i Skandinavien. Föremålet ifråga är en halskrage som kommer från Tyskland. Det var vid Skattegården-Hässlet i Vilske-Kleva sn som den påträffades, en bronshalskrage från tiden c:a 1500-1400 f.Kr. (äldre delen av period II). Sannolikt hittades den i ett röse som raserats. Halsprydnader av detta slag var till för kvinnor, men inte vilka kvinnor som helst. Dessa halsprydnader är mycket ovanliga men just denna krage är helt unik för Skandinavien på grund av att den inte tillhör den skandinaviska tillverkningstraditionen. Istället har den tillverkats i trakterna söder om Hamburg i Tyskland och inom den rika kulturgruppen vid Lüneburg som ligger mellan floderna Weser och Elbe. Härifrån gick viktiga kontaktvägar ut över stora delar av Europa, till såväl Centraleuropa som de Brit-

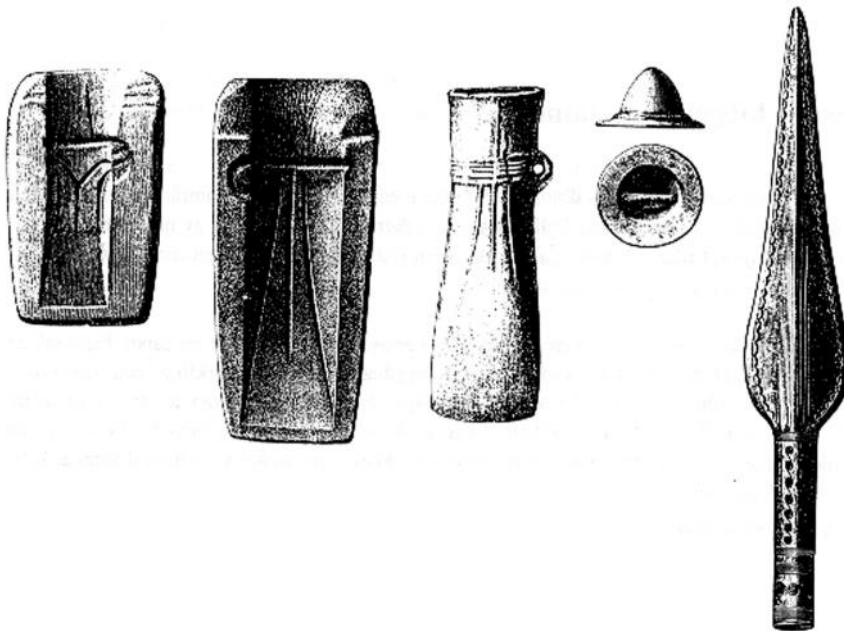
tiska öarna och Frankrike. Handeln med Skandinavien gick under denna tid främst via Nordjylland och salt verkar ha varit en av de viktigaste varorna. Kontakterna fanns således men vilka händelser som medförde att detta märkliga föremål hamnade i Vilske-Kleva vet vi tyvärr inte. Måne handlar det om äktenskapsförbindelser, eller om en storman från Kleva som inskaffat denna halskrage vid ett besök i norra Tyskland.

Bronsgjutarna

Att kunna gjuta i brons var en konst som var förbehållen särskilda hantverkare. I dag är ytterst få lämningar av deras verkstäder bevarade. Antalet verkstäder var få. Inte heller kan hantverkarna ha funnits och verkat var som helst. De dyrbara metallerna krävde ett säkert skydd från samhällets sida. Vi bör inte underskatta den sociala och ekonomiska betydelse som en bronsgjutarverkstad kan ha haft. Även metallskrot var värdefullt och åtråvärt.

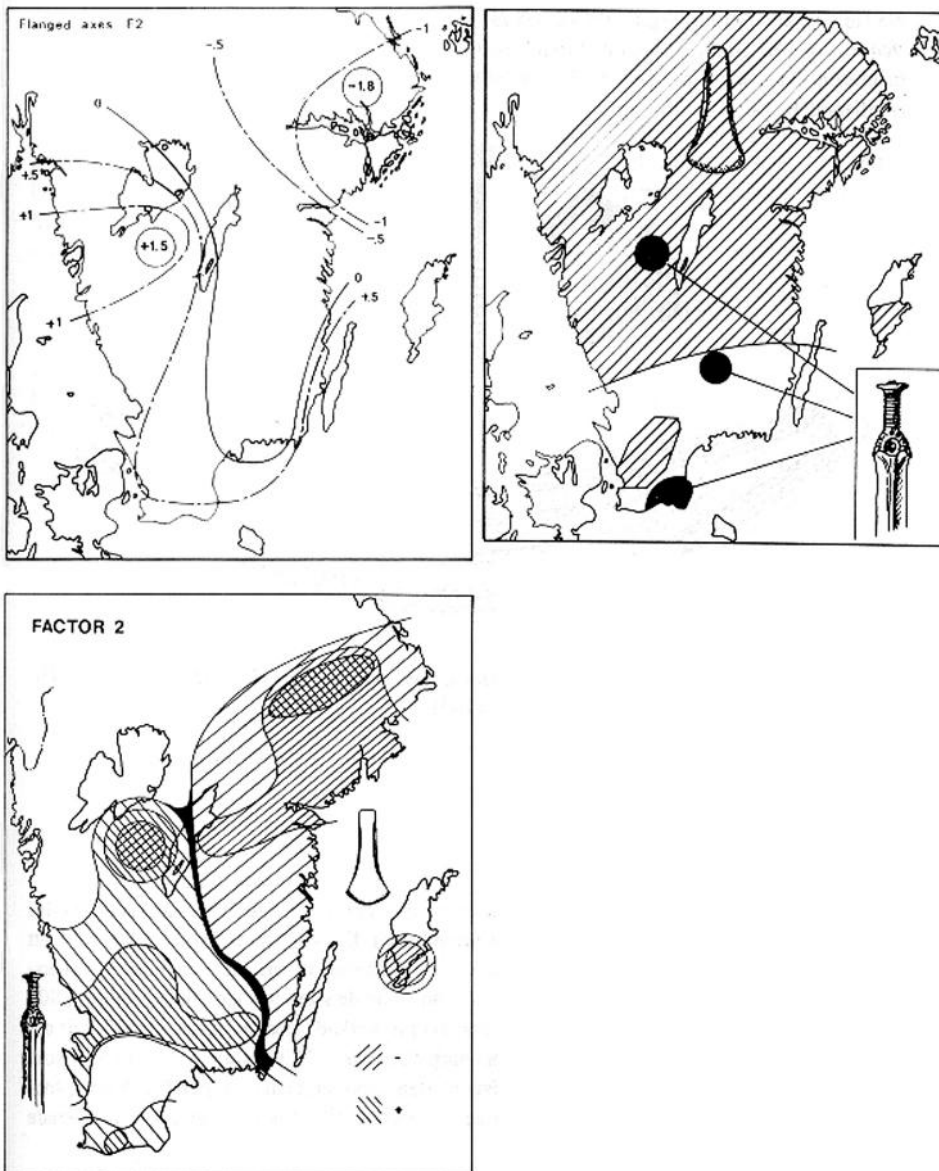
Bronsgjutningen följde relativt strikta regler och hantverkarna improviserade sällan på egen hand. Alla bronsgjutare i Skandinavien gjorde i regel som alla andra gjorde, men med vissa smärre avvikelser som i dag kan ses som regionala variationer.

Av de föremål som påträffats på Falbygden är det i regel svårt att se om de tillverkats lokalt eller om de importerats. Sällsynta fynd som Segerstads-svärdet och armingarna i guld har stora likheter med liknande föremål från andra håll i södra Skandinavien. Möjligen har de tillverkats på en och samma plats, men var denna verkstad i så fall kan ha legat är omöjligt att säga.

Ena halvan av en gjutform till en holkyxa samt en färdiggjuten holkyxa. Därtill en buckeltutulus och ett spjut. (Montelius, O. 1917).

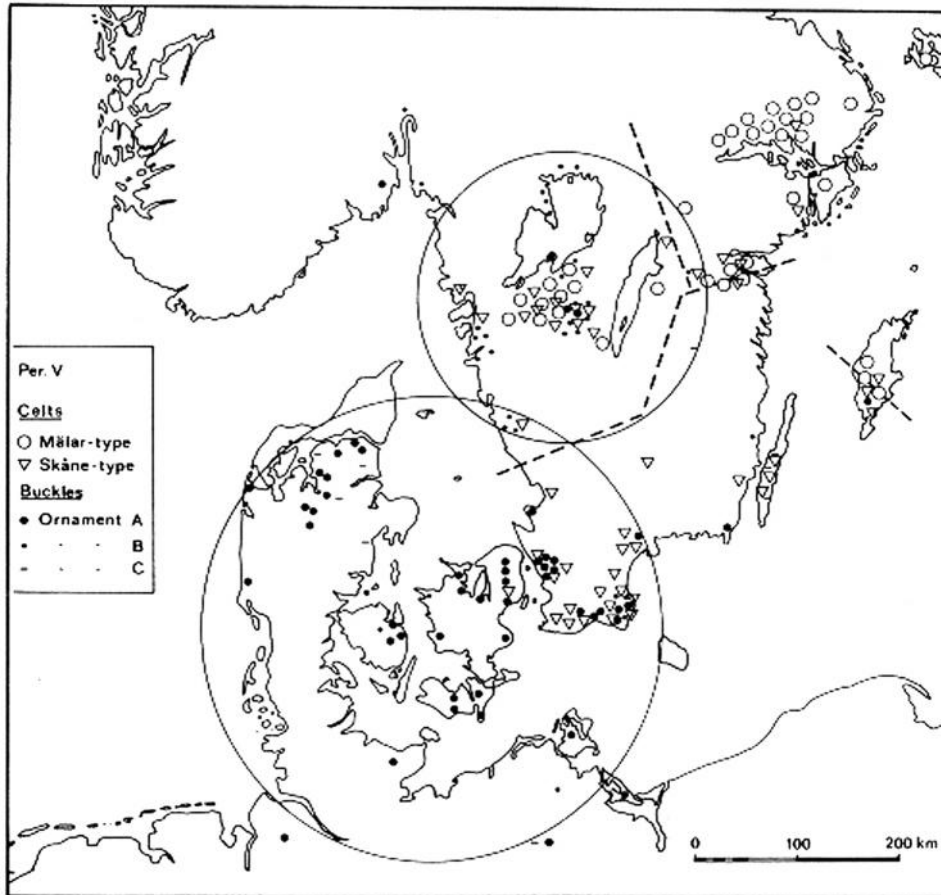
Minst fem gjutformar har påträffats på Falbygden. Dessa vittnar självfallet om att bronsgjutning förekommit här. Gjutformarna från Vårkumla och Kinneved skulle kunna indikera att det funnits en metallverkstad i detta område och likaså är det möjligt att gjutformarna från Torbjörntorp och Åsle är resterna efter en bronsgjutarverkstad intill den norra delen av Åsle mosse. Detta stöds av både det faktum att gjutformen från Åsle var en gravgåva som påträffades i ett röse och att man just i Åsle funnit en depå med metallskrot som sannolikt tillhört en bronsgjutarverkstad.

Olika analyser av bronsålderns föremål visar gång på gång hur betydelsefull Falbygden var. (Larsson, T.B. 1986)

Den regionala variationen i södra Sverige vittnar också om Falbygdens betydelse. Under bronsålderns period I (c:a 1800-1500 f.Kr.) var flata yxor av brons relativt vanliga. En analys av deras form har visat att tillverkningen i Sverige har följt tre olika stilideal som kommit från tre olika platser.

Kanske fanns vid denna tid inte fler verkstäder än så. Hur som helst är de tre områdena trakten kring Falbygden samt Skåne och Mälardalen. Intressant nog är denna indelning av södra Sverige knappast en tillfällighet. Redan under bondestenålderns senare del (c:a 3000-1800 f.Kr.) framträder dessa tre områden mycket tydligt som fristående kulturella centrum.

Försök till regionindelning av Skandinavien under bronsåldern framhäver Falbygdens betydelse. (Larsson, T. 1986, s.98)

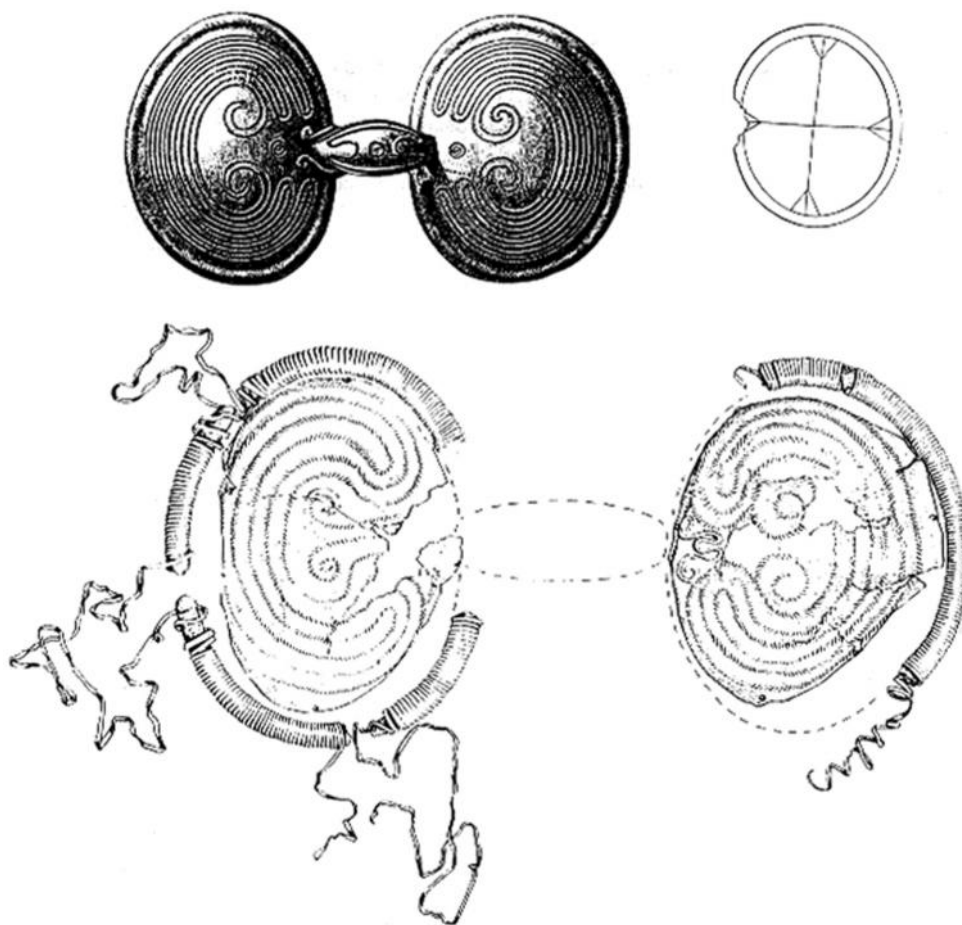
Falbygden kom att ha en framträdande roll i Sverige under hela bronsåldern. Vi kan till och med se tendenser som visar att Skånes mycket starka dominans under äldre bronsåldern med tiden kom att försvagas kraftigt till förmån för bl.a. Falbygden. Vid bronsålderns slut är det tydligt att tyngdpunkten förskjutits norr om Skåne.

Spännande spännen

Andra föremål som kan berätta mer om långväga kontakter är de spännen, eller fibulor, som kommer från yngre bronsåldern. Dessa spännen användes för att sammanfoga mantelns flikar uppe vid halsen. De fungerade som stora säkerhetsnålar och var ofta mycket vackert utformade. Från en av de stora bronsdepåerna i Åsle sn (omkring 800 f.Kr.) kommer ett spänne som inte

tillverkats i västra Götaland. Det kommer från Brandenburg-Pommern i nordöstra Tyskland. Fyndet visar att även den importerade halskragen från Lüneburg som hittades i Vilske-Kleva kanske inte kom hit genom en unik tillfällighet utan på grund av etablerade kontakter söderut.

Kontakterna utåt blir så mycket mer spännande om vi granskar de andra fibulorna från denna tid (period V, omkring 800 f.Kr.). Två av dem, från Vårkumla och Näs, är eventuellt importerade från norra Jylland där ett flertal nästan exakt identiska spännen finns. Men riktigt så enkelt är det inte. På insidan av spänneas två skivor finner vi en dekoration i form av ett kors vars linjer löper ut till skivans kant. Detta är typiskt för en grupp fibulor som är koncentrerade till västra Götaland. Förmodligen är de två spänneas istället kopior av jylländska fibulor. Några andra fibulor från Falbygden är av fullt utpräglad västsvensk typ, bland annat tre från Åsle-depåerna, en från Smula och två från Karleby.

Spännen av västgötatyp, normalt c:a 15-20 cm långa. Den övre av brons (Montelius, O. 1917) och den nedre med överdrag av guld (Mikkelsen, E. 1986).

Det finns också ett flertal andra av detta slag runt om i södra Sverige. De ligger spridda på ett sådant sätt att endast om tillverkningen skett på Falbygden kan utbredningen ses som en naturlig följd av dåtidens betydelsefulla kontaktnät och vägar. Om man hypotetiskt utgår från att tillverkningen legat i

något annat område, kan inte längre spridningen uppfattas som naturlig. Vi kan i detta fall se hur viktiga handelsvägar gått söderut via Ätrands dalgång men också via Östergötland och dess östersjökust. En annan väg sträckte sig åt nordväst via Kinnekulle-Kålland upp till Värmlandsnäs och Klarälven. Från Väneren gick en led längs Göta älv och därefter såväl söderut längs halandskusten som norrut till Osloviken och Gudbrandsdalen. Vad som kan förefalla märkligt i sammanhanget är inte det vidsträckta kontaktnätet utan tvärtom att denna spännetyp saknas helt i mer närliggande områden i Västergötland. Kanske är det så att spännena vittnar om falbygdsbor på långväga resor och som kanske aldrig kom hem igen.

I Norge har ett unikt exemplar av denna västgötatyp återfunnits. Till skillnad från de övriga var det ett enastående lyxexemplar där skivorna var överdragna av ett tunt guldbleck. Liknande guldpnydda spännen är kända från andra håll i Skandinavien. Detta är dock den enda som tillhör västgötatypen. Det guldsmyckade spännet återfanns i ett röse vid kusten i Østfold i Osloviken. Om nu spännen av denna typ verkligen är tillverkade på Falbygden bör också detta spänne med guldoöverdrag ha tillverkats här. Förutom en eller två betydelsefulla bronsgjutarverkstäder kan vi således tänka oss att det funnits en guldsmedja på Falbygden, i varje fall under en del av den yngre bronsåldern.

Ingels rör blev kvar

Några kilometer sydväst om Ekornavallen finner vi ett välbevarat röse i Ingatorp som benämns Ingels rör. Ingel är ett förkristet mansnamn som fortfarande användes på 1600-talet. Kanske var det namnet på den person som gravlades här, men troligare är att namnet uppkommit långt senare.

Rösets storlek och form är normalt, liksom läget i landskapet. Det anlades alldeles intill den gamla strandkanten av Hornborgasjön på en plats där det var vida synligt. Ytterligare ett röse ligger ett par stenkast åt nordväst, men numera är det mest en krater som återstår. De flesta stenblocken från rösets mitt har slängts ut och kratern når ända ner till botten av röset där den ursprungliga graven har legat. Härigenom har diametern på röset ökat en hel del. Frågan infinner sig vem som kan ha åsamkat röset denna förödande skada. Att flytta alla dessa stenar innebär att den ansvarige var mycket målmedveten. Plundrade rösen är relativt sällsynta på Falbygden, i synnerhet av det här slaget. Den kanske troligaste förklaringen är att någon har gravlagts här tillsammans med gravgåvor av osedvanligt fin karaktär och att röset blev plundrat bara en kort tid efter gravläggningen medan man ännu mindes vilka personer som rösen hade rests över och vad de döda fått med sig. Det skulle kunna innebära att den döde fått med sig någonting åtråvärt, som exempelvis ett spänne med guldbleck av samma slag som påträffats i Osloviken i Norge eller ett fullgreppssvärd med inläggningar av guld. Ja, om detta kan vi bara spekulera. Men om denna gissning skulle vara riktig bör det innebära att den person som ligger gravlagd i Ingels röse inte fick med sig så många ädla gravgåvor att röset var värt att plundra.

Det plundrade röset i Ingatorp är så stort att det lättast fångas på bild när snön och skuggorna framhäver kratern i mitten.

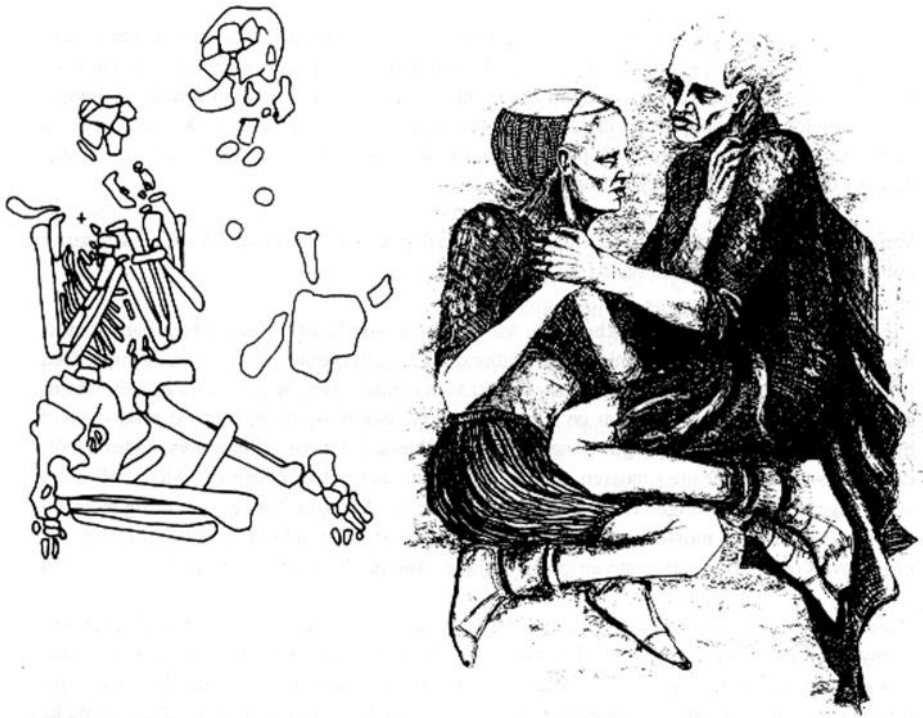
Tillsammans även i döden

Gravarna från äldre bronsåldern kan tyvärr sällan berätta så mycket om människorna själva. Det som en gång nedlades i rösen har många gånger gått förlorat. Såväl de dödas ben som deras gravgåvor har ofta vittrat och ärgat bort. På andra håll i landet är situationen bättre. I södra Sverige byggdes högar i stället för rösen och där bevarades såväl benen som föremålen bättre än i rösen. Under yngre bronsåldern ändrades gravskicket och de döda kremerades. Benen och gravgåvorna lades sedan i urnor som grävdes ner under markytan, dock utan någon synlig markering ovan jord. Ännu är inga s.k. urnegravfält kända från Falbygden. Om man bara lyckas hitta dem brukar de kunna berätta en hel del om den döde eftersom innehållet i urnan ofta har bevarats bra. De enda gravarna som är kända från yngre bronsåldern på Falbygden, bortsett från något enstaka röse från periodens början, är de sekundära gravläggningarna i rösenas ytskikt. Varje fynd som kan berätta om de enskilda individerna är därför mycket viktiga. På Falbygden finns två säregna fynd och båda är från Gökhemns sn.

En kvinna och en hund

Ute i mossmarkerna väster om Gökhemns by hittades vid dikesgrävning ett 20-tal ben som vid närmare granskning visade sig tillhöra en människa och en hund. Långsamt började en bortglömd historia rullas upp. Den fullvuxna hunden var av vanlig spetsras och så gott som identisk med de c:a 5000 år äldre Hornborga-hundarna. Hundens följeslagare var en vuxen kvinna på

minst 20 år. Hon var relativt klen byggd och c:a 155 cm lång. Enligt en pollenanalys mötte de döden tillsammans där ute i mossen någon gång under bronsåldern. Vid den tiden kan mossen till en del ha varit en öppen sjö. Varför de dog därute vet vi ingenting om. Troligen finns det bara två alternativ. Antingen har de gått ner sig av misstag, exempelvis under vintern när mossen eller sjön har varit tillfrusen, eller också har de blivit offrade härute av någon orsak.

Avritning av skelett samt rekonstruktion av paret från äldre bronsåldern, vilka återfanns i en gånggrift i Gökhem. Hennes vänstra ben låg dock över hans ben. Deras kläder och anletsdrag etc är bara spekulation. (Bägerfeldt, L. 1987; teckning av Jonas Ljung ur Blomqvist, L. & Blomqvist, Å. 1988b)

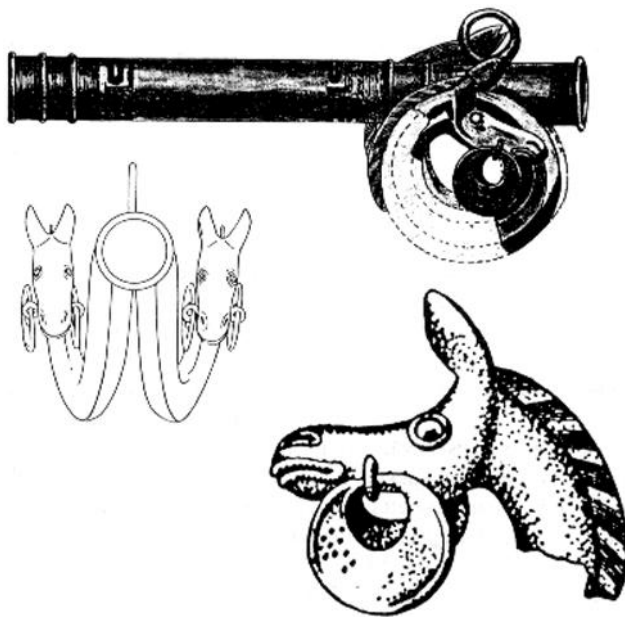
En man och en kvinna

På andra sidan Gökhem by, vid Lantbogården, utgrävdes en gånggrift 1987. Här hittades inte så mycket från gånggriftstid men däremot en hel del från de efterkommande perioderna när gravkammaren återanvänts. Mitt i kammaren låg fyra personer placerade på varandra. De hade lagts i fosterställning och omkring dem fanns ben från äldre gravläggningar som förts åt sidan. Någon gång c:a 1700 f.Kr. gravlades de fyra personerna här, och det har skett under en kortare tidsperiod. Den understa av dem har redan omtalats i kapitlet om gånggrifterna.

Även om bygden kring Gökhem kan uppvisa stora rikedomar kring just denna tidsperiod - exempelvis en massiv bronsyx på 2 kilo som hittades c:a 1 km söder om denna grav - har de gravlagda inte fått med sig några metall-

saker som gravgåvor. Eftersom dateringen motsvarar bronsålderns period I, som var en relativt bronsfattig period, är denna avsaknad inte särskilt förvånande. Inte heller att gravläggningen skett i en stenkammargrav, som vid den tiden hade hunnit bli omkring 1600 år gammal. Vid denna tid användes fortfarande hällkistor och ombyggda gånggrifter. Rösen skulle inte introduceras förrän c:a 200 år senare.

De fyra personerna låg i tre skikt. Underst låg en vuxen kvinna som var c:a 146 cm lång. På henne låg två personer tillsammans sida vid sida delvis sammanflätade, och ovanpå dem låg ytterligare en vuxen som sannolikt var gravid vid dödstillfället. Vad som gör detta fynd unikt (förutom den obegripliga dateringen av kvinnan som låg underst) är paret i mitten; en man minst 50 år som var c:a 163 cm lång och bredvid honom en kvinna 20-25 år som var c:a 153 cm lång. De låg vända mot varandra. Hon låg med ena benet över hans ben. Hennes händer var knäppta eller i varje fall hopförda strax under hakan och han hade sin ena hand vilande över hennes händer. Placeringen visar med all tydlighet att de måste ha gravlagts samtidigt. Troligen har de också dött samtidigt. Vilka band som förenade dem så intimt att de följde varandra tätt ihop även in i döden får vi nog aldrig reda på. De får istället ses som ett bevis på att inte bara krig och våldsamma strider förekom under bronsåldern, utan också ömhet och kärlek.

Exempel på föremål från depåerna vid Svartarp i Åsle (Oldeberg, A. 1939).

Svartarp var platsen

Depåer med bronsföremål är kända runt om i södra Skandinavien. Ofta är föremålen nedlagda på sådana platser och på ett sådant sätt att den enda rimliga tolkningen är att de blivit offrade vid religiösa ceremonier och riter.

På Falbygden har tre depåer påträffats som skiljer sig från detta eftersom de hade ett relativt ovanligt innehåll. Alla tre depåerna kommer från Åsle sn. Föremålen verkar ha tillhört en bronsverkstad, ty de bestod av en hel del trasiga föremål och metallskrot. På Svartarps ägor hittades 11 trasiga föremål. De tillhör tiden c:a 900-700 f.Kr. Från samma tid stammar depån från Nya Åsle vars fyndplats låg strax norr om den vid Svartarp. Här hittades inte mindre än ett 80-tal föremål: vapen, smycken och arbetsredskap. Också dessa var mycket söndriga. Förutom allt detta innehöll depån något så ovanligt som gjuthuvuden, gjutgrenar och avfall av brons, d.v.s. de rester som uppstår i en gjutverkstad. Det styrker onekligen uppfattningen att det funnits en bronsgjutarverkstad någonstans i just denna trakt. Gjutformen som påträffades som gravgåva i ett röse vid Nya Åsle är också från samma tid som dessa två depåer.

Den tredje depån är något yngre och kan dateras till tiden c:a 700-500 f.Kr. och kommer även den från Svartarp. I den depån ingick några egendomliga föremål vilka tolkats som ett slags processionsföremål. På dem sitter flera hästhuvuden. Ett synnerligen vackert och avancerat arbete ger oss en inblick både i bronsgjutarnas skicklighet och de religiösa processioner som antas ligga bakom dess funktion.

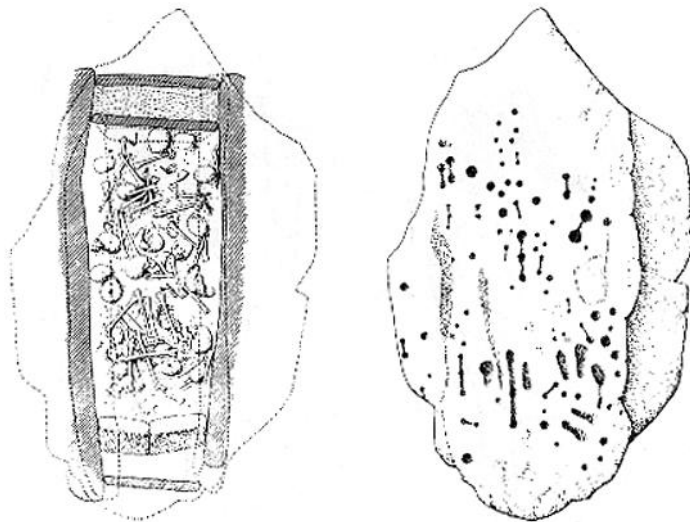
Att just hästen avbildats för tanken till det som Tacitus skrev år 98 e.Kr. i sin skildring om germanerna. I kapitel 10 skrev han följande angående orakelkonst:

"Det bekanta sättet att studera fåglarnas läten och flykt är känt även hos dem. Egendomligt för folket är att de inhämtar förutsägelser och maningar även av hästar. Dessa uppföds på offentlig bekostnad i särskilda skogar och lundar. De är skinande vita och ej besmittade av något världsligt arbete. De spänns för en helig vagn och samhällets präst och konung eller hövding ledsagar dem och iakttaga deras gnäggningar och frustanden. Till inget tecken sätter man större tillit än detta, inte bara bland gemene man, utan också bland de förnäma (adeln) och prästerna."

Bilder på stenhällar

En stor del av hällristningarna i Sverige anses tillhöra bronsåldern eftersom vissa föremål som avbildas kan ges en exakt datering. Dock går åsikterna vitt isär mellan olika forskare om vad som var meningen med dessa ristningar. De astronomiska tolkningar som nyligen presenterats av Göran Henriksson har erbjudit en helt ny syn på hällristningarna. Tolkningen medger dessutom en exakt datering, inte bara till en viss period utan till enskilda årtal. Hans forskningsresultat visar mycket tydligt att traditionen att rista hällbilder uppstod i Östergötland omkring 1750 f.Kr. för att sedan ha förskjutits västerut innan den avtog kraftigt i hela landet strax efter 1100 f.Kr. Orsaken till att det är möjligt att datera dem exakt är, att många av de platser som har hällristningar (undantaget de som bara har skålgropar) innehåller ristningar som har visat sig avbilda speciella himlafenomen som exempelvis totala solförmörkelser. Dessa har han kunnat beräkna exakt på minuten. (Det bör påpekas att de kommersiella dataprogram som finns på marknaden av astrono-

misk art inte är tillräckligt exakta för beräkningar av det här slaget och så här långt tillbaka i tiden.) Genom att jämföra de himlafenomen som bevisligen har inträffat under forntiden, med de figurristningar som avbildas på hällarna, är det ibland möjligt att identifiera dem. Likheterna mellan himlavalvets utseende och hällristningarnas symboliska framställning är många gånger så slående att slumpmässiga samband helt kan uteslutas. I förlängningen av denna tolkning kan hela hällristningstraditionen klarläggas bit för bit. Var och när den uppstod, hur traditionen spreds ut över Sverige och hur den till slut upphörde. Likheter finns också med andra områden i norra Europa där spridda ristningar finns, som Skottland och Ryssland.

Slutarpsdösen vars bevarade gravläggningar är från ett senare skede av bondestenåldern och inte från den primära byggnadstiden ett par tusen år tidigare, samt med ristningar på takblocket som är från begravningsarnas tid. (Sahlström, K.E. 1915)

Det vanligaste motivet bland de svenska hällristningarna är dock inte figurerna utan de enskilda skålgroparna. De utgörs av enkla och runda urgröppningar i hälleberget eller på lösa stenblock. Hällristningar med figurer är få till antalet i Västergötland och således också på Falbygden. Mest är det skålgropar, eller älvkvarnar som de också kallas, som finns här. Ett säreget block med skålgropar är *Baldersstenen* som numera ligger i Planteringsförbundets park i Falköping. Blocket har flyttats två gånger sedan 1800-talets mitt. Från början låg stenblocket vid Ranten i Falköping men flyttades när man drog fram järnvägen. Förflyttningen har troligen medfört ett namnbyte med en annan sten i närheten som nu är söndersprängd. Den sten som finns kvar lär ursprungligen ha kallats *Ranstenen*. Hur som helst har stenen en volym av knappt en kubikmeter. Den är plan på ovansidan och där uppe finns skålgropar vilka bildar säregna grupper som inte är slumpmässigt ordnade. Vad som ligger bakom dessa system i olika rader är det ingen som vet. Dessutom har stenen en svagt urskålad fåra längs ovansidans kant. Detta arrangemang torde göra stenen unik i Skandinavien.

En av de få figurristningarna som finns i Skaraborgs län och som berör Falbygden är de parställda fotsulorna som anses vara inristade på takblocket

till Slutarpsdösen. De är dock mycket svåra att urskilja. Fotsulor har tolkats på olika sätt, bland annat som en symbol för en gudoms närvaro. Även på denna sten finns rader av skålgropar. Dösen vars takblock använts för ändamålet byggdes troligen c:a 3500 f.Kr. I likhet med en del andra dösar kom den att återanvändas som gravrum under kommande perioder. Enligt gravgåvorna bör det ha skett under gånggriftstid c:a 3300-2950 f.Kr., men utifrån det stora antalet personer som gravlagts i kistan finns det anledning att anta att ett flertal av dem gravlagts under hällkistornas tidsperiod c:a 2400-1500 f.Kr. Det var också i slutet av denna period som traditionen att göra hällristningar spreds västerut över landet. Dösen har således stått i centrum för skilda händelser i minst två tusen år.

Det måste påpekas att vissa arkeologer anammat uppfattningen att det inte är en dös utan en hällkista av betydligt yngre ålder. Även om det inte kan bevisas pekar alla indikationer på att så inte är fallet utan att det verkligen är en dös, vilket de flesta arkeologer också menat allt sedan den undersöktes i början av 1900-talet.

En annan plats där det finns hällristningar i form av fotsulor är vid Dagsnäs men den berörda stenen lär vara ditflyttad i likhet med alla de runstenar som finns uppställda vid gården. Stenen med fotsulor ska enligt en gammal uppgift ha kommit från Ekornavallen.

Ekornavallen

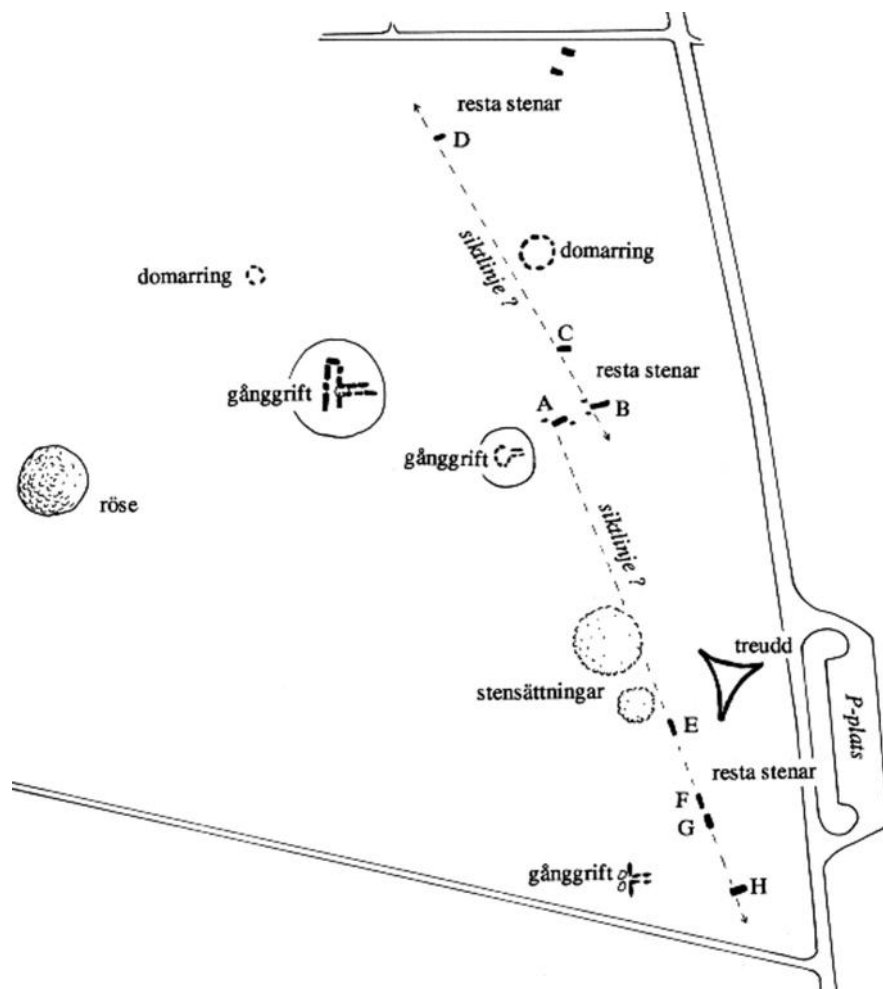
En plats som fascinerar många är Ekornavallen. Här finns monumentala anläggningar från såväl sten-, brons- som järnåldern. Om det bara hade funnits en medeltida kyrka också kunde man mena att serien av forntida byggnationer var komplett. Detta faktum, att det inte finns någon kyrka här, är viktigt att poängtera eftersom det aldrig har funnits förutsättningar för det. Orsaken är att trakten runt Ekornavallen aldrig någonsin tycks ha varit bebodd förrän långt fram i historisk tid. Under forntiden uppstod denna samlingsplats för stenbyggda monument utan att man bodde i närheten. Området här omkring var under medeltiden en avlägsen utmark till byn Hornborga som ligger flera kilometer norrut. Så har det av allt att döma varit sedan urminnes tider.

Ekornavallen är unik genom det stora antalet typer av fornlämningar. Inom ett begränsat område finns fyra gånggrifter, en (förmodad) hällkista, ett röse, flerastensättningar, 2 domarringar, ett 10-tal resta stenar, en treudd samt diverse andra fornlämningar som fossil åkermark. Redan efter denna uppräknings är Ekornavallen en unik plats i Skandinavien för att inte säga Europa.

Det finns en del som tror att de fristående resta stenarna varit betydligt flera en gång i tiden, men det finns ingenting som stöder denna uppfattning. Tvärtom visar de äldsta avbildningarna, som är äldre än den närbelägna torpbebyggelsen vid Ekornavallen, att platsen såg ungefär likadan ut då som nu. Den enda påvisbara förstörelsen vi kan se är att gånggrifternas stenar återanvänts i andra forntida byggnader på Ekornavallen, men detta skedde redan under forntiden.

Varför har då denna koncentration bildats? En ansamling av fyra gånggrifter är inte något ovanligt på Falbygden, inte heller att de ligger i närheten

av en tusen år yngre hållkista (det kan också vara en stenkista från järnåldern). Att man sedan placerat ett röse på krönet behöver inte betyda någonting speciellt eftersom det finns relativt många rösen i denna del av Falbygden. Rösen placerades i regel inte i anslutning till dåtidens gods och gårdar. Istället pekar mycket på att de låg utspridda i utmarkerna och då gärna på en höjd i landskapet så att de syntes på långt håll. Detta stämmer också bra på Ekornavallen. Röset på Ekornavallen ligger på krönet men placeringen är ändå relativt speciell. När man kommer dit upp finner man att det egentliga krönet ligger ytterligare några hundra meter västerut, och längre bort från Ekornavallen. Hade röset placerats där skulle man inte ha sett det nere från slättmarken där de andra fornlämningarna finns. Röset är istället placerat så att det hamnar på krönet endast om det betraktas nere från vallen. Men vad ville man uppnå med detta? Löpste mannen en viktig väg förbi Ekornavallen längs ån Slafsan under bronsåldern? Eller var platsen i sig betydelsefull på något sätt? Förmodligen var det både och.

Ekornavallen, med de mest framträdande fornlämningarna.

Kanske kan vi komma längre genom att granska de resta stenarna. Med begreppet *rest sten* avses en fornlämningstyp från mitten av järnåldern (c:a Kr.f.-600 e.Kr.) och som består av just en rest sten som markerar en grav. Järnåldern kännetecknas av en mängd olika typer av gravmarkeringar där de

resta stenarna är relativt enkla i sitt utförande. Vanligen består de enbart av en smal och hög sten. De resta stenarna på Ekornavallen avviker från det normala på Falbygden. Dels är de sällan smala och höga, utan snarare formade på ett mer individuellt sätt så att ett flertal skilda former återges, och dels är de ovanligt många inom detta begränsade område på Ekornavallen. De flesta av de resta stenarna har med all sannolikhet tidigare ingått i de fyra gånggrifternas konstruktion. Samtliga saknar stenblock av samma slag som finns i många av de övriga fornlämningarna. Vad som slutligen skiljer dessa stenar från vanliga resta stenar är att de är placerade på ett sådant sätt gentemot varandra att de ger upphov till raka linjer. Det sistnämnda visar att de uppställts för att ge upphov till någon form av geometri eller astronomiska siktlinjer. En noggrann uppmätning har även visat att de exakta avstånden mellan dem inte är slumpmässiga.

Om vi tar det från början behöver inte stenarnas avvikande form nödvändigtvis betyda något speciellt, eftersom det även finns en del andra resta stenar på Falbygden som har denna avvikande form. Att de är många kan också vara en tillfällighet. Men de raka linjerna, hur ska de förklaras? De är ju exakta. Låt oss se närmare på detta linjesystem.

Två av de största stenarna (A-B) pekar upp mot krönet där röset ligger. Den ena är riktad exakt på röset. Båda stenarna har en närmast kvadratisk form och är omgivna av några små markfasta stenar på ett sätt att de ovanifrån ursprungligen har sett ut som femman på en tärning. Härifrån leder flera linjer. Fler samband finns, men de som har nämns nedan är de som lättast kan ses i fält.

- Från sten B går en rak linje norrut via sten C och D. Den raka linjen tangerar alla tre stenarnas västra kant. Tar man sikte med ena ögat ser man att uppställningen inte ens verkar fela på centimetern.
- Från sten A går två linjer söderut via stenarna E-F-G. En av de två linjerna börjar i siktlinjen som uppstår mellan den stora stenens (A) östsida och den lilla stenens västsida. Denna linje har samma riktning som sten E.
- Den andra linjen söderut, som utgår från A-stenens västsida, har samma riktning som stenarna F-G. Detta syns bättre om man står vid stenarna E-G och mäter upp dem med kompass.
- Riktningen på stenarna F-G och den ovannämnda linjen från A:s västsida är exakt vinkelrät gentemot sten H:s riktning.

Frågorna om stenarnas uppställning är många. Vilken geometrisk kunskap har man använt sig av för att åstadkomma en exakt rät vinkel? Varför har denna precision varit så viktig? Är de resta stenarna verkligen gravar, och även om de är det, varför har det varit så viktigt att upprätta ett system av riktningar och avstånd mellan stenarna?

I och med att man ifrågasätter om dessa resta stenar är gravmarkeringar, måste man fråga sig om den gängse dateringen till järnåldern är riktig. Något liknande är inte känt från Skandinavien. Det närmaste vi tycks kunna komma är ett par säregna stenrader i Halland och Bohuslän vilka daterats till bronsålder respektive järnålder. Ute i Europa återfinns vi de förnämsta uppställningarna av stenar i Bretagne i nordvästra Frankrike, vars system dock

är betydligt mycket mer omfattande och komplicerat än på Ekornavallen. Dessa har byggts på etappvis och kan dateras till en senare del av bondestenåldern, c:a 3000-2000 f.Kr. Intressant nog är likheten ganska stor vad gäller stenarnas individuella utformning. Bortsett från Bretagnes stenrader finns en hel del stenrader av enklare slag på de brittiska öarna, från Cornwall i söder till Skottland i norr. De har daterats till olika tidsperioder med en början under den äldre delen av bondestenåldern och med en avslutning i bronsåldern. Jämför vi dessa med Ekornavallen kommer stenraderna från Bretagne närmast vad gäller stenarnas form. Angående omfång och innehåll kommer de brittiska närmast.

Några strödda vyer över Ekornavallens resta stenar.

Mitt i detta system av resta stenar finns en domarring och en kvadratisk stensättning som sticker upp en aning ovanför markytan strax söder om domarringen. Ytterligare en domarring av betydligt mindre storlek ligger långt utanför på sluttningen i nordväst. De dateringar som utförts på domarringar i Västergötland pekar på att samtliga tycks ha anlagts c:a 400-550 e.Kr. Den kvadratiske stensättningen bör vara samtida eller högst några hundra år äldre. Men denna relativt exakta datering hjälper oss inte angående de resta stenarna eftersom det inte går att säga vad som byggdes först.

Läge och namn

Ekornavallens geografiska placering tycks kunna berätta en del om dess funktion för oss. Som nämnts tidigare finner vi tre synnerligen rika områden på Falbygden under bronsåldern och senare under järnåldern, nämligen trakten runt Gökhem och Vilske-Kleva, Varnhem och Dimbo. Gökhemsområdet sträcker sig norrut upp mot Gudhem och delvis Sätuna, medan Varnhemsområdet sträcker sig söderut till Bolum. Intressant nog ligger Ekornavallen mitt emellan Gudhem och Varnhem. Utifrån detta är det möjligt att se Ekornavallen som en samlingsplats av stora mått. Men det är mer komplicerat än så. Runt Håkantorp strax österut finns ett mycket stort antal rösen från bronsåldern. Däremot är inte några lyxföremål kända från dessa trakter, undantaget Segerstadssvärdet som dock inte är en gravgåva utan offergåva. Tyvärr känner vi till för lite om bronsålderns samhälle för att våga oss på några mer långtgående slutsatser. Men från järnålderns slut och framåt i tiden gick häradsgränsen mellan Gudhems och Valle härader längs Slafsan och intill Hornborga by. Dessa härader motsvaras av Gudhems- och Varnhemsområdet. Härigenom skulle man kunna uppfatta Ekornavallen som ett neutralt ingenmansland och en betydelsefull samlingsplats som i rang stod ovanför häradsindelningen.

Ytterligare något som är viktigt för tolkningen är namnet. Det var inte vanligt att obebyggda områden och utmarker som denna fick namn. Men innan torpen intill Ekornavallen byggdes fanns namnet. Somliga tolkar det som Ek-orna-vallen, vars betydelse skulle vara att vid ekarna har grisarna (orna) betat på vallen. Andra tolkar det som ekorrarnas vall. Inget av dessa tolkningsförslag står i relation till platsens särart. Om man istället utgår från platsens belägenhet på Hornborga utmarker, kan man förslagsvis tänka sig ett ursprungligt ek-horna-vall. *Ek* skulle då syfta på trädslaget vars symboliska betydelse var mycket hög. *Horna* kan både i bynamnet och för Ekornavallens del tolkas på flera olika sätt där dess betydelse som viktig gränsbygd framhävs.

Trots dessa försök att klarlägga en del frågor får vi nöja oss med att konstatera att Ekornavallen ännu en tid kommer att ruva på sina hemligheter.

JÄRNÅLDER

Övergången från bronsålder till järnålder i Norden omkring 500 f.Kr. innebar egentligen inte att brons ersattes av järn. Snarare var det så att bronsålderns förnäma hantverkstraditioner upphörde och lämnade ett stort tomrum efter sig. Förekomsten av bronsföremål upphörde i det närmaste helt. Järn hade visserligen införts i Norden redan från mitten av bronsåldern men det var lika sällsynt under den förromerska järnåldern (500 f.Kr.-Kr.f.). Det skulle dröja ännu en tid innan järnet fick samma betydelse som bronset hade haft. Från de första seklen av järnåldern är extremt få gravar och föremål kända.

Den inhemska framställningen av järn hade påbörjats redan under yngre bronsåldern och tog nu fart ytterligare. Under lång tid skedde det dock i en blygsam omfattning. Vad som orsakade denna omfattande kulturella nedgång, vilken vi uppfattar som en övergång mellan två tidsåldrar, och vilka förändringar i samhället som den medförde, har ännu inte blivit slutgiltigt utrett. En mängd faktorer tycks ha samverkat till förändringen. Omfattande krig, förorsakade av kelternas expansion åt bland annat öster, kan ha fått handelsvägar och kontaktnät att kollapsa. Tidigare ansåg man också att den kallperiod som inleddes c:a 400 f.Kr. var den stora orsaken. Populärt kallas denna tid för Fimbulvintern. I dag vet vi att orsakerna till förändringarna i norra Europa måste ha varit mycket mer komplicerade, men att dessa faktorer medverkat.

Järnåldern inleddes med en kallperiod och under de efterföljande sekterna började granen dyka upp i Götaland för första gången och blev sedan allt vanligare i skogarna.

Värdet på järn förefaller under lång tid ha varit mycket högt och därmed bromsades också den praktiska betydelse som det senare skulle få. Järn var under lång tid något exklusivt. Först vid början av vår tidräkning började det långsamt få en större praktisk betydelse, men ännu under medeltiden användes järnet sparsamt och hade fortfarande ett relativt högt värde. Precis som bronzen kom järn i första hand att användas i vapentillverkningen. En skillnad mellan brons och järn var att järn inte lika väl lämpade sig till smycken som brons hade gjort. Därför kom en hel del smycken att tillverkas i brons även under järnåldern. En annan metall som började dyka upp var silver.

All brons blev importerad från södra och västra Europa. Järn däremot kunde utvinnas lokalt på många platser i Sverige och då i första hand ur sjö- och myrmalm men också ur den västgötska rödjorden. Under lång tid förefaller utvinningen ha varit mycket låg i Västergötland och det är först när vi kommer fram till vikingatiden (c:a 800-1050 e.Kr.) som den tycks ha ökat markant. Inte förrän långt in i medeltiden verkar järn ha blivit mer allmänt förekommande på gårdarna.

Järnålder utan järn

Under järnåldern skedde många märkliga händelser i likhet med de föregående perioderna. Inte minst på Falbygden. Redan under den äldre järnåldern (500 f.Kr.-400 e.Kr.) dyker det upp enstaka fynd som vittnar om säregna händelser, vilka följs av ännu mer förunderliga historier från den yngre järnåldern (400-1050 e.Kr.). Den förromerska järnåldern (c:a 500 f.Kr. - Kr.f.) är känd för sin fyndfattigdom och märkligt nog är Falbygden ett av de mest fyndfattiga områdena i södra Sverige. Trots det finns det tre fynd som är unika i sitt slag, Gerumsmanteln, Gökhemsmannen och Jättenefyndet. Den nästan totala fyndfattigdomen innebar ingalunda att bygden var avfolkad, bara att de mer besuttna inte längre hade råd eller möjligheter att manifesteras sina rikedomar som under bronsåldern. Metaller offerades inte längre och inte heller byggdes några monumentala gravar. Pollenanalyserna visar att de stora och många boskaphjordarna betade som förr på sina betesmarker och att de små odlingsytorna sköttes precis som under bronsåldern. Folket bodde kvar men rikedomarna fattades.

Från de föregående perioderna har vi vant oss att se hur Falbygden utmärker sig i Västergötland, men i och med järnålderns början intar bland annat Varaslätten en stark ställning. Denna har tidigare spelat en undanskymd roll trots stora fyndmängder från bondestenåldern. Att Falbygden fortfarande hade ett betydande inflytande i västra Sverige visas av fynden från romersk järnålder (Kr.f.-400 e.Kr.). Fynd och gravar ökar markant både vad gäller kvantitet och kvalitet. Under denna tidsperiod hade Västergötland åter igen mycket starka kontakter med Danmark. Men inte nog med det. Vägarna söderut öppnades efter att ha varit stängda i flera hundra år och därmed kom man också i kontakt med det växande imperiet nere vid Medelhavet, Romarriket.

Det arkeologiska materialet på Falbygden är förhållandevis rikt och mångskiftande också under järnåldern. Härifrån är 100-tals järnföremål kända och då främst i form av vapen och redskap. Föremål av brons, silver och guld dyker också upp under de första århundradena av vår tidräkning.

Likaså finner vi eldslagingsstenar, sländtrissor, ben- och hornföremål, keramikskärivor och små glaspärilor. Gravarna från denna tid är många om man jämför med tidigare perioder eller samtida platser i övriga delar av Västergötland, men fortfarande berör de bara ett litet urval av befolkningen. Det flesta fynden tillhör tiden efter vår tideräknings början och ökar mot slutet av järnåldern. Ett undantag gäller guldets som främst tillhör tiden c:a 500 e.Kr.

Ända från bondestenålderns början kan Falbygden ses som ett viktigt centrum i södra Skandinavien och som dominerande över sin omgivning. I viss mån kvarstår detta fram till 500-talet e.Kr. men därefter bleknar bygdens betydelse kraftigt. Istället blev bygden en viktig del av det stora landskapet Västergötland, vars olika områden ökade i betydelse på Falbygdens bekostnad. I början av medeltiden får vi dock en mer detaljerad bild av hur Västergötland var organiserat, och till vissa delar byggde denna organisation på situationen under järnåldern. Här finner vi att Falbygden fortfarande hade en relativt stark ställning i Västergötland. Konkurrensen stod inte i första hand mellan skilda områden utan mellan skilda ätter, vars godsinnhav ibland var mycket stora. De ägde gods inte bara i skilda delar av Västergötland utan också i olika landskap i Sverige. Ju mer spridda gods de hade, desto mindre benägna bör de ha varit att prioritera en viss bygd.

Sveriges äldsta järnföremål

Under bronsåldern var järnet en mycket sällsynt och dyrbar metall som endast förekom sporadiskt. Inga järnföremål är kända på Falbygden från denna tid men från Varnhemstrakten har ett litet järnfragment påträffats tillsammans med bronsföremål tillhörande period II-III (c:a 1500-1100 f.Kr.). Vad för slags föremål går inte att säga i dag. Om dessa fynd från ett röse i Skärvs sn verkligen nedlagts samtidigt skulle det innebära att järnfragmentet är Sveriges äldsta kända.

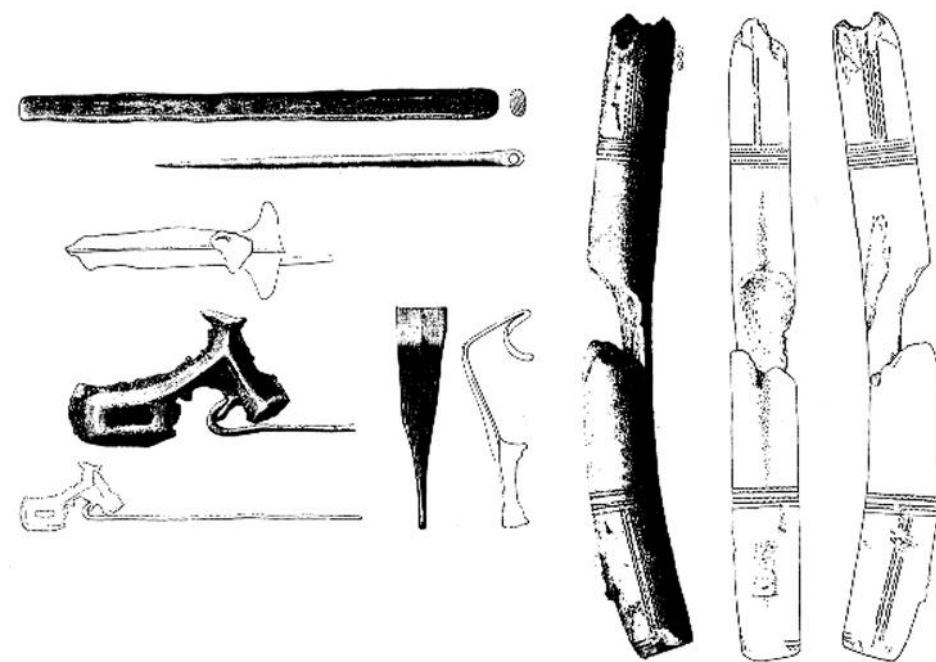
Slagg och stenåldersboplatser

Fynd av järnslag är ingen direkt sällsynthet, i synnerhet inte vid Falbygdens utkant. Utbredningen återspeglar förekomsten av sjö- och myrsmalm. Bland de ytterområden som uppvisar riklig förekomst av järnslag finner vi exempelvis Gökhemns sn. Vad som dock är mest besynnerligt i dessa trakter är att de s.k. stenåldersboplatserna (en registerteknisk term för Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, vilka kännetecknar rik förekomst av små flintbitar som inte kan klassificeras som redskap) nästan till fullo sammanfaller med utbredningen av järnslag. Däremot sammanfaller de inte med någon känd utbredning som berör stenåldern. En motsvarande samhörighet mellan järnslag och stenåldersboplatser är klart skönjbar i hela Vilske härad. Det antyder att dessa stenåldersboplatser inte alls är några boplatser från stenåldern, vilket många arkeologer faktiskt tror, eftersom man funnit flinta på dessa platser. Även om flinta användes till yxor etc under bondestenåldern, vet vi att tillverkningen av flintaföremål inte skedde lokalt. Flintbitarna från dessa platser kommer varken från en redskapstillverkning eller från förstör-

da redskap. Istället måste vi försöka finna en alternativ tolkning eftersom den vedertagna uppfattningen strider mot kända fakta. När flinta även har använts under senare tidsperioder är det i detta sammanhang rimligare att tänka sig dessa s.k. stenåldersboplatser som platser, där man under järnåldern eller medeltiden ofta slog upp eld - med *flinta* och stål. Eld var något som ständigt behövdes vid de platser där man ägnade sig åt järnframställning. Således kan det betyda att de s.k. stenåldersboplatserna återspeglar järnframställning i lika hög grad som järnslaggen gör.

Det rika Jättene

I Jättene har man påträffat ett av landet märkligaste fynd från den förromerska järnåldern, vilket dessutom är ett av de få kända fynden från Falbygden under denna tid. Det man fann var en uppsättning redskap och förarbeten som tillhört en bronssmed. De härstammar från tiden runt det första århundradet f.Kr. Om föremål av brons från denna tid är extremt sällsynta, får fynden från själva smedjan tala för sig själva. Bland dessa 30-tal föremål finner vi bl.a. ofullbordade spännen, tenar och tackor av brons samt ett städ av järn och ett skaft av renhorn vars paralleller endast har påträffats i Danmark. Hur renhornet kom ända till Falbygden förtäljer dock inte historien.

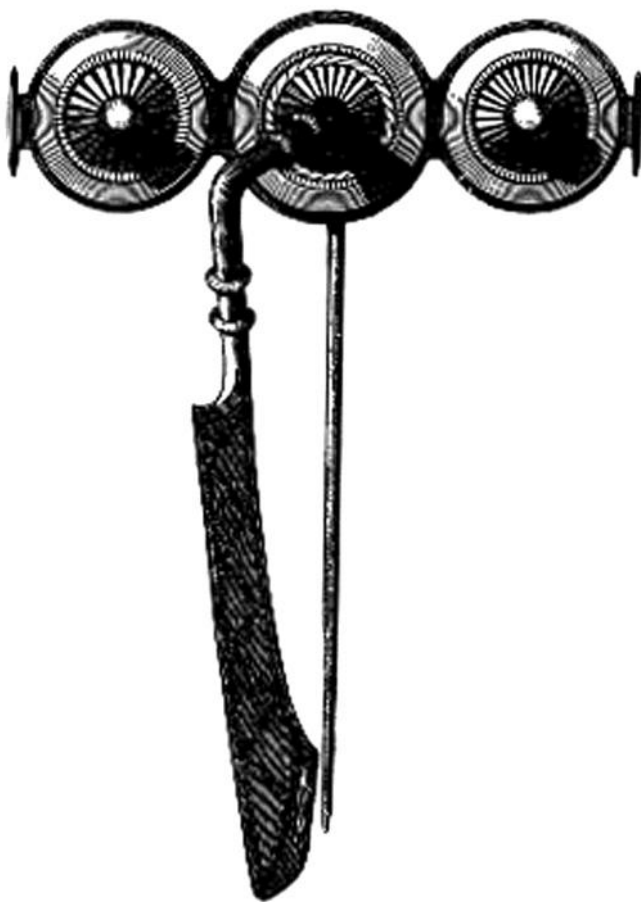

Fynden från bronssmedjan i Jättene, Friggeråkers sn, innehöll inga "vackra" föremål, men de kan berätta mer än många andra fynd och därmed ge oss en förståelse för bygdens särart. (Jungner, H. 1922, s.31, 193)

Byn Jättene intar en särställning vad gäller de fynd som hittats från järnåldern. Fyndet från smedjan kan sättas i samband med det stora antalet stenklott som påträffats här (se nedan) men indirekt också med allt guld som

plöjts fram här, även om det kan vara upp emot 1000 år yngre, vars vikt ligger på c:a 1,3 kilo! Allt detta vittnar om att just denna plats, eller snarare den ätt som ägt jorden i Jättene, intagit en central roll i samhället. Jättene omfattar i dag drygt 9 mantal vilket är relativt mycket (den 20:e största byn på Falbygden). Men utvecklingen fortsatte inte som i alla andra byar. På andra håll höll gårdarna inom byn samman och de större byarna av detta slag hade i regel en gemensam kyrka att ombesörja. Så var det inte i Jättene. En del tror att även Jättene har haft en egen kyrka vilket ingalunda är omöjligt. I så fall har den lagts ned redan under tidig medeltid. Falbygden var ett av de områden som drabbades hårdast av kyrkonedläggelser under såväl 1200-talets som 1500-talets mitt. Orsaken var att fler kyrkor hade byggts än vad man kunde underhålla. De socknar som kom att upphöra införlivades med någon närbelägen socken. Men Jättene gick en annan framtid till mötes. Istället för att byn överfördes till endera Gudhems, Friggeråkers eller Torbjörntorps sn kom den att delas upp mellan dessa tre socknar. Vilka märkliga händelser som föranlett en sådan säregen delning vet vi ingenting om, bara att svaret ligger gömt någonstans i de medeltida förhållandena. Kanske var byn alldeles för stor för att enbart överföras till en socken, kanske var byn åtråvärd med tanke på sina anor och att fler socknar gjorde anspråk på Jättene, kanske var det en naturlig följd av ägostrukturen, kanske ...

Ja, det finns många "kanske" i fallet Jättene.

Detta förgyllda silverspänne fick en rik kvinna i Friggeråker med sig som gravgåva på 300-talet tillsammans med en importerad romersk skål av glas. (Jungner, H. 1922)

Stenklotens mysterium

Runt Jättene samt några kilometer norrut vid Forentorp i Gudhems sn har ett mycket stort antal stenklot påträffats. Inte mindre än c:a 140 st har hittats i vart och ett av de två områdena. Därtill har ungefär lika många, omkring ett 150-tal, hittats utspridda i större eller mindre grupper runt om på Falbygden. I övriga Västsverige är de däremot extremt sällsynta, i varje fall om vi utgår från vad som finns i museernas samlingar. Dessa klot väger omkring ett par kilo styck och ligger bra i handen. Alla utskjutande partier har avrundats och jämnats till. Men vad har de använts till?

På museerna har de vanligen registrerats som "knackstenar från stenåldern" och det finns faktiskt några liknande stenklot från trakterna av Vänersnäs vilka relativt säkert kan dateras till stenåldern. Men likheten mellan dessa klot och dem vi finner på Falbygden är inte övertygande. En annan tolkning är att det har varit sådana stenklot som utgjorde kärnan i de allra äldsta kanonkulorna från tiden omkring år 1400. Runt stenkloten göt man bly som gav kanonkulan dess runda ytterhölje. Att använda stenklot i mitten gjordes för att spara på det dyrbara blyet. Ansamlingen av stenklot har i så fall uppkommit på dessa platser när blyet återvunnits efter att ha använts t.ex. vid slaget vid Falköping år 1389. Även om de äldsta kanonerna i Skandinavien tillhör just denna tid är det mycket osäkert om man hade kanonkolor. Till en början sköt man främst klasar av vanliga pilar. Först då tekniken utvecklades skulle kanonkolor bli allena rådande.

Det finns ytterligare en tolkning som troligen kommer sanningen närmare, nämligen att dessa stenklot ingått i den äldsta järnbearbetningen i trakten. Dyliga "knuse-stenar" som de kallas på danska är kända från både sten-, brons- och järnålder i Danmark. De flesta kommer dock från platser med mycket tidig järnbearbetning och de tolkas som tidiga föregångare till smedernas hammare. Detta för tankarna till fyndet i Jättene av bronssmedjan från första århundradet f.Kr. men också till en tidig järnframställningsplats som återfunnits vid Forentorp vilken C¹⁴-daterats till tiden omkring 100-150 e.Kr. (kalibrerat). På de platser som hittills är kända har man producerat

minst 80 kg järn vilket kunde räcka till exempelvis ett 40-tal svärd. För att kunna framställa så mycket järn har det krävts omkring 400 kg myrmalm och lika mycket träkol.

Järnframställningen här tillhör tiden från c:a 500 f.Kr. och fortsatte i varje fall fram till c:a 200 e.Kr. men förmodligen har den pågått långt in i järnåldern och eventuellt in i medeltiden. Det är fullt möjligt att dessa närmare 300 stenklott återspeglar en betydligt mer omfattande järnhantering än vad de andra fynden vittnar om. Produktionen av järn kan ha varit mångdubbelt större.

Kavalleriet kommer

De äldsta tama hästarna i södra Skandinavien härstammar från bondestenålderns mitt och är samtida med de äldsta vagnarna i norra Europa. Först ett par tusen år senare, under yngre bronsåldern, började ridkonsten att utvecklas. Här uppe i Norden infördes ridningen omkring 700-talet f.Kr. Precis som så många gånger förr i historien var det de militära intressena som först utnyttjade möjligheterna och som drev på utvecklingen. Inom kort hade en rad uppfinningar gjorts för att förbättra kavalleriets slagstyrka. En av dem var det eneggade svärdet som jämfört med det tveggade svärdet har vissa fördelar för en ryttare eftersom det är ett utpräglat huggredskap.

Från Falbygden finns några få lämningar som kan vara rester efter gravar från förromersk järnålder. De enda säkra är de fem gravar som påträffats i Östra Tunhem. De gravlagda personerna har enligt tidens sed blivit kremade och en av dem har bland annat fått med sig ett eneggat svärd. Vem vet, kanske har svärdet tillverkats i det närbelägna Jättene. Dessa fynd kan stå som exempel på det faktum att även under tider eftersom Falbygden är extremt fyndfattigt finns det ändå tillräckligt för att vi ska förstå att Falbygden var en unik plats.

Ett huvud kort

Om fynden från den förromerska järnåldern är få har ändå benen från en av dess individer påträffats. Det skedde märkligt nog i en gånggrift i Gökhemsn. Här påträffades en sekundär gravläggning som genom en C¹⁴-analys daterats till c:a 150-100 f.Kr. (kalibrerat). Mannen i fråga låg på rygg och hade lagts tvärs över gånggriftens gång sedan några av dess väggstenar tagits bort. Han blev omkring 30 år och var c:a 180 cm lång. I sin ungdom hade han tillfogats ett så djupt och allvarligt huggsår i pannan att en bit av pannbenet lossnat. Men skadan hade läkt och måste ha inträffat flera år före hans slutliga död. Tydligt hade han varit med om en hel del i sitt liv och slutet på hans jordeliv följde samma mönster. Vid utgrävningen fann man att hans huvud inte låg där det borde ha legat utan snett nere på den högra axeln. När kraniet lyftes upp visade det sig att bara ett par av nackkotorna låg därunder. De kotor som de tidigare varit anslutna till låg c:a 15 cm därifrån. Slutsatsen var given. Mannen måste helt enkelt ha blivit halshuggen. Att han inte blev kremad efter sin död i enlighet med tidens tradition kan antyda att han inte var socialt accepterad, eller i varje fall inte tillhörde det

övre skikt vars gravar finns kvar i dag. Hur det stora flertalet av befolkningen i övrigt gravlades eller vad som hände med deras döda kroppar vet vi ingenting om. Det enda vi vet är att denna man är den äldsta kända halshuggna personen i Norden.

Platsen där han låg kan ge upphov till en del funderingar. Härifrån är det inte så långt till Mössebergs sydvästra spets där galgbacken fordom låg. Under 1600-talets mitt uppmanades häradstinget i Vilske härad att hålla ting på "häradets rätta tingsplats". Orsaken var att man under medeltidens slut och fram till nämnda tid hållit ting runt om på olika platser i häradet, trots att detta gick emot landslagens ordalydelse. Den rätta platsen var i Gökhem by inte långt ifrån denna fyndplats. Under hur lång tid Gökhem varit häradets rätta tingsplats vet vi inte. Men med tanke på Gökhem starka ställning under forntiden är det inte omöjligt att detta var en naturlig följd av en äldre organisation. Det är dock högst osäkert om det finns något samband mellan den halshuggne mannens placering i Gökhem och häradets tingsplats.

Den halshuggne mannen ligger som om han hade blivit framsläpad och sedan övertäckt med jord, men med huvudet på den högra axeln, vilket visar att det avskilts från kroppen före gravläggningen. (Bägerfeldt, L. 1987)

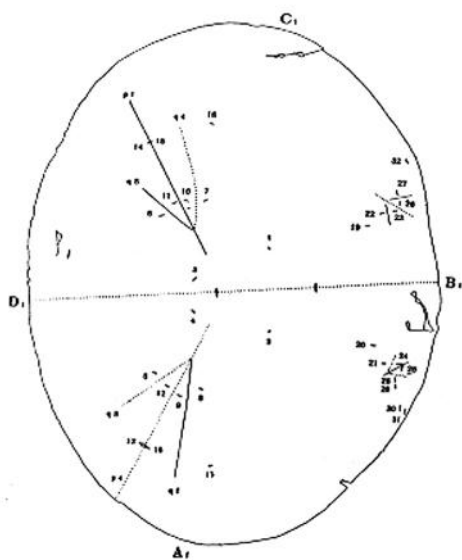
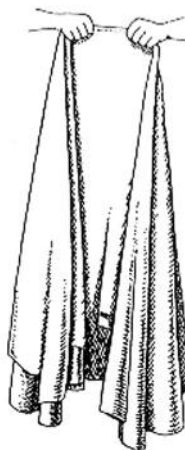
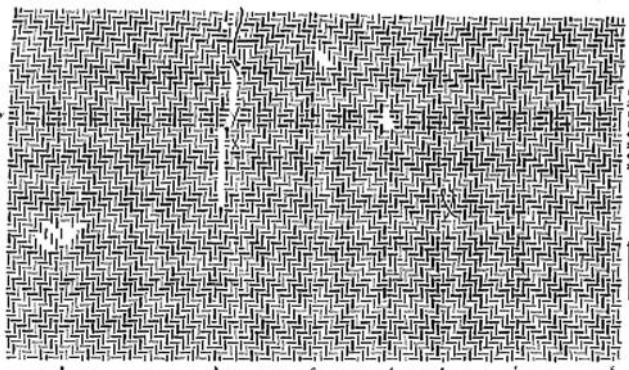
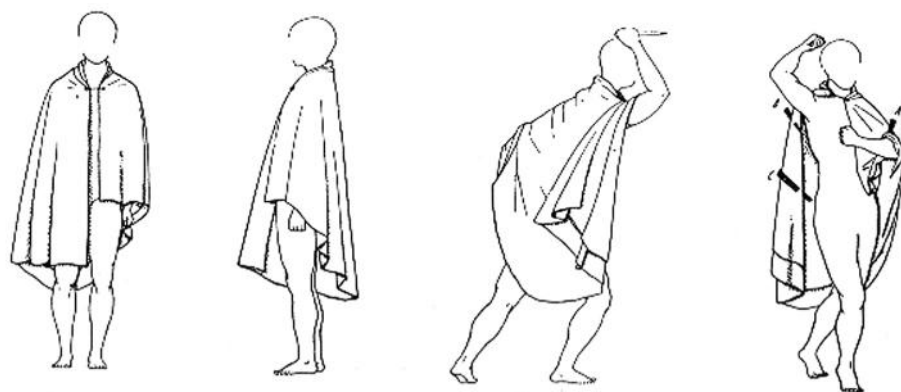
Klädesplagg och kultplatser

Några av de märkliga fynden från Falbygden är de tre klädesplagg som återfunnits i mossmarker, Gerumsmanteln, Åsarpsskinnet och Åslevanten. Chansen att kläder ska kunna bli bevarade till vår tid är liten och kräver i princip att de nedlagts i mossmarker. Även om så har skett är sannolikheten liten att de ska bevaras. I Danmark har man hittat ett mindre antal kompletta klädedräkter från äldre bronsålder i vissa gravhögar byggda av lera. Här har kläderna genom unika omständigheter lyckats bli bevarade. De skandinaviska klädesplaggen från bronsåldern är gjorda av vävt ylletyg. Men det finns ett undantag. I Norra Åsarp har man hittat någonting unikt. Här fann man ett stycke av ett skinnkläde, ungefär 50 x 55 cm, som var hopsytt av ett 10-tal skinnbitar av kalv. På ett triangulärt skinnfragment, ungefär 25 x 30 cm, satt hår kvar. Av okänd anledning blev klädet nedgrävt i en mossmark. Tidigare antog man att det hade skett under den äldre bronsåldern, men numera tycks det vara troligare att det är från järnåldern.

Ett annat mycket gammalt klädesplagg i Västergötland kommer från Gerumsberget. I en torvtäkt uppe på berget påträffades år 1920 ett snyggt hopvikt tygstycke. En närmare undersökning kunde visa att det ovala tygstycket var en mantel. Troligen har den tillhört en man. Detta med tanke på att sådana mantlar ingår i mansdräkterna i Danmark. Genom en pollenanalys ansåg man länge att den var från bronsåldern, men textilforskare antog att den var yngre vilket också bekräftades av en C^{14} -datering som gav åldern c:a 50 f.Kr. (kalibrerat; 90 bc ± 75 okalibrerat).

Trådarna i manteln utgjorde en blandning av fårull och hjorthår. Ursprungligen var den ljus rödbrun i färgen. Kvaliteten har betraktats som mycket hög för sin tid. De danska mantlarna från bronsåldern är tillverkade på samma sätt men vad som gör Gerumsmanteln unik är att man använt två skilda uppsättningar av trådar. De två trådtyperna skiljer sig från varandra genom mängden hjorthår. Härigenom har manteln fått ett rutmönster. Så sade man i varje fall förr. En modern granskning av trådarna har inte kunnat bekräfta denna tes att det var två olika trådar. Inte heller fann man några spår av hjorthår. Trots detta radikala lapkast i teorierna, visar alla omständigheterna runt manteln att det var en mycket speciell man i samhället som bar den.

När manteln granskades närmare var det någonting som inte stämde. Förutom märken efter ett spänne som hållit ihop manteln fanns också andra märken. I manteln fanns inte mindre än 32 hål som uppkommit genom ett skarpslipat föremål. När man undersökte dessa fann man att de på ett kusligt sätt hörde ihop. Ur hålen placering på manteln rullade en dramatisk berättelse upp. Personen som bar manteln hade blivit nedstucken av två eller flera personer som omringat honom. Scenariot tycks ha varit ungefär detsamma som det samtida mordet på Julius Caesar när han den 15 mars år 44 f.Kr. blev omringad och nedstucken. Hur mannen som bar Gerumsmanteln blev dödad och under vilka omständigheter vet vi tyvärr inte. Men Gerumsbergets säregna historia är inte slut med detta dråp. Den fortsätter i sägner och ortnamn.

Gerumsmanteln. Hur den burits och hur den bars när den siste bäraren blev nedstucken samt ett textilprov och hur den viktes ihop vid deponeringen och slutligen hur den såg ut i uppvikt skick med markering av vikta kanter och stickhål. (Post, Walterstorff & Lindqvist 1925)

Hjortens brudpar

Pollenanalysen som genomfördes när Gerumsmanteln påträffats, misslyckades med dateringen, men i gengäld kunde den berätta om platsens vegetationshistoria under en stor del av forntiden. Analysen visade att trakten uppe

på berget hade klart förhöjda värden av ekpollen. Med andra ord måste man ha gallrat bort alla andra trädslag och skapat en park där det främst växte ek. Området häruppe kan knappast ha varit någonting annat än en helig lund. Det var där som manteln senare kom att grävas ner i en mosse, men då fanns inte eklunden kvar längre. Den hade växt igen redan i slutet av den äldre bronsåldern omkring 1200 f.Kr. Då hade den existerat i flera hundra år. Från sydligare delar av Europa är heliga lundar något man väl känner till. Det är ingalunda förvånande att finna någonting liknande häruppe i Norden. Frågan är om inte minnet av denna heliga plats levde kvar i folkminnet när manteln grävdes ner. Kanske användes den fortfarande som en helig lund även om ekarna var borta.

Mossmarken där manteln hittades bär namnet Hjortmossen. Har manne namnet någonting att göra med att manteln innehöll hjorthår (om den nu verkligen gör det, vill säga)? Alldeles intill Gerumsberget söderut finns det en fortsättning av platåberget som heter Ekeberget. Är detta namn möjligen ett minne av den lund som en gång fanns här uppe? Frågorna är många men än är inte sambanden slut. Den sista frågan lyder: Tillhörde manteln möjligen den högste religiöse ledaren i bygden? Frågan behöver inte stå helt obesvarad. Hjorten kan leda oss vidare fram till vissa tänkbara lösningar på problemet. Under bronsåldern framträdde hjorten nere i Europa både inom solkulten och fruktbarhetsriterna. Det är inte långsökt att tänka sig att detta var fallet även i Norden och under äldre järnåldern. Temat kretsade runt företeelser som pånyttfödelse, alstringskraft och död. En av de viktigaste av kelternas gudar, Cernunnos, hade hjorten som sin följeslagare. Redan här skulle man kunna ana ett motiv till mordet. Från södra Europas indoeuropeiska områden känner vi till de speciellt utvalda prästkonungarna som vid tillträdet av sitt ämbete skulle dräpa sin företrädare. Ett dråp frigjorde den dödes alstringskraft och möjliggjorde en pånyttfödelse inom prästkungens ämbete, till godo för de i bygden som följde honom. Ofta ändrades detta till rituella ceremonier och varianter på detta tema är också känt i norra Europa. Guden Cernunnos avbildades ofta med en armring av guld som han håller i handen. Armringar i guld av den typ som Cernunnos avbildas med var populära i stora delar av Europa, däribland Norden. En armring av just detta slag har påträffats i en mossmark strax öster om Gerumsberget, nere på slätten i Dverstorp i Dimbo sn. Den tillhör bronsålderns period IV omkring 1100-900 f.Kr. och är hundra eller några hundra år yngre än den heliga eklunden på berget.

Förunderliga saker har utspelats här uppe på berget. Ännu lever en gammal sägen i bygden som berättar något märkligt. Den handlar om Klevåsen som ligger strax nordost om Hjortmossen vid Gerumsbergets kant. Här finns en egendomlig uppfart som kallas Bruaretrapporna. Om dessa säger sägen: "De lekte brud och brudgum där en gång på en liten kulle nedanför berget, det var många par. Då kom där ett trollfarande. Det tog ena bruden med sig och rusade uppför de här bergstrapporna, så fort att ingen hann se efter vart det tog vägen. Sedan har ingen sett till bruden. Hon blev tagen in i berget."

I fruktbarhetsriter kan brudpar få en framträdande roll, i synnerhet om det handlar om ett symboliskt (eller faktiskt) offrande av bruden eller av både brud och brudgum. Temat med ett brudpar återfinns även i andra trakter av Falbygden och Västergötland. I enstaka fall kan de kopplas samman med försvunna forntida kultplatser. Det enda som i regel återstår av kultplat-

serna är ortnamnet. Ett av dem är Härja strax öster om Falbygden. Kyrkbyn har fått namn efter den *Harg* (kultplats) som stått här någonstans och där kulten utövades. I denna trakt möter vi berättelsen om brudparet. Denna gång sägs det att de färdades tillsammans och tog vägen via en mindre sjö där de gick ner sig och drunknade. I dag heter sjön Brudmannasjön. Denna sägen talar på ett liknande sätt om ett symboliskt brudpar som mött döden. Märkligt nog har man i just denna lilla skogssjö påträffat 10-tals eller rent av 100-tals resta stolpar som sägs sticka upp ur sjöns botten. Ett så pass stort antal stolpar borde vara resterna efter en uppbyggd plattform ute i den lilla sjön. I vår fantasi kan vi sedan tänka oss att det var den centrala platsen där viktiga delar av ritualerna utspelade sig. Någonstans under vattenytan vilar ännu svaret på brudparets hemlighet och väntar på att få bli upptäckt.

Flera kultplatser av detta slag borde ha funnits ute i våtmarkerna på Falbygden. Det närmaste vi tycks komma bortsett från ortnamnens dunkla vittnesbörd, är uppgiften i en notis som berör ett säreget fynd på Anders Svensgården i S.Kyrketorps sn. Där kan vi läsa att *"på ett visst djup även pålar, de flesta i horisontellt, några i vertikalt läge, skulle här ha anträffats. Vid provgrävning, som företogs i mossen, framkom på ett djup av 0.80 m. fragment av pålar (?), som lågo horisontellt."* (Riksantikvarieämbetet, A.T.A., S.Kyrketorps sn, rapport av Olov Janse, sept 1922) Detta kan i sin tur leda tanken till det knappt halvmeterlånga trästycke med tvärså som påträffats i en mossmark vid gränsen mellan Stenstorp och Häggum. En pollenanalys har daterat den till äldre bronsålder. En dag kommer förhoppningsvis alla dessa pusselbitar att falla på plats.

Borttappat: En vante

Ibland är det de mer vardagliga föremålen som ger oss en inblick i forntidens dunkel. Exempelvis en borttappad vante. Vi har säkert till mans förlorat en vante någon gång. Men vem var egentligen den förste som tappade en vante? I de välkända dräkterna från dansk bronsålder ingår bland annat en enkel mössa av ylletyg men aldrig vantar. Möjligen använde man inte vantar förrän i början av järnåldern när klimatet blev allt sämre. Men av alla de vantar som borde ha blivit tappade under forntiden finns inte någon kvar, på ett undantag när. En enda vante är återfunnen och den är Skandinaviens äldsta. Den skiljer sig faktiskt från alla andra samtida textilier eftersom vanten tillverkats i en nålbindningsteknik. Den hittades i Åsle mosse i en torvtäkt och daterades först till 300- eller 400-talet. Denna vante har också daterats och är betydligt yngre än vad man tidigare antagit och snarast från slutet av 1500-talet (omkring 1510-1640).

Vem vet vad vantens ägare hade för sig en kylig dag ute vid Åsle mosse för omkring 400 år sedan? Historien är borta. Bara en vante för vänster hand blev kvar. I likhet med Gerumsmanteln har vanten små hål som från dolkstick, men ingen vet varför. Bara en sak är säker. Åsle mosse döljer fortfarande många hemligheter och märkligheter.

Romarriket närmar sig

Under det första århundradet f.Kr. expanderade Romarriket allt mer. Inom kort flyttades gränsen fram till floderna Rhen och Donau. Det här skulle i hög grad påverka förhållandena i Norden. Fredliga kontakter med Romarriket uteblev inte trots alla krig mellan germaner och romare. Handeln och Roms värvande av germanska legosoldater medförde att varor och romerska sedvänjor nådde Skandinavien. De romerska produkter som fördes norrut var sannolikt både handelsvaror, krigsbyten, soldatsolder och gåvor mellan förnäma ätter och personer.

Falbygden har inte så många fynd som vittnar om romerska kontakter, men de finns. Bägare av importerat glas har återfunnits i både Sjogerstad och Friggeråker. En romersk kittel av brons har hittats i bl.a. Bjurum och ett svärd av romersk typ är känt från en grav i Häggum. Ett kopparmynt som präglats av den romerska kejsaren Vespasianus (69-79 e.Kr.) har hittats i Åsle och ett östromerskt guldmynt vilket bör vara från 400-talet har återfunnits i Kungslena.

Strax norr om Falbygden, i trakten av Varnhem, har ett flertal fynd påträffats vilka tyder på något så exklusivt som stadigvarande kontakter med Romarriket. Exempelvis innehöll en mycket rik grav i Bolum både guld- och silverföremål och en del andra föremål som importerats därifrån. Graven kan dateras till tiden c:a 70-150 e.Kr. och är en av de äldsta i Västergötland som vittnar om kontakter med Romarriket. Andra gravar med romerska importföremål har påträffats i Friggeråker och i Östra Tunhem samt i Åsle. De tillhör tiden c:a 150-400 e.Kr.

I Häggum har två jordblandade rösen undersökts som låg intill varandra. I vart och ett av rösena påträffades två mansgravar. En av de fyra männen var i 50-årsåldern och han hade fått med sig ett kort romerskt stötsvärd av typen *gladius*. Svärdet tillhör 200-talet och har tillverkats i någon av Romarrikets yttre provinser. När dessa gravar undersöktes år 1958-59 fanns bara tre motsvarigheter i Sverige, två från Skåne och en från Öland.

En säregen grav från 100-talet e.Kr. har påträffats vid Skattegården i Vilske-Kleva sn. Den gravlagda kvinnan fick med sig kostbara dräkttillbehör. Här ingick tre spännen av en typ som kallas bågfibulor vilka hade inläggningar och detaljer av silver. Ett av spännena härstammar från norra Polen, men dylika spännen förekommer också i relativt stort antal på de danska öarna runt Lolland och bör således ha importerats från en av dessa orter. De två andra fibulorna är av en typ som även påträffats i de rika gravarna i Varnhem. Fynd av detta slag stärker teorin om en fortsatt kontinuitet av makt och rikedom i trakter som Varnhem och Vilske-Kleva, från bronsåldern och framåt.

Det polska spännet vittnar om kontakter med de goter som bodde vid floden Weichsels mynning. Dessa goter gav sig av från norra Polen i slutet av 100-talet och erövrade ett stort område väster och norr om Svarta Havet. Under flera hundra år utgjorde deras gotiska rike ett ständigt hot mot romarna. De plundrade och skövlade, och i de hårda striderna stupade två av de romerska kejsarna för gotiska vapen. Många forskare menar att dessa goter ursprungligen härstammade från Götaland och då kanske snarare från västra Götaland, precis som deras egen stamsaga antyder.

Fornborg och fiender

Under 400-talet föll det Västromerska riket samman. Inrikesproblemen och trycket från de germanska folken blev till slut för stort. Inom kort uppstod ett flertal nya riken i spillrorna efter det Västromerska riket. Till en början var de romerska lydstaterna men så småningom gjorde de sig självständiga. Alla de nya dynastierna räknade sin härkomst från Norden och norra Tyskland. Angler, saxare och jutar erövrade England. Frankerna, burgunderna och alemannerna tog Frankrike. Visigoterna besatte södra Frankrike och tillsammans med sveberna erövrades Spanien och Portugal. Vandalerna tog nordvästra Afrikas kustområde samt öarna i västra Medelhavsområdet och södra delen av Italien. Hövdingen Odovakar erövrade resten av Italien i norr. Allt detta medan östgoterna och hunnerna behärskade området norr om det östromerska riket. De stora germanska riksbildningarna runt om i Europa var välkända upp i Norden. Sedan länge fanns det en kontakt med folken nere vid Medelhavet och med skilda delar av Europa. För nordborna var varken mäktiga imperier, deras styrelseskick eller, från 300-talet, deras kristna religion något främmande.

Sedan folkvandringarnas era avmattats och ersatts av Frankrikes expansion dröjde det några sekel innan nästa kraftiga folkvåg drog ut från norr och spred skräck i Europa. Denna gång kallades de för vikingar och varingar. På nytt kom de att hemsöka avlägsna trakter i syfte att vinna byte och ära. Andra for längs samma vattenleder för att etablera handelskontakter såväl i öst som i väst.

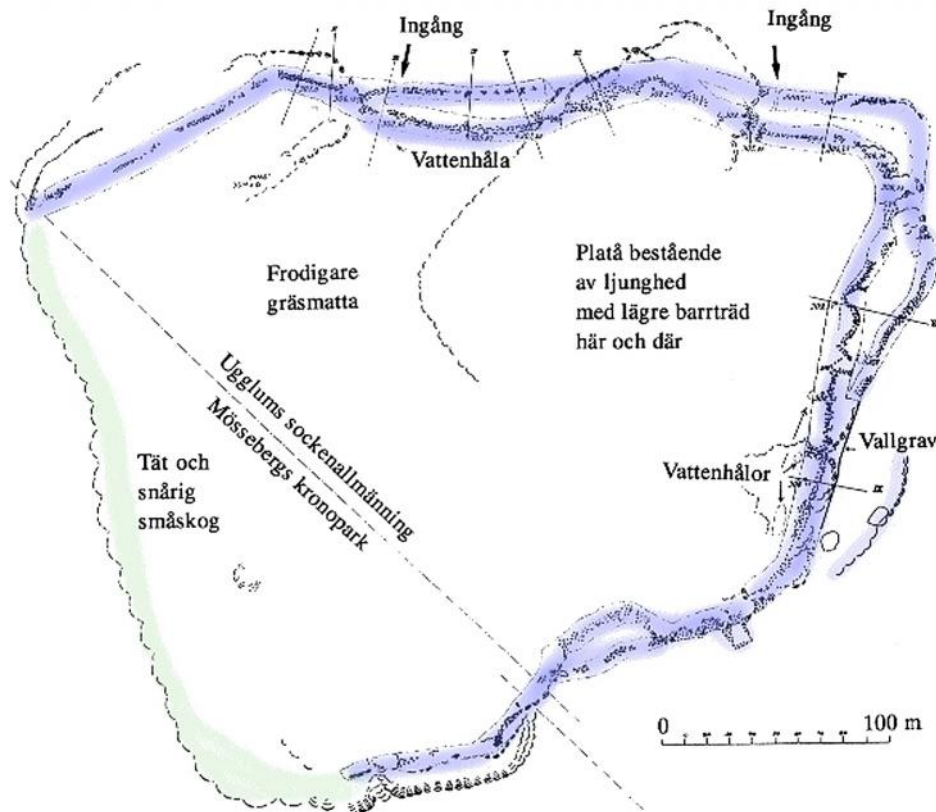
Sveriges tredje största fornborg

Oron under folkvandringstiden ökade behovet av försvar ännu mer än normalt. Boskapen, betesmarkerna och gårdarna behövde starkare skydd för att förhindra grannfolken från att göra övergrepp. Olika strategiska och organisatoriska åtgärder hade framträtt redan under bondestenåldern och fortsatte via bronsåldern till järnåldern. Ett starkt försvar i form av vapen och en ordnad organisation medgav också möjligheter att själv anfälla sina grannfolk och göra de illdåd man fruktade att de andra skulle göra. Men trots alla dessa strider och krig försökte man etablera en jämvikt och en slags ömsesidig respekt, även om den skrivna historien bara visar upp nya försök att tilltvinga sig fördelar genom vapenmakt.

Järnålderns fotsoldater och ryttare kunde vara nog så viktiga i ett aktivt försvar men ibland behövdes ett starkare passivt försvar. Skölden var ofta ett nödvändigt skydd för en krigare, men ibland räckte inte det. Större skyddsanordningar behövdes och stora försvarsanläggningar byggdes. Numera är resterna efter dem kända som fornborgar. Deras funktion har diskuterats livligt eftersom olika typer är kända men de flesta byggdes för att skydda en uppsättning krigare under kortare tidsperioder. Det som i dag återstår av fornborgarna är bara de stenblock och jordmassor som ingått som stöd för den höga palissaden av trä och dess utsiktstorn. Ibland finns också kolrester bevarade om borgen bränts ner vid något tillfälle. Troligen byggdes också rena träborgar utan stenstöd, men när de inte lämnat några spår efter sig ovan mark har de ännu inte påträffats i Norden. De äldsta kända fornborgar-

na i Sverige tillhör bronsålderns slut men de flesta tillhör järnåldern. Många brukar dateras till tiden mellan 200-talet och 500-talet.

I Skaraborgs län finns det ett 15-tal fornborgar. Alla är tämligen små till ytan utom en som är betydligt större än de andra. Den kan räknas som Sveriges tredje största fornborg. Den ligger på Stångaberget i direkt anslutning till Mösseberg. Stenmuren är omkring 800 meter lång och återfinns längs Stångabergets krön. Dock inte längs den 400 m långa sträcka där berget stupar så brant att en extra förstärkning inte har varit nödvändig. Härigenom innesluts hela Stångabergets plåtå vars omkrets är omkring 1200 meter.

*Mössebergs fornborg, med mur (lila) och stupkant (ljusgrönt).
(efter Magnusson, E. 1933)*

Numera kanske inte den stenmur som återstår av fornborgen ger ett så imponerande intryck. Men det vi ser i dag är bara ynkliga rester av det som en gång fanns här. Själva stenmuren var inte den egentliga försvarsvallen utan utgjorde bara ett fundament till en, får vi förmoda, timrad palissad med ett okänt antal utsiktstorn. Två ingångar är kända och vid båda platserna är stenmuren dubbel. Båda murraderna löper parallellt med varandra under en längre sträcka. Konstruktionen tvingade alla besökare att gå på led mellan murarna och med den vänstra sidan vänd mot palissaden. Portarna var placerade alldeles intill en naturlig förhöjning. Genom denna placering kom palissaden att bli betydligt högre just intill porten. Här kan det mycket väl ha funnits ett torn. I så fall har man kunnat attackera en inkommande fiende ovanifrån. Hela borgen var av allt att döma noga genomtänkt och omsorgsfullt uppbyggd.

Men vem hade nytta av denna borg? Varför ligger den just här och inte på t.ex. Ålleberg eller Kinnekulle? Till att börja med vet vi inte när den byggdes, bara att den borde vara samtida med de flesta andra borgar och då hamnar vi i tidsavsnittet mellan 200-talet och 500-talet. Tiden kännetecknas av oroligheter i hela Europa och inleds med stadiga kontakter med Romarriket och avslutas med dess sammanbrott samt de många folkvandringarna i Europa. Däremellan hinner mycket hända.

Fornborgen har en säregen placering. Med tanke på dess storlek ligger den inte centralt i jordbruksbygden, vilket skulle ha varit fallet om den istället legat vid Mössebergs östra kant eller på Ålleberg. En sådan placering borde man ha kunnat förvänta sig om den var avsedd för bygdens bönder och deras boskap. Inte heller kan placeringen på bergets västra sida ha varit ett bra gömställe om en främmande härstyrka var i antågande. Strax nedanför Stångaberget bör två viktiga huvudstråk ha mötts vid denna tid, dels den vägsträckning i öst-väst där Eriksgatan senare skulle gå och som gick från Jönköping till Skara, dels den landsväg i nord-syd som går fram mitt mellan våtmarkerna i väster och platåbergen Mösseberg och Billingen i öster. Med andra ord var det förmodligen få platser som låg så centralt som den där fornborgen ligger. För att förstå fornborgens betydelse kan det också vara av vikt att känna till att Stångaberget är nästan exakt lika högt som Mösseberg. Med tanke på att i varje fall merparten av platåbergen sannolikt var fria från skog innebar det att man från utsiktstornen hade en milsvid utsikt åt alla håll. Kinnekulle, Billingen, Gerumsberget och Ålleberg kunde siktas utan problem. Ett bättre strategiskt läge fanns knappast. Som många gånger annars på Falbygden tycks platser med god utsikt ha varit det viktiga. Härifrån kunde man se långt och platsen kunde också ses från långt håll.

För att bemanna den långsträckta borgen krävdes 300 man som allra minst. Sannolikt var de mångdubbelt flera för att kunna klara en anstormning. Utgår vi från det lägre antalet bör dessa ha klarat av att bygga fornborgen inom loppet av en eller högst två månader. Men varför var ett sådant bygge aktuellt just då? Eller fanns det en föregångare till borgen här som inte hade ett stenfundament? Det enda vi vet är att fornborgen saknar paralleller på det svenska fastlandet. Storleken och placeringen vittnar om att den *inte* kan ha varit avsedd för vanliga bönder utan i likhet med andra borgar enbart för krigare. Hade man under forntiden velat anlägga bondeborgar hade de varit många flera och utplacerade så att alla kunde söka skydd, oavsett var man bodde. Av placeringen att döma var borgen enbart avsedd för de krigare som bodde omkring Gudhem och Vilske-Kleva. Med andra ord bör det i dessa trakter ha funnits en mäktig hövding vars härstyrka på över tusen man byggde en borg för att ha en plats där de kunde dra sig tillbaka i orostider. Under fredstid var sannolikt de flesta av krigarna hemma på sin ättejord. Bara ett mindre antal bör ha utgjort en stående här. Trakten kring Gudhem utmärker sig arkeologiskt och när vi kommer fram till medeltiden var den en kungsgård samt ett av de åtta godsena under *Uppsala Öd* i Västergötland, vars uppgift var att försörja kungen och betala de utgifter som följde med hans ämbete. Systemet med Uppsala Öd var gammalt redan då och möjligen fanns det redan under fornborgens tid. I så fall kan man börja spekulera om borgen byggts på en kunglig order.

Guldskatterna från Östromerska riket

De guldföremål från forntiden som hittats i bygden är sparsamma och de väger sällan mycket. Men det finns ett undantag och det gäller guldets från 400-talet. Fynden är fortfarande sällsynta men jämfört med andra forntida perioder ökar guldmängden enormt. Vikten kan uppgå till flera kilo per fynd! Ända sedan bronsålderns slut hade guld varit sällsynt och något ytterst exklusivt. Undantaget de fem guldföremålen från bronsåldern är de äldsta guldföremålen på Falbygden från c:a 100 e.Kr. Under 400-talet ökade inströmningen kraftigt i Norden och under en kort period blev guld vanligare än under någon annan forntida tidsperiod. Dess like finns helt enkelt inte. Om vi inte hade känt till historien bakom guldets plötsliga uppdykande hade nog tolkningarna gått vitt isär. Som tur är så vet vi hur det gick till.

Man kan faktiskt påstå att Falbygdsbor krävde skatt av Romarriket, och detta utan att ljuga! Historien börjar med goternas utvandring från norra Polen till Svarta havet där de etablerade ett stort och mäktigt rike på 200-talet. Under 370-talet blev östra Europa invaderat av hunnerna. Dessa väldiga ryttarskaror från Mongoliet kom att spela en avgörande roll i den politiska utvecklingen i Europa under de kommande 100 åren. För att göra en lång historia kort kan man berätta att de före ankomsten till Europa skapat ett rike nordväst om Kina och utgjort ett så stort hot i östra Asien att kineserna för deras skull lät bygga den kinesiska muren. En tid senare vände de intresset västerut och stormade in i Europa. Inom kort hade de antingen fördrivit eller allierat sig med de folk som bodde i östra Europa. Goterna delades i två läger, de som var för och de som var emot hunnerna. Visigoterna (ofta kallade västgoter) flydde och etablerade en generation senare ett rike i Frankrike och Spanien, medan ostrogoterna (ofta kallade östgoter) ingick en allians med hunnerna. Deras rike lär ha sträckt sig från Svarta havet upp till Östersjön, och flera gånger försökte de flytta gränsen västerut från östra Tyskland till Frankrike. Därefter vände sig den gotisk-hunniska härstyrkan mot det Östromerska riket. År 443 vann de en förkrossande seger över den kejsarliga armén och tilltvingade sig dels ett stort engångsbelopp och därefter en summa som skulle utbetalas årligen. Allt skulle betalas i rent guld, helt i enlighet med vad goterna och hunnerna krävde. Under de drygt tio åren framöver när de romerska tributerna utbetalades fick de inte mindre än 7-10 ton (!) rent guld. Allt detta guld fördelades i hären, sannolikt efter vilken ställning man hade. Efter denna framgång vände de sig år 451 mot Västromerska riket och de germanska riket som var dem underställda. Enligt en uppgift hade de en härstyrka på 500.000 man men få historiker tror på denna uppgift. Följden av den stora styrkemätningen blev att de båda härarna i princip förintade varandra. Den västromerska armén vann trots allt och hindrade därmed de fruktade hunnerna från att erövra hela Europa. Hunnernas storhetstid var över och tog definitivt slut bara några få år senare när deras ledare Attila dog. Riket splittrades och de allierade folken gjorde sig på nytt självständiga. Goterna tog åter kontroll över området norr om östromerska riket och fortsatte att tilltvinga sig romerska tributer. Det gotiska riket skulle bestå i ytterligare hundra år. Så länge skulle inte det Västromerska riket klara sig. Tjugo år efter det stora slaget avsattes den sista västromerska kejsaren av den germanske hövdingen Odovakar som utnämnde sig själv som regent över norra Italien.

Men vad hände med allt guld? En hel del av guldet fick följa med som gravgåvor men redan under de följande seklerna återuppgrävdes en relativt stor del av gravplundrare. På de arkeologiska kartorna kan man se hur guldrikedomarna från denna tid sträcker sig från Konstantinopel och hela vägen norrut till Skandinavien. Här uppe i Norden kan man se en kraftig ökning av bearbetat och obearbetat guld vid just denna tid, 400-talets senare del. Områden som Bornholm, Fyn och Västergötland är extra rika på guld. En guldskatt som Timboholmskatten på drygt 7 kg, funnen strax utanför Skövde, skulle vara något fullständigt otänkbart från någon annan tidsperiod. Den enda tänkbara förklaringen till den enorma guldimporten är att det mesta av guldet kommer från brandskattningen av det Östromerska riket och att guldets förts till Norden av hemvändande krigare som ingått i den gotisk-hunniska härstyrkan. Återgår vi till Timboholmskatten, hade den på sin tid ett guldvärde som motsvarade ungefär 4200 storvuxna kor. Vem hade råd att gräva ner en sådan rikedom? Inte minst, vem hade råd att låta en sådan skatt få ligga kvar utan att gräva upp den igen? Hur många liknande skatter finns måhända kvar i den västgötska jorden?

Hunner och konungar

Hur långt norrut hunnerna utsträckte sin direkta makt är svårt att säga. För Skandinaviens del finns det anledning att anta att vissa områden var allierade med hunnerna medan andra helt enkelt blev ockuperade. De områden som eventuellt klarade sig undan kan trots det ha sänt iväg krigare som tagit värvning i deras stora härstyrka. På så vis kan man ana att hunnernas makt och inflytande omfattade hela Skandinavien. Det är inte omöjligt att vissa ortnamn härstammar från denna tid, exempelvis Hunneberg vid Väneren.

Ungefär vid tiden för hunnernas ankomst till Europa nämns det i sagorna rörande ynglingaätten att Dyggve som rådde över svearnas rike antog titeln konung och höll den som den främsta bland titlar. Tidigare var det titeln drott som var rikets främsta titel. Benämningen *Kon-ung* har tolkats som "kvinnans son", en tolkning som saknar en vettig innebörd. Men det finns en möjlighet att tolka titeln på ett annat sätt. Bland mongolerna användes titeln *khan* eller *khun* av deras främsta män. En av de mest kända är Djingis Khan som regerade över sitt imperium på 1200-talet. Khan var en mongolisk-turkisk härskartitel som användes av hunnerna redan innan de kom till Europa, när deras rike låg vid den kinesiska gränsen. Sannolikt kommer dessutom namnet hunner från ett ursprungligt *Khun-er*. Utifrån detta kan titeln konung tolkas som *Khan-ung*, med innebörden Khans ställföreträdare. I så fall är titeln ett minne från den tid när hövdingar och kungar allierade sig med hunnerna och när de vunna guldrikedomarna gav mer heder och ära än någonsin förr.

Guldströmmen

Guldets strömmade in i Västergötland under 400-talet. På Falbygden finns ett drygt 20-tal fyndplatser med guld från 400- och 500-talet. Här bland annat finner vi den berömda Allebergskragen (620 gram), Bragnumringen från Floby

(827 gram), spiralguld från två platser i Jättene (totalt 1324 gram) och strax norr om Falbygden återfanns bl.a. Timboholmsskatten (7061,5 gram). Genom jämförelser med priser och löner i Romarriket och i hela Europa under perioden därefter, kan vi få en uppfattning om guldets köpkraft. Exempelvis tjänade en vanlig arbetare i Romarriket motsvarande c:a 18 gram guld per år före hunnernas ankomst och år 700 kostade en ko c:a 4,5 gram guld. Utifrån en serie jämförelser av detta slag får vi fram att guldets värde ett par hundra år före hunnernas ankomst var värt omkring 50 gånger mer än i dag, och några hundra år efter hunnernas era hade ett värde motsvarande 20 gånger mer än i dag.

Om vi uppskattar att värdet på 400-talets guld var 50 gånger högre än i dag skulle Ållebergskragen motsvara 35 vanliga årsinkomster, Bragnumringen 45 årsinkomster och Timboholmsskatten hela 400 årsinkomster. Till det kom sedan arbetskostnaden vilken för exempelvis Ållebergskragen måste ha varit mycket hög. I dag finns det inte en enda guldsmed i hela världen som lär klara av att utföra ett lika fint arbete. Problemet ligger inte främst i att tillverka de ihåliga rören vars avancerade form successivt smalnar av i både längdriktning och höjdled, att dra guldtrådar ner till en tjocklek av 0,2 mm, att tillverka små guldkulor av guldtrådarna i en storlek ner till 0,5 mm, ej heller att komponera dekorationen på halskragen eller att anordna lås och gångjärn. Nej, problemet för dagens guldsmeder är att få fast de små guldkornen på de ihåliga rören på ett så elegant sätt att det inte påverkar de intilliggande delarna av kompositionen. Filigransarbete kallas denna teknik när guldkornen upphettas till smältpunkten varvid de smälter samman med underlaget utan att guldkornen förlorar sin form. Detta har man alltid lyckats med på ett förträffligt sätt på Ållebergskragen. Tekniken gäller inte bara de tre berömda halskragarna, varav de två andra kommer från Möne sn strax söder om Falbygden och från Färjestad på Öland. Runt om i Norden finns guldföremål från denna tid som uppvisar filigran med samma enastående hantverksskicklighet. Hur kan det komma sig att Norden som var så fyndfattigt före vår tidräknings början, plötsligt uppvisar en högtstående hantverksskicklighet i den dyraste av alla metaller? Svaret kanske vi finner i trakterna av guldets ursprungsort.

Etruskerna i norra Italien är kända som historiens främsta mästare på filigransarbete. Deras enastående arbeten är något äldre än Ållebergskragen och det är fullt möjligt att kunskapen kom till Norden därifrån. Goternas politiska förhållanden fokuserades just till norra Italien i början av 500-talet när Ållebergskragen tillverkades. Här slog sig ostrogoterna (östgoterna) ner sedan de fördrivit Odovakar. Deras kung, Teoderik den store, blev oerhört populär både hos sitt eget folk och grannrikerna. Han var got till börden och nära vän med kejsaren av Östromerska riket. Han hade uppfostrats i Konstantinopel och var kristen. En aktiv utrikespolitik kännetecknade hans regering och de brev han lät skriva vittnar om att det fanns en kontakt mellan honom och vissa nordiska kungaätter. När han dog år 526 upphörde inom kort det Östgotiska riket att existera. Det är inte otänkbart att många goter återvände till den trakt de ansåg sig härstamma ifrån, nämligen Skandinavien. Vägen norrut låg öppen. Omkring år 515 kom en annan nordisk folkstam nere på kontinenten, herulerna, att återvända till Norden efter några hundra år. De hantverkare som ärvt etruskernas yrkeshemligheter kan ha färdats norrut både under Teoderiks regering och efter det gotiska rikets

sönderfall. Somliga kan också ha följt med herulerna på deras återtåg till södra Sverige omkring år 515.

Herulernas hemvist

I Prokopios texter från 500-talet kan vi läsa om det folk som kallades heruler. De var ett av många germanska folk som bodde strax norr om Donau och intill den östromerska gränsen. Omkring år 512 valde en del av dem att vända tillbaka hem igen till Skandinavien. Det sägs att de gick förbi danernas område och tog sig över oceanen, där de kom till det område som beboddes av götarna. Dessa var ett stort folk. Herulerna slog sig ner intill dem, men ingen vet längre var. En del har gissat på Småland, andra på Blekinge, Värmland eller södra Norge. Det sistnämnda tycks vara det troligaste. En annan säregen händelse i Sverige under 500-talet var den omfattande jordbruksreform som drabbade trakten runt Mälardalen. Den innebar att de stora godsens försvann och ersattes av ett stort antal små familjebruk. Varje gård fick dessutom ett eget gravfält. Något liknande är inte känt från någon annan del av Norden. Denna småskaliga ägostruktur fanns kvar ännu tusen år senare när de äldsta skattelängderna nedtecknades under 1500-talet. För att återgå till de heruler som bodde kvar nere på kontinenten sägs det att de slog ihjäl sin kung omkring år 545. När de inte fann någon lämplig efterträdare bland sina egna, skickade de sändebud till de heruler som bodde bortom danerna och intill götarna. Här utvaldes herulen Darios att bli deras nye kung och med honom följde hans broder Aordos och två hundra ynglingar som önskade pröva lyckan nere vid Donau.

Andra skrivna källor bekräftar dessa kontakter och att man tidigt hade kungar och riken i Norden. Det var dessa aristokrater som anlidade de skickligaste hantverkarna som fanns för att omvandla de bysantinska guldmynthen till vackra smycken.

Ållebergskragen - 24 öre guld

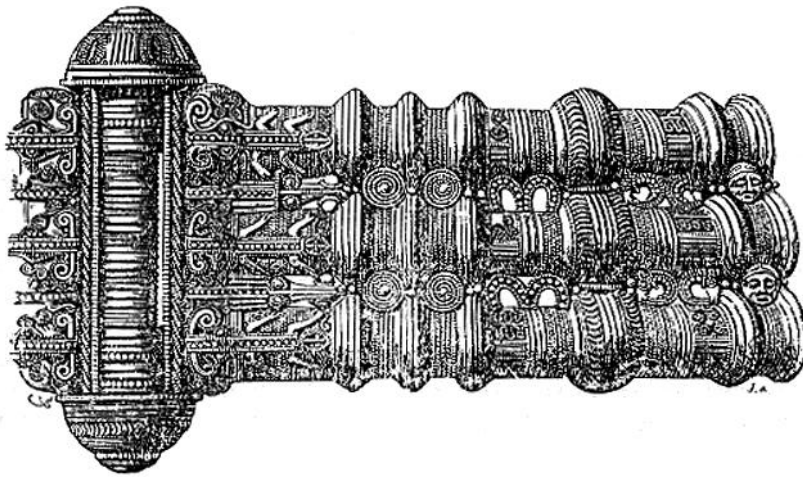
Ållebergskragen är den minsta av de tre kända guldhalskragarna. Den är uppbyggd av tre ringar. Mönekragen som hittades i Möne strax söder om Falbygden är den största (820 gr.) och är uppbyggd av 7 ringar. Den tredje har påträffats på Öland och har 5 ringar. Alla tre har påträffats av en slump och ingen förefaller ha varit någon gravgåva. Men de är inte alldeles ensamma i sitt slag. Det finns ett flertal andra guldarbeten i Skandinavien som har utförts med samma avancerade och svårbegripliga teknik. Dessutom finns några halskragar som bara består av en enda ring, men dessa brukar inte räknas till de egentliga guldhalskragarna. Dessutom hittades ett fragment av en halskrage i en av Uppsala högar. Om den har bestått av en enda ring eller flera går inte att avgöra.

Guldhalskragarna tillhör sannolikt 500-talet. Ållebergskragen räknas som den äldsta och bör vara från århundradets början medan de andra är från dess senare del. Dateringarna är ungefärliga och varierar något mellan olika forskningsresultat. Var de är tillverkade går inte att fastställa men både motiven som avbildas på kragarna och fyndorterna för såväl halskragarna som andra

arbeten med samma teknik vittnar om att de måste vara skandinaviska produkter. Det är inte omöjligt att tillverkningen av halskragarna skett någonstans i Västergötland. Vem vet, kanske har det skett vid Jättene eller vid någon annan betydelsefull plats på Falbygden. De guldsmeder som under flera generationers tid skapade alla dessa sköna smycken tycks dock inte ha bott på en enda plats utan cirkulerat mellan stormännens och hövdingarnas gårdar i Norden.

Alla dessa kragar är uppbyggda i enlighet med en talmystik där talet 24 var deras bastal. Detta tal kan ses som ett heligt tal och det återkommer i flera olika sammanhang under forntiden. Mest känt är kanske det äldre runalfabetet som bestod av 24 tecken. Men detta tal förekom även inom handeln och återfanns hos vikter, mått och i beräkningar. I Skandinavien liksom i västra Europa förefaller man vid denna tid ha använt en viktenhet om c:a 635 gram, det s.k. gallo-germanska pundet. Det kunde uppdelas i 24 enheter benämnda öre à 26,4 gram. Ållebergskragen väger 620 gram i dag men det fattas en mindre bit. Om denna bit vägde omkring 15 gram innebär det att kragens vikt också återgav talet 24. Ållebergskragen, en krage för 24 öre guld!

Dessa halskragar måste ha tillhört samhällets absolut ledande personer. Förslagsvis kan de tre halskragarna ha tillhört tre konungar i Götaland. I så fall bör de ha varit en personlig egendom även om de kan ha gått i arv och inte medföljt som gravgåva. Ett alternativ är att de tillhört någon slags överstepräst. I så fall kanske de inte var personlig egendom utan ägdes av samhället. Tyvärr vet vi nästan ingenting om hednaprästerna eftersom de sällan framskyntar i de skrivna källorna.

Ett kortare parti av guldhalskragen från Ålleberg. (Montelius, O. 1910)

Om guldhalskragarna kan tolkas som symboler för en hövding, en kung eller en överstepräst, är det likaså möjligt att betrakta de andra stora skatterna som "kungaskatter". Ett exempel på det är Timboholmsskatten. Motsvarande kungaskatter är kända nere i Europa hos de germanska kungaätterna. Även i den äldre skandinaviska litteraturen kan vi läsa om fantastiska äventyr där man försökte erövra skatter, och i kvädet om Beowulf omtalas ett sagolikt halssmycke som bars av den götiske kungen Hygelak när han stupade vid

kusten i norra Frankrike omkring år 516. Anfallet där kan ses som ett resultat av den östgotiske kungen Teoderik den stores uppmaning att de övriga germanska kungarna skulle anfalla och hindra frankernas expansion.

Kungshögen vid Holöja

På en naturlig åsrygg vid Holöja i Gökhemns sn byggdes den största gravhögen som finns på Falbygden. Högar är inte så vanliga på Falbygden och speciellt inte så här stora. Den mäter omkring 40 m i diameter och 6 meter i höjd. Därmed är det den enda på Falbygden som kan föras till den gravtyp som på grund av sin storlek benämns kungshög. I Västergötland finner vi bara ett mindre antal av dessa gravar. Vilka som ligger begravda i dem vet vi inte men omständigheterna tyder på att det är personer från det allra översta skiktet i samhället, hövdingar, kungar och deras gemåler samt nära släktingar. Dateringen ligger i regel omkring 400- eller 500-talet men den kan också vara från en senare del av järnåldern.

Vad som är en aning förbryllande med denna hög är den väldiga kratern uppe på toppen. Av formen att döma kan den knappast vara ett resultat av gravplundring. Snarare bör den ha uppkommit sedan jordmassor störtat in i högen. Något sådant kan bara ha skett om gravkammaren härinne varit stor och luftig. Ja, med en volym motsvarande minst 4x4 meter till ytan och 2 m hög. Därtill måste den ha varit byggd i trä. När taket med tiden har ruttnat har de ovanliggande jordmassorna störtat in i kammaren. Sådana kamrar och instörtade jordmassor är kända från annat håll. Vad gravkammaren kan ha innehållit kan vi bara gissa. Troligen rör det sig om relativt allmänna saker som fanns hos de högättade, som vapen, redskap, husgeråd och kanske enstaka lyxföremål. Kanske ingick också något enstaka föremål i silver eller guld.

Kungshögen "Holöja skans" ligger på en naturlig förhöjning i landskapet, vilket gör effekten ännu större.

Att den person som gravlades i Holöja kungshög var knuten till Falbygden förefaller självklart. Frågan är snarare om han (eller hon) har bott här permanent och i så fall var någonstans. Även om vi inte vet vem som ligger härinne finns det en del spår som vittnar om högättade personer i trakten. I de medeltida bilagorna till västgöotalagen finns en lagmanslängd som helt kort meddelar att den tredje lagmannen i uppräknigen hette Tore Räv. Han kom från Gökhem. Han bör ha levtt under mitten av 1000-talet. Som lagman måste han ha varit högättad, men i de övriga skrivna källorna som berör

Gökhems sn under medeltiden finns det ingenting som antyder att några högättade personer bott här. Möjligen var situationen annorlunda på 1100-talet. Vad som vittnar om detta är dels den märkliga omständigheten att det finns två kyrkor i Gökhems by vilka ligger intill varandra, och dels att det finns rester av ett facetterat gravlock i sten som sannolikt är av en gravtyp som kallas *eskilstunakistor*. Dessa lades över välbesuttna personer under 1000-talet och 1100-talet. Utifrån dessa indikationer är det möjligt att den som gravlades i kungshögen vid Holöja var en förfader till lagman Tore Räv och till den person som lades i en eskilstunakista vid Gökhems kyrka.

Följer vi en del andra spår norr om kungshögen hamnar vi runt Kleva by, som är rik på märkligheter från så gott som alla tidsperioder, från bondesten-åldern och framåt. Mest utmärkande är denna trakt från c:a 2400 f.Kr. till omkring 600 e.Kr. Intill Kleva by ligger gården Kangsister vars ursprungliga namn anses vara Konungs-hester. Egendomen utmärker sig inte vare sig genom sin storlek eller sitt läge, och orsaken bakom namngivningen är obekant. Ortnamn med ändelsen *-hester* dominerar runt norra Småland och har tolkats på olika sätt. Bland annat finns det anledning att jämföra dem med ortnamnsändelsen *-chester* i England, vilket var ett latinskt ord som romarna införde och som då betecknade ett militärläger eller en befästning. Utifrån detta perspektiv får man en föräning om att platsen kanske beboddes av kungens hird eller krigarskara. Men det är bara en gissning.

Aristokratiska gravfält

På några få platser på Falbygden finns det gravfält bestående av större ansamlingar högar. Dessa brukar tillhöra tiden c:a 600-1050 e.Kr. De enskilda högarna är inte så stora som kungshögen i Gökhem men ändå väl tilltagna i storlek. Gravtypen är ovanlig i denna del av landet. En av de platser där de återfinns är Mårby där det ligger ett gravfält med c:a 90 synliga gravar. Platsen ligger strax norr om Sjögerås som var en medeltida sätesgård där flera lagmän i Västergötland bodde under den senare delen av medeltiden, bl.a. Gustaf Magnusson (Tre rosor) i slutet av 1300-talet. Mårby ligger intill den gamla sätesgården Bjurum där riddaren Karl Ormsson (Gumsehuvud) bodde i början av 1400-talet. Hans dotter Katarina gifte sig med Karl Knutsson Bonde och hon blev 1448 krönt till Sveriges drottning. Med det är en annan historia. Såväl Mårby, Sjögerås som Bjurum ligger en aning avsides från de stora jordbruksområdena på Falbygden. De ligger i gränzonen där skogen och våtmarkerna tar vid.

Det är inte bara vid Falbygdens ytterkanter som de märkvärdiga fynden och fornlämningarna finns från den senare delen av järnåldern (c:a 600-1050 e.Kr.). Bland gravgåvorna i Gudhem finns en kniv med skaftet omvirat av silvertråd och i Friggeråker har en ryttargrav hittats, som förutom ryttare och häst innehöll spjut och pilar, stigbyglar, ett par svärd och en ringbrynja - allt vad en krigare kunde önska sig i utrustning. I synnerhet var ringbrynjor dyrbarheter och bara de förnämsta av krigarna hade råd att skaffa sig sådana förnäma skydd.

I mitten av 1950-talet var sju praktsvärd kända från denna tidsperiod och av dem kom så många som fem stycken från den centrala delen av Falbygden. Tre kommer från Snösbäck i Karleby sn och de hade förgyllningar och

delar av guld. De två andra svärderna kommer från Falköping. Det ena från Vikens egendom och det andra från Ranten. Även här är det förgyllningar samt delar av silver och guld som får dem att avvika från de allmänna svärderna. Tyvärr är de alla starkt fragmenterade och det är oklart huruvida de ska ses som gravgåvor eller inte.

Dimbo gravfält

I Dimbo, på andra sidan av Falbygden, ligger ett liknande gravfält av högar som i Mårby. Intill byn finns inte mindre än omkring 300 synliga gravhögar. Normalt brukar man räkna med att det finns många gravar som ligger mellan dem som är synliga. Det faktiska antalet gravar på järnålderns gravfält är ofta dubbelt så många än de som är synliga. Med andra ord kan gravfältet i Dimbo rymma omkring 600 gravar! Dateringen på dessa gravar tillhör tiden c:a 600-1050 e.Kr. Det skulle innebära minst 40 gravläggningar per generationsväxling på 30 år, eller drygt en gravläggning om året. Med tanke på att Dimbo är en av Falbygdens allra största byar med c:a 16 mantal (ungefär den 7:e största byn på Falbygden) skulle man kunna uppfatta antalet gravar som en normal följd av bebyggelsens storlek. Men så enkelt är det inte. Alla andra stora byar på Falbygden saknar dylika gravfält, och det beror inte på att de är bortplöjda. Dimbo var ett av de mycket stora godsena på Falbygden, men ändå ett bland många gods. Orsaken till att denna by skilde sig från de övriga måste bero på att de aristokrater som ägde Dimbo och bodde här skilde sig från de andra godsens aristokrater. Normalt var godsena eller byarna uppdelade i jordlotter som antingen arrenderades ut eller sköttes av trälar. Dessa jordbrukare saknade dock den sociala status som var nödvändig för att kunna få en synlig och välbyggd grav efter sin död. De gravtyper som i dag är kända restes enbart över de besuttna i samhället. Gravmarkering skulle påminna om deras storhet. Vad som hände med det stora flertalet i samhället efter deras bortgång vet vi ingenting om. Dessa individer försvann lika obemärkta i döden som de framlevt sina liv. Om Dimbo hade ett behov av att gravlägga 40 framskjutna personer per generation kan byn knappast ha inhytt ett stort antal trälar och arrendebönder utan snarare framstående krigare och andra aristokrater av hög dignitet.

En metod att beräkna befolkningens storlek utifrån gravarnas antal utvecklades först runt Mälardalen där det fanns goda förutsättningar att beräkna populationen under en viss tid på detta sätt. Gör man en liknande befolkningsberäkning på Falbygden eller någon annanstans i södra Sverige får man extremt låga befolkningstal. Ett försök till beräkning enligt mälardalsmodellen har gjorts i Gökhemns sn. Här finns omkring 160 registrerade fornlämningar varav fyra är gravfält med många gravar. Trots det stora antalet registrerade gravar leder beräkningen fram till att socknen hade en genomsnittlig befolkning på c:a 1 person(!) under den yngre delen av järnåldern. Befolkningen, om en enda person, ska jämföras med att socknen hade 50-55 besuttna gårdar strax före digerdöden på 1300-talet vilket innebär en befolkning på 250-350 personer. Dessutom fanns det folk nog i bygden för att bygga två kyrkor i slutet av 1100-talet. Detta visar med all tydlighet att de synliga gravarna varit förbehållna det övre skiktet i samhället, inte bara under järnåldern utan under hela forntiden liksom under medeltiden.

Dimbo gravfält har högar som ligger sida vid sida över ett stort område.

Denna tolkning att endast en mycket liten andel av befolkningen fick en synlig gravmarkering stöds av teorierna att *minst* 2/3 av befolkningen i södra Sverige bör ha tillhört de jordlösa och de mer eller mindre livegna släkterna och familjerna. Denna siffra kan faktiskt vara så stor som 90% eller mer. Därmed hade endast en liten del av befolkningen den status som gett dem rätt att få synliga och monumentala gravar. Eftersom detta förhållande är allmänt i hela Europa är det inte ett arkeologiskt problem för Falbygden utan för Mälardalen. Varför får Mälardalen plötsligt en så enorm mängd synliga gravar vilka borde ha tillhört fria män av högre rang? Ingen vet. Istället vänder vi åter till Dimbo.

Som nämnts ovan är bygden runt Dimbo synnerligen rik under bronsåldern och orsaken var sannolikt att platsen var strategiskt viktig. Märkligt nog heter två av gårdarna i byn Nedre Borgen respektive Övre Borgen. Det är svårt att förstå uppkomsten av sådana namn om det inte funnits någon form av befästning på platsen. Inte en stenbyggd fornborg men väl en träbyggd. Några direkta spår går inte att uppbringa. Under 1100-talets slut visade den driftige biskop Bengt den gode i Skara ett särskilt stort intresse för några av godsens i Västergötland. Däribland finner vi Dimbo. Här lät han bygga en rundkyrka och utvalde en plats som låg strax intill den nuvarande kyrkan. Den nya kyrkan ligger allra ytterst på en stor och hög kulle mitt i byn. Här låg tidigare en förnäm sätesgård som innehades av högadeln. Sannolikt var situationen densamma under medeltidens början som under dess slut. I så fall fanns det av allt att döma en träbyggd borg just där den nya kyrkan står. Bland besökarna här under tidig medeltid känner vi till bland annat kung Erik den läspe och halte.

Redan under tidig medeltid tycks Dimbo ha hamnat i kyrkans händer, varefter den världsliga makten upphörde i området. Så skulle det bli tills Gustav Vasa drog in kyrkogodsens till kronan och förlänade många av dem till högadeln. Men borgens historia upphör inte. Strax norrut finns en fortsättning i Lena borg i Kungslena sn, en av Västergötlands tidiga medeltids-

borgar. Kungslena är Falbygdens största by (24 mantal). I skarp kontrast till Dimbo finns här knappt en enda grav från järnåldern. Frågan är om inte borgen vid Kungslena är en fortsättning på det som tidigare fanns i Dimbo. I så fall kan såväl Dimbo gravfält och gårdsnamn som Borgen få en rimlig förklaring och passas in i ett historiskt förlopp.

Fornhjortens grav

Runt om i landet träffar man ibland på forn lämningar med säregna namn. I Falköping finns exempelvis namnen Hjälmars rör och kung Björns hög. Vem Hjälmar och vem kung Björn var och varför dessa båda herrar namngett var sin gånggrift får vi kanske aldrig reda på. Gånggrifterna var i varje fall flera tusen år gamla när Hjälmar och Björn levde.

Färdas vi längs vägen mellan Falköping och Skara åker vi förbi Forentorp i Gudhems sn. En av de gravar som finns här och som troligen är från den romerska järnåldern (ca 0-400 e.Kr.) har man sedan länge kallat för Fornhjortens grav. Det är endast namnet som gör denna grav speciell. Som nämnts tidigare angående Gerumsmanteln var hjortar en viktig symbol inom forntidens religion och de dyker upp i olika sammanhang. Exempelvis möter vi under 800-talet kunganamnet Sigurd Hjort och före honom lät en annan nordisk kung bygga ett väldigt hus som han kallade Hjorthall. Återgår vi till gravnamnet slås man av likheten med kunganamnet Fornjoten. Om honom kan man läsa i inledningen till *Orkneyöingarnas saga*: "Det var en gång en konung som kallades Fornjoten, som regerade över Finland och Kvanland..." Han lär ha levt just under romersk järnålder och från honom stammade en stor släkt om vi får tro vad sagorna berättar. Kan det månne vara så att det finns en naturlig förklaring på namnet? Har sagornas Fornjoten verkligen existerat och ligger han i så fall gravlagd här vid Forentorp? Ska Fornjoten ses som en förnäm titel varav en person med detta ämbete ligger gravlagd här, eller ... ?

Kung Ebbes grav

Åker vi vidare mot Skara från Forentorp kan man ta av på en sidoväg och besöka en hällkista som ligger några hundra meter från Bjurums kyrka. I likhet med gånggrifterna har den fått ett namn långt efter det att stenkammargraven byggdes. Den kallas kung Ebbes grav och ingen minns längre vem denne Ebbe var. Ingen kung med detta namn är känt i de fornnordiska sagorna. Namnet kan istället föra tanken till ett kapitel i Saxo Grammaticus danska historia som nedtecknades i början av 1200-talet. Här berättas hur en man av ringa börd vid namn Ebbe försökte göra sig till hövding någon gång under 600-talet. För sin tapperhets skull önskade han sig ett förnämligt gifte som skulle bekräfta den ställning han ansåg sig vara värd. Han friade därför till Sigrid som var dotter till göternas konung Yngve och krävde därtill halva riket. Yngve rådfrågade då danernas konung Halfdan, som var på tillfälligt besök, och han rådde kung Yngve att gå med på giften. Men vid bröllopet klädde sig Halfdan som en vanlig man så ingen kunde känna igen honom varefter han gick in i kungaborgen och satte sig intill Ebbe. Halfdan smäda-

de Ebbe för hans ringa börd och det slutade som Halfdan ville, de två möttes i tvekamp varvid Ebbe stupade. I stället för bröllop blev det en likfärd. Sensmoralen var att ingen skulle få uppta hövdingatitel som inte var född därtill.

Frågan vi ställs inför är om det finns en kärna av sanning i denna berättelse, och i så fall om den berör Falbygden, samt om det manne är denne Ebbe som blivit ihågkommen ute i Bjurum.

Förälskelser var ett relativt vanligt tema i de forntida sagorna. Här återges en teckning till Frithiofs saga. (Tegnér, E. & Malmström, A. 1888)

Himlaskepp på landbacken

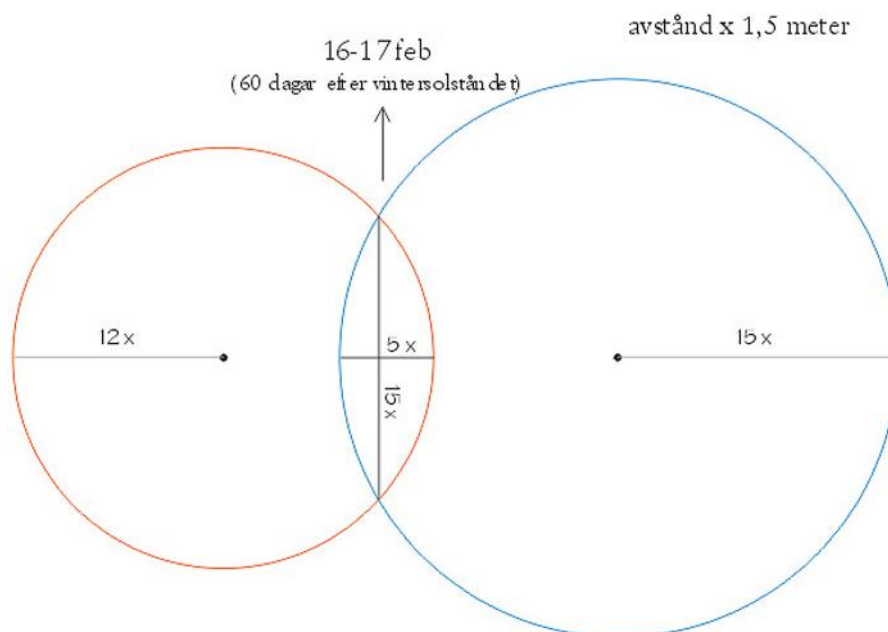
Uppå på en hylla i landskapet och väl synligt från vägen strax söder om Varnhem ligger skeppssättningen i Amundtorp tillsammans med ett flertal andra fornlämningar som byggts av stenblock. Mellan en cirkelrund domarring och en kvadrat av 12 resta stenar, med fyra stenar per sida, ligger det linsformade skeppet. Till skillnad från de flesta andra skeppssättningarna är den inte symmetrisk i formen, utan den ena cirkelbågen har en annan svängning än den andra. Sett från söder ser det ut som om den ena sidan håller på att kana ner för slänten men förklaringen är av helt annan art. Arkeoastro-nom Göran Henriksson har visat att de båda cirkelbågarna är delar i varsin cirkel med olika diametrar och att man använt sig av ett längdmått om c:a 1,5 meter som också reglerat skeppets längd och bredd. På så vis kan man visa att skeppet i sig var 5 x 15 sådana längdenheter, medan den stora cirkeln har en radie på 15 längdenheter och den mindre cirkeln på 12 längdenheter.

Inte nog med att de som anlade denna skeppssättning under något av sek-lerna omkring 500-talet kunde en del geometri, riktningen på skeppet visar

att de också följde solens vandringar längs horisonten. Åt sydost är det fri horisont bort mot Hornborgasjön och här gick solen ner 60 dagar före men också 60 dagar efter vintersolståndet, så som den 16-17 febr. Visserligen vet vi inte varför just detta datum var viktigt, men antalet i sig antyder att det inte är en slump eftersom talen 24 och 60 återkommer i det forntida räknandet.

Skeppssättningen i Amundtorp ligger mellan en domarring och en kvadrat.

Skeppet är riktat mot solens nedgång över Hornborgasjön 60 dagar före respektive efter vintersolståndet.

Ortnamn och omvälvningar i samhället

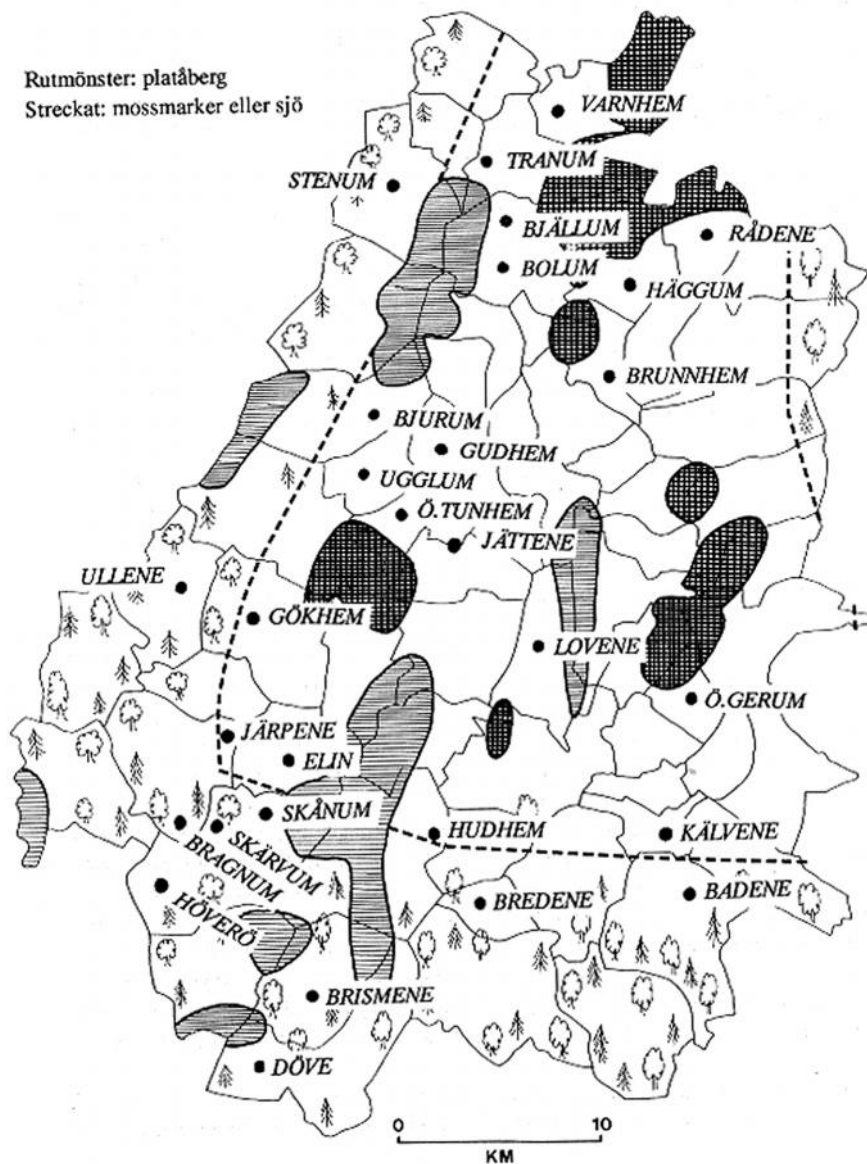
Från och med järnåldern är det möjligt att diskutera hur gods och gårdar var byggda, hur samhället var organiserat och hur stora jordegendomar som ätterna kan ha ägt. Ortnamn och kulturgeografiska studier är då till stor hjälp. En stor andel enskilda gårdsnamn inom byarna faller bort i detta sammanhang eftersom de ofta kan dateras till tiden vid 1600-talets slut, men de byar vars gårdarna ligger har ofta namn som är betydligt äldre. Dessa ortnamn har ofta en hög ålder. Hur gamla våra äldsta ortnamn är kan inte klarläggas. Många härstammar från järnåldern och kan till och med vara äldre. Den grupp av ortnamn som anses vara äldst är de som på ett enkelt sätt beskriver den omgivande terrängen. Till denna grupp hör Kleva, Dala, Lena, Borgunda, Luttra och Slöta men också benämningar som Falan. Vissa tänker sig att dessa namn tillhör ett äldre skede av järnåldern, andra ser möjligheten av att de tillhör bronsåldern eller rent av bondestenåldern. Oavsett hur gamla de enskilda ortnamnen är så är en sak säker. Betesmarkerna och bebyggelseplatserna på Falbygden uppkom och etablerades så gott som alltid långt innan de kända ortnamnen uppstod och bildades. Undantagen gäller bara enstaka nyetableringar av mindre gårdar ute i skogsmarkerna där gård och gårdsnamn uppkommit samtidigt under de senaste seklen.

Hem och vin

Många ortnamn består av två leder, en förled som namnger en person eller beskriver platsen ifråga samt en ortnamnsändelse som anger platsens funktionella art. De enskilda typerna av ändelser i ortnamnen anses vara ungefär samtida med varandra. Ortnamnsändelserna *-hem* och *-vini* återfinns vi i dag oftast som *-hem* eller *-um* respektive *-ene*. I exempelvis Bohuslän kan i varje fall en del av dem vara från yngre bronsåldern (c:a 1000-500 f.Kr.). Allmänt brukar dessa ortnamn annars dateras till romersk järnålder (Kr.f.-400 e.Kr.) men enstaka av dem är något yngre än från 500-talet. Både terrängnamnen som Dala och Lena samt ortnamn med ändelserna *-hem* och *-ene* dominerar längs Falbygdens ytterkanter.

Som förled till *hem*-namnen förekommer relativt många fågelnamn som uggla (Ugglum), gök (Gökhem), trana (Tranum). Detta gäller inte bara på Falbygden utan också andra platser i södra Sverige där denna namntyp förekommer. Av de övriga förlederna är det flera som på olika sätt kan syfta på fåglar. Denna typ av namngivning får absolut inte tolkas som att den tidens människor namngav sina nybyggda gårdar och byar efter någon trevlig fågelart i närheten. För det första var inte dessa bebyggelser nya när de namngavs utan dess marker hade nyttjats för jordbruk i flera tusen år dessförinnan. För det andra kan namngivningen inte ha skett spontant utan i enlighet med sociala regler. Valet av ortnamn på en bebyggelse och dess marker har antingen tagit fasta på något som symboliserade den jordägande ättens sociala status eller innehöll något som angav platsens särpräglade funktioner. Fågelnamnen kan i dessa fall sättas i samband med viktiga symboler i den religiösa föreställningsvärlden. Deras ålder sträcker sig ända till mitten av bronsåldern och eventuellt går de ännu längre tillbaka i tiden. Bara fåglarna kunde befinna sig såväl på jorden som i himlen där många gudomar

antogs ha sin boning. Fåglarnas värde återkommer exempelvis hos Oden vars två korpar var viktiga attribut för honom. Korparna hade också egna namn, Hugin och Munin, som betyder ungefär tanke och minne. De utvalda fågelarterna i ortnamnen kan ses som attribut för en viss släkt eller ätt och har på så vis namngett ett gods eller en by. Detta med en viktig religiös underton.

Ortnamn som har eller som har haft ändelsen -hem eller -ene.

Namngivningen bör ha skett vid ett tillfälle när någon betydelsefull förändring inträffade inom ett större område och som man ville manifesteras. En stor förändring inom jordbruket märks under äldre romersk järnålder (Kr.f.-200 e.Kr.) rörande kulturlandskapets utveckling. Vid denna tid tycks mera intensiva brukningsformer ha genomförts inom jordbruket. Sädessodlingen ökade på boskapsskötselns bekostnad, men relativt sett var åkrarnas yta fortfarande mycket små jämfört med betesmarkernas. Detta jordbrukssystem

förefaller ha varit tämligen stabilt ända fram till 500-talet när man sannolikt återgick till en ökad andel boskap på sädesodlingens bekostnad.

De ortnamn som slutar på *-hem* verkar närmast tillhöra början av denna femhundraåriga era medan ändelsen *-ene*, som tolkas som betesmark, snarare passar in under periodens slut. I enstaka fall kan man ana en koppling mellan ortnamn på *-hem* och på *-ene*. Ett exempel finner vi i namnen Gudhem och Jättene, byar som gränsar till varandra. Här kan det vara fråga om samma förled i de båda namnen. Skillnaden mellan Gud- och Jätt- är inte större än uttalsskillnaden mellan orden götar och gutar vilka är ett och samma ord. Möjligen har de två godsens utgjort ett enda gods en gång i tiden.

De äldsta kartorna från 1640-talet visar åkerns respektive ängarnas och utmarkernas utbredning och omfattning. Ovan visas byarna Gökhem, Remmen, Gökhemns sn. Åkrarna utgjorde bara en bråkdel av deet öppna landskapet och dessutom låg en betydande del av åkrarna i träda. (jfr Lindgren, L. 1939)

Torp och byar

Först vid vikingatidens slut, omkring år 900-1100, skulle jordbruket förändras på nytt. Generellt kom odlingsytorna att öka något i omfattning på bekostnad av betesmarkerna. Därtill infördes regelbunden träda och tvåsåde vilket var en nyhet. Tvåsådet, där hälften av åkerjorden låg i träda, var säkerligen den direkta orsaken till att odlingsytorna ökade eftersom detta system krävde dubbelt så stora odlingsytor för att ge en motsvarande avkastning. Något senare, runt 1200-talet, infördes sannolikt tresådesbruk och ytterligare omkring 100 år senare introducerades plogen med vändskiva i Sverige. Men på Falbygden skulle flera av dessa nyheter utebli eller komma långt senare. Istället för tvåsåde infördes treskifte där 2/3 besåddes per år, men denna nyhet berörde bara de östra och norra delarna av bygden. I övrigt hade man kvar ensåde utan träda, och detta långt in på 1600-talet.

Förändringen runt år 1000 var trots allt mycket omfattande. Spår efter detta finner vi i ortnamn med ändelsen *-torp*. I norska lagtexter från tidig medeltid skilde man mellan begreppen by och torp. Byn hade samfäll utmark som berörde flera gårdar och detta behövdes regleras, medan torp saknade gemensamma utmarker. Detta antingen för att hela torpet fortfarande hade en och samma ägare och att ägandet inte splittrats inom ätten eller släkten, eller för att arrendatorerna (trälar och landbor) hade givna ytor som aldrig delades med andra. Det var alltså ingen skillnad i storlek eller ålder mellan Byn och Torpet. Skillnaden låg i själva ägandet eller i hur jorden fördelades mellan arrendatorerna. Detta verkar också ha gällt på Falbygden.

Såväl byarna som torpen kan jämföras med gods. Dessa ägdes av de välbesuttna. De små bruksenheter eller gårdarna inom godsen, som arrenderades av landbor eller brukades av trälar, började splittra ägostrukturen genom införandet av personligt jordägande. Tidigare var jorden främst ägd av ätten och inte av enskilda individer. När skilda ätter eller personer ägde delar i ett och samma gods började nya problem växa fram. För gods med splittrat ägande måste det ha varit viktigt att reglera nyttjandet av gemensamma utmarker etc. För gods med en enda ägare var inte detta något problem.

Ortnamnen med ändelsen *-torp* som härstammar från tiden runt 1000-talet är extremt många. Ungefär 1/3 av all jordbruksmark på Falbygden låg under dessa gods. Det säger en hel del om med vilken kraft förändringen skedde. Det hade omöjligt kunnat ske utan en fast organisation i samhället och där orsaken till namnbytet haft en betydligt djupare funktion än att bara vara ett minne av en av godsets företrädare. Ortnamn med ändelsen *-by* är däremot mycket ovanliga.

Med några få undantag har alla *torp*-namn ett mansnamn som förled och personnamnen är av hedniskt eller förkristet ursprung. Självfallet undantas här de få nybildade ortnamnen med ändelsen *-torp* som tillkom i mitten av 1600-talet och senare. De män vars namn lever kvar i dessa ortnamn kan ha varit de som själva hade godset som sin sätesgård vid tiden för vikingatidens slut och början på kristendomens införande. Även andra stora förändringar var på gång i samhället. Handeln organiserades i allt högre grad samtidigt som såväl kungamakt som kyrkans företrädare etablerade sin ställning genom nya maktanspråk och en organiserad skatteindrivning. Det fornordiska samhället gick en ny tid tillmötes.

De män från Falbygden som vi möter i dessa ortnamn med ändelsen *-torp* från omkring år 1000 är följande, varav vissa förekommer flera gånger:

Amund, Arnbiorn, Arnfast, Arngrim, Aste, Atte, Azur, Balli, Bardhe, Birger, Bo, Bonde, Borge, Bote, Botvid, Brand, Bredher, Brimsten, Brodde, Bryniulf, Erik, Esbjörn, Eskil, Faste, Finne, Finnulf, Flitte, Forne, Gere, Gimulf, Gudde, Gudlög, Gudmund, Gunkil, Gunnar, Gunnulf, Gyrdh, Hagbard, Hake, Haldor, Halse, Harald, Hidhin, Holm, Holte, Hvässing, Håkon, Hägge, Hälla, Härlef, Härlek, Härlögh, Höghne, Inge, Ingefast, Ingel, Ingvald, Järund, Kak, Kettil, Kote, Krok, Kulse, Lagulf, Liuter, Lugh, Lute, Modhe, Muli, Nagle, Olof, Orm, Ottar, Ragnvald, Rampn, Redhar, Rodgar, Rämning, Saxe, Sigge, Sigmund, Sigvid, Sile, Siunde, Skogar, Skolle, Skörir, Slute, Späcke, Stämpnir, Stödhing, Stale, Svarte, Svenung, Tar, Tidhe, Toke, Torbjörn, Tord, Torer, Torlef, Toste, Tove, Trim, Tubbe, Tyrgils, Törner, Ubbe, Ulv, Vale, Väste, Ygge, Åke, Äbbe och Ölaf.

Därtill kommer de kristna namnen Isak (2 ggr?), Jon (3 ggr) och Peder. Namnet Isak är dock inte säkerställt i något av fallen utan en gissning. Namnet kan lika gärna åsyfta ett likartat förkristet namn men utan ett -k på slutet, ett namn som uttalats Äsa eller någonting liknande.

Bland kvinnorna möter vi:

Arngun, Dota, Gunnhild, Ingrid, Oluf, Råginmod och Ulfhild samt det kristna namnet Maria.

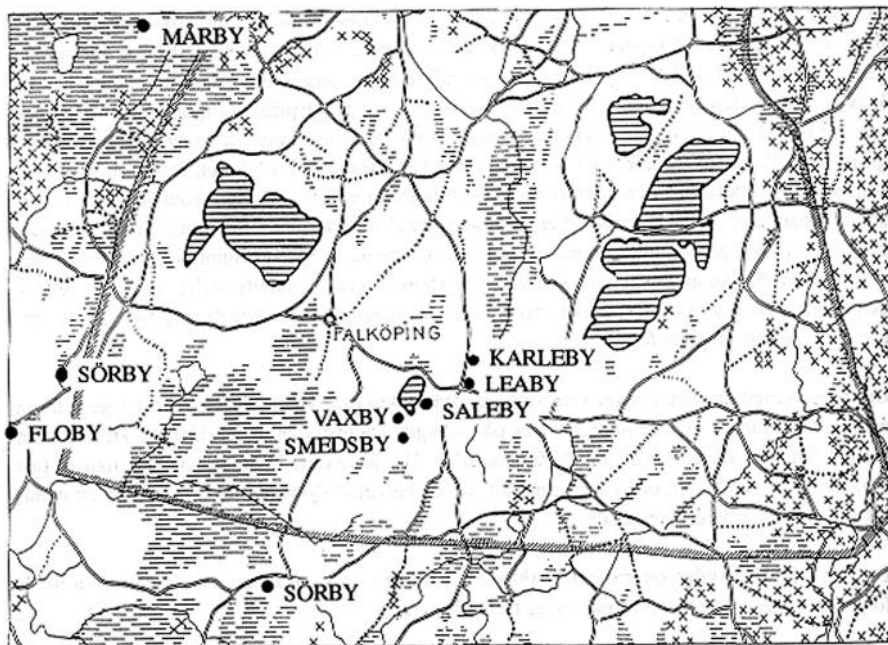
Förutom dessa förekommer också några få kristna benämningar som Bis-kopstorp (nu: Bestorp) samt Södra och Norra Kyrketorp. Märkligt nog finns namnet Mariatorp (nu: Marjarp) som både är ett kvinnonamn och av kristet ursprung. Det förefaller dock osannolikt att någon enskild person på Falbygden burit detta högt skattade namn vid denna tid, av samma orsak som att ingen döps till Jesus i vårt land. Det skulle dröja länge innan Maria var gångbart vid dop. Intressant nog påträffas detta ortnamn i Friggeråkers sn, en plats där man genom ortnamnet kan påvisa en kult runt den kvinnliga gudomen Frigg. Frågan är om man helt enkelt har bytt ut gudinnan Frigg mot Maria vid övergången till kristendomen och att denna förändring av okänd anledning har satt sitt spår i ett ortnamn.

Före etableringen av *torp*-namnen var det ovanligt att personnamn ingick i ortnamnen. Svårglömda händelser kunde säkerligen ge upphov till nya namn på de berörda platserna, i vilka personnamn både kunde finnas och saknas, men dessa berörde sällan hela egendomar. De skandinaviska ortnamnen tycks inte innehålla några personnamn alls förrän vi kommer fram till tiden omkring romersk järnålder och de ökade inte nämnvärt förrän under järnålderns slut. Med den grupp ortnamn på Falbygden som har ändelsen *-torp* förekommer personnamnen mer än någonsin. Här består merparten av ortnamnens förled av ett personnamn.

Även ortnamnen med ändelsen *-stad* (7 st), *-by* (9 st), *-inga* (1 st) och *-tuna* (1 st, Sätuna) samt *-berg/-berga* bör tillhöra tiden omkring år 1000. Några av dem (*-stad*, *-berg* och *-inga*) kan dock ha en ålder som sträcker sig

ner till 500-talet. De är inte många till antalet men nog så viktiga eftersom dessa ändelser inte var vanliga i Västergötland, däremot i Mälardalen.

Så många som fem av de nio ortnamnen med ändelsen *-by* ligger samlade i Karleby och Slöta socknar: Karleby, Leaby, Saleby, Smedby och Vaxby. De omfattar tillsammans omkring 40 mantal. Sannolikt har namnskiftet skett samtidigt i detta område. Vad dessa gårdar och byar hette tidigare är bortglömt. En tänkbar möjlighet är att all den jord som berörs av *by*-namnen ingått i ett enda stort gods som styckats upp runt vikingatidens slut och att delarna bildat nya gods vilka namngivits på ett likartat sätt.

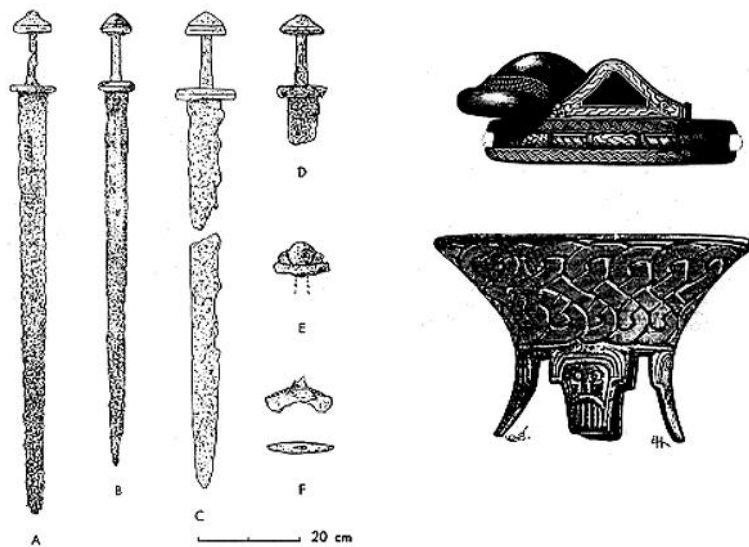

Ortnamn på Falbygden med ändelsen -by.

En vän i Viken

Ortnamnet Viken, inte långt från Ållebergs ännu, kan omöjligen vara en naturbeskrivning. Detsamma gäller ett flertal andra platser i Sverige som heter Vik, Viken, Vigge etc. En av de mer spännande förklaringarna på detta namn utgår från att de namngivits av hemvändande krigare som en ursprunglig samlingsplats för handel och marknad vid den plats som i dag heter Viken. Om så var fallet har sedan marknadsplatsen flyttats några kilometer västerut till nuvarande Falköping under en senare del av järnåldern eller i början av medeltiden.

Vikens stora betydelse framträder i de händelser som utspelats under medeltidens början. Eriksgatan gick förbi här men det fanns säkerligen flera skäl för både Sankt Sigfrid (som döpte Olof Skötkonung) och den driftige biskopen Bengt den gode i Skara varför de lät engagera sig i kyrkobyggnandet i Agnestad, byn intill Viken. Den förste av dem vigde kyrkplatsen medan den andre lät bygga och smycka en stenkyrka. Platsen var väl vald alldeles intill Ålleberg vars namn tolkats som "det heliga berget" och där en av de praktfulla guldhalskrågarna senare skulle påträffas.

Fyra järnsvärd (Wideen 1955) samt delar till svärdsfästet (Sahlström 1932).

Möjligen berörs även sägnen om Ållebergs ryttare som sägs sova fullt beväpnade inne i berget och ska komma ut den dag som bygden är hotad av fiender. Sägner omfattar bara detta korta påstående och saknar såväl poäng som sensmoral. Denna myt kan mycket väl återge en kort och dramatisk händelse som utspelats under forntiden. Sägner kan förslagsvis tolkas som att Ålleberg - eller Viken - var en betydelsefull samlingsplats av religiös eller militär art. Men sägnen kan också vara en vandringssägner som uppkommit på en helt annan plats och som förts hit. Den är känd från flera håll i Europa men ingen vet varifrån den kommer. Oavsett vad den syftar på och vad som ligger bakom den, måste man poängtera att det är just Ålleberg som utpekats och inget annat av de många platåbergen.

Behovet av ett organiserat försvar var stort under alla tidsperioder, alltifrån bondestenålderns början. Intill Viken ligger egendomen Snösbäck vars namn uttalas ungefär Sniosbäck. Ingen förklaring finns som på ett rimligt sätt kan förklara vad detta Snio- avser. Letar vi bland de fornnordiska sagorna finner vi, i kapitel 6 hos den danske krönikören Saxo Grammaticus, berättelsen om en kung Snie som lär ha levt på 600-talet. Så här skrev Saxo:

Sivald tog över styret i Danmark och när hans son Snie sedermera efterträdde honom gav han sig vinn om att utvidga riket. Snie fällde kämparna Eskil och Alkil och erövrade så Skåne. Omsider blev han våldsamt förälskad i götakungens dotter och hon gengäldade hans känslor. Snie föll in i Götaland med sin här och utmanade kungen där på holmgång. Den som segrade skulle erhålla den andres rike. Kampen begynte och götakungen föll. Då fick Snie veta att kungadottern förts bort och var gift med sveakungen. Genast sände han en man till den svenske kungen och när han återvände kunde han berätta att kungadottern gärna önskade få Snie. Snie seglade då henne till mötes och bortförde henne från sin man. Med sig tog hon också

sin mans skatter. Sedan den händelsen var det ett ständigt krig mellan Snie och sveakungen.

Tyvänn vet vi inte om kung Snie existerat och ännu mindre om han har utkämpat någon strid på Falbygden.

Dialekterna berättar

Språket förändras, ibland långsamt och någon tid snabbare. Ett språk förändras genom påverkan och influenser från andra områden, men också lokalt av dem som håller språket levande. Vissa dialekter utövar ett större inflytande än andra över språkets utveckling och förändring. Spridningen av språknormer berättar hur folk har rört sig men framför allt avspeglas vilket folk som dominerat inom ett språkområde. Upptagandet av låneord och språknormer sker efter strikta sociala regler. Ingen vill tala på trälars vis, men gärna som förnämna män och kvinnor. Invandrare av förnäm börd eller med en högaktad syssla, som t.ex. valloner, sprider både nya ord och sedvänjor till de kringboende, medan de med låg ställning, som exempelvis de finska invandrarna som kom vid samma tid som vallonerna, inte påverkat befolkningen i samma grad.

Ortnamnen visar att det tycks ha skett en större språklig förändring i Sverige runt 600-talet och nära 200 år senare ändrades också runraden kraftigt. Ännu vet man inte vad som påverkade språket så mycket just då, men det skedde i slutet av en lång orosperiod som berörde stora delar av Europa. Enligt de fornnordiska sagorna kände Sverige av ett dynastiskifte genom att Ynglingaätten ersattes av Ivar Vidfamne och hans ättlingar i mitten av 600-talet. Om det finns en kärna av sanning i denna berättelse kan det förklara de språkliga förändringarna.

De språkstudier som gjorts i Västergötland visar mycket tydligt att Falbygden var ett viktigt språkligt centrum inom landskapet. Det innebär att Falbygden var en enad bygd utan djupa konflikter och konkurrensförhållanden mellan dess skilda delar som kunde ha splittrat området rent språkligt. Men det innebär också att Falbygden innehade en hög status gentemot andra områden. Därigenom kom den att påverka sin omgivning. Det är mycket svårt att datera denna påverkan, men i stort sett bör den omfatta större delen av järnåldern och medeltiden. Det är dock inte omöjligt att den kan ha ännu äldre anor men spåren har suddats ut av senare språkförändringar.

Detta språkvetenskapliga resultat i Västergötland bekräftar genom sitt oberoende att de arkeologiska slutsatserna måste vara riktiga. Tillsammans och oberoende av varandra vittnar de om att Falbygden hade en stark och betydelsefull ställning under forntiden.

I konungens tjänst och för rikets försvar

Skillnaden mellan ett rike och en stat är i princip om det förekommer en administrativ förvaltning eller inte. Kungar som Magnus Ladulås, Gustav Vasa och Gustav II Adolf arbetade ivrigt för att utöka rikets inre organisation och för att stärka kungamakten och dess befogenheter. Forntidens riken saknade

detta. Ett rike kan sakna en administration helt och hållet och en rikssammanslutning kan bygga på ömsesidig aktning mellan de berörda ätterna, även om de är åtskilda av en strikt hierarkisk skiktning. Gemensamma tingsförhandlingar och ceremonier hölls för att etablera gemenskap och för att lösa inre konflikter. Kostnaderna för försvaret delades upp på ett sätt som godkänkts av de berörda parterna. Det enda som krävdes var respekt för den ordnade hierarkin och de utsedda ledarna.

En motsats till detta var Romarriket som var en utpräglad stat. Här var skrivkonsten nödvändig för anteckningar av alla slag inom administrationen. Men även i Norden utvecklades ett alfabet i slutet av 100-talet. Runorna hade både de grekiska och romerska bokstäverna som sin förebild och utvecklades sannolikt i trakten av Donau varefter de spreds till Norden. Runskriften var inte nödvändig för de nordiska rikenas skötsel men vann ändå en snabb spridning i södra Skandinavien. Ingen vet hur vanligt det var att forntidens människor kunde läsa runor men sannolikt kunde förhållandevis många av aristokraterna både läsa och skriva runor. Av den övriga befolkningen däremot, är det högst osäkert om någon kunde läsa. Till en början verkar runorna ha haft magiska egenskaper och det dröjde innan de fick någon större praktisk betydelse. Inte sällan skrevs meddelanden på ett kryptiskt sätt eller som talmagi. Det räckte inte med att bara kunna läsa runor, man måste kunna dechiffrera texter också.

Det äldre runalfabetet på 24 tecken användes från 100-talets slut och fram till omkring år 800. Dessa runor kan man finna på föremål som smycken och vapen eller på stenblock, men de är förhållandevis sällsynta. Av de fyra kända fallen i Västergötland, där runor av den äldre runraden finns (om vi bortser från inskrifterna på några av brakteaterna av guld), kommer ett från Falbygden. Det gäller en runristad sten från Kinneved sn vilken är daterad till 600-talets början. Genom sin minimala storlek på blott 7,5 cm:s längd torde den vara Skandinavien minsta runsten. På ena sidan kan vi läsa:

ᚱᚲᚢᚱᚱᚱ (fast spegelvänt)

eller "siRaluh", vars innebörd tolkats som: "Vare du ett värn." Ristaren kan härigenom ha bringat en besvärjelse till skydd över en av de gravar som finns runt om fyndplatsen.

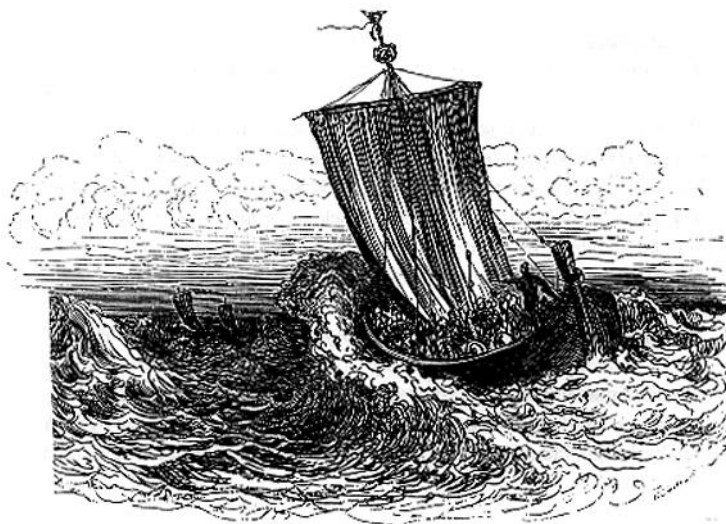

En runsten i miniatyr från Kinneved sn (Jungner, H. 1924, s. 244)

Vikingatidens runor och medeltida skattesystem

Omkring år 800 ändrades runalfabetet och den yngre runraden på 16 tecken infördes. Under 1000-talet skulle runorna bli än mer kända till eftervärlden genom den stora mängd runstenar som restes. Från just detta sekel härstammar de flesta av landets runstenar. Runstenarna var inga gravstenar utan kan ofta ses som ett slags juridiskt dokument. En eller flera personer reste en runsten efter någon nära anhörig eller efter någon person som de hade haft juridiska förpliktelser gentemot. Härigenom berättar runstenen vem det var som ärvde vem. Vad som ärvdes framgår dock nästan aldrig, om det var gods, ett ämbete eller en bolagsdel. Det var underförstått. Ser vi på runstenarnas utbredning finns de allra flesta runt Mälardalen. Detta skulle kunna tolkas som att arvsrätten till jorden inte var lika stabil som på många andra orter, och att den behövde försäkras genom ett säkert dokument.

Trots det låga antalet runstenar i Västergötland har det visat sig att andelen runstenar som berättar om utlandsfärder är ungefär lika stor i alla landskap, oavsett det faktiska antalet runstenar. Det visar att ett betydande antal utlandsfärder även utgått från Västergötland och att dessa resor inte bara företogs av dem som bodde vid kusten.

Färder över havet. En del drevs av den vinstgivande handeln och andra av plundringstågen. (Gödecke, P.A. & Malmström, A. 1880)

Allt mer inom forskningen tyder på att kungarna hade en mer begränsad makt i trakterna av Mälardalen vid tiden omkring 1000-talet och framåt än i götalandsskapen. Detta kan vara en viktig faktor till varför det utvecklades ett sådant behov av runstenar i Mälardalen. Eftersom runstenen i sig inte kunde garantera någon äganderätt, bara omvittna den, måste det likafullt ha funnits en väl utvecklad samhällsorganisation i Mälardalen som respekterats. I annat fall hade inte dessa stendokument haft någon betydelse. Omvänt skulle det för Västergötlands del kunna innebära att arvskiten av jordegendomar skedde utan problem. Men runstenarna ska inte bara ses som ett brandsäkert dokument till skillnad från näverullar, träplattor och annat som man skrev

på. Runstenarna var också en udda företeelse som skänkte sin upphovsman ära och heder i bygden.

En liknande bild av samhället får man av skattesystemet i landet. Faktum är att det tidigmedeltida skattesystemet i Västergötland faktiskt byggde på konungens fysiska närvaro, där makten utövades genom en direkt och omedelbar närvaro, till skillnad från det samtida uppländska skattesystemet som fungerade lika bra i konungens frånvaro. Dessa två system utgör varandras motpol. I Östergötland däremot möter man en blandning av dem, och där det västgötska dominerade i de inre delarna och det uppländska vid kusten. De två systemen kompletterar varandra. Från Västergötland och östgötsläätten hämtade kungen sin inkomst, medan han fick de främsta kämparna och skeppen från Mälardalen och den övriga kustbebyggelsen i öster. Även om kungen var bosatt i Västergötland var rikets främsta offerplats förlagd till Gamla Uppsala. Här blotades vart åttonde år och då skulle också kungen infinna sig i det uråldriga kungasätet intill offerplatsen. Vissa forskare vill frånta antingen Västergötland eller Mälardalen dess historia istället för att se hur samspelet mellan olika landsändar flätat samman riket till en helhet.

Olsbrostenen. De sex första orden består vardera av 4 runor, vilket ger summan 24 och det var ett viktigt tal vid denna tid. Just 24 runor finner vi också i de efterföljande sju orden.

Olsbrostenens dräng

De runstenar som trots allt finns på Falbygden kan berätta historier som för övrigt är bortglömda sedan länge. I Norra Åsarp vid Ätrands dalgång finns en ståtlig runsten, Olsbrostenen från 1000-talets början. Själva stenen tycks bara blivit bearbetad tills den fått den passande formen. Den flata sidan har fått en runslinga längs kanten och på den återstående ytan finns snirkliga

figurer. Texten är kort och tämligen ordinär med undantag av att fadern Guve, som lät resa stenen efter sin son Olav, inte bara nämner att sonen har dött utan också att det skett i Estland. Resor österut till Baltikum och vida längre bort var ingen ovanlighet vid denna tid. Både sådana resor och att personer dött österut omnämns ibland på runstenar. Men denna runsten är den enda som uttryckligen nämner Estland. Texten lyder i sin helhet:

Guve reste denna sten efter Olav, sin son, en mycket dugande dräng. Han blev dräpt i Estland. Håvard(?) högg stenen.

Ordet dräng tolkades tidigare som en ung man, vem som helst. Att ordet syftar på en person som är underställd någon annan är klart, precis som ordet används i dag. Men ordet tycks inte syfta på personens ålder utan på vem han var underställd. Andra liknande benämningar på runstenarna är t.ex. thegn som användes som benämning på några av dem som var i konungens tjänst. Kungen i det här fallet borde vara Olof Skötkonung, som regerade c:a 995-1022 eller hans son Anund Jakob, regent c:a 1022-1050. Men indikationerna pekar åt ett helt annat håll. Den konung som åsyftas torde enligt den senare forskningen vara kung Knut den store av Danmark-England, som regerade 1016-1035. Härigenom kan Olsbrostenens ornamentik få en enklare förklaring, eftersom motsvarigheter till det lejon som befinner sig under korset även finns på den kungliga Jellingestenen på Jylland från 900-talets slut samt ett mindre antal andra runstenar i Danmark, Norge och England men också i Sverige.

Vårkumla drängar

Runt den södra delen av Falbygden och ännu längre söderut i Ätrådalen finns ett 10-tal runstenar. Bortsett från den säregna Olsbrostenen tillhör de två olika stilgrupper som sannolikt har skapats av två huggmästare med var sin stil. Här ingår flera runstenar som berättar om drängar och thegnar från början av 1000-talet. Dessa drängstenar och thegnstenar är samlade inom ett givet område och något liknande finns inte i övriga delar av Falbygden. Där emot finns koncentrationer av dylika runstenar på andra håll i Västergötland.

I Vårkumla och Grolanda socknar finns flera runstenar som omnämner drängar och som dessutom berättar om släktskapet mellan personerna. Av den äldsta runstenen är bara ett fragment bevarat och det kommer från en numera okänd plats i Vårkumla. Den berättar att:

"Rugga satte (denna sten efter) ... -r, sin fader, och".

Omständigheterna antyder att även Rugga kan ha fått en runsten efter sig. Någon sådan runsten är dock inte känd i dag. Den bör i så fall ha haft en inskrift som på ett ungefär haft följande lydelse:

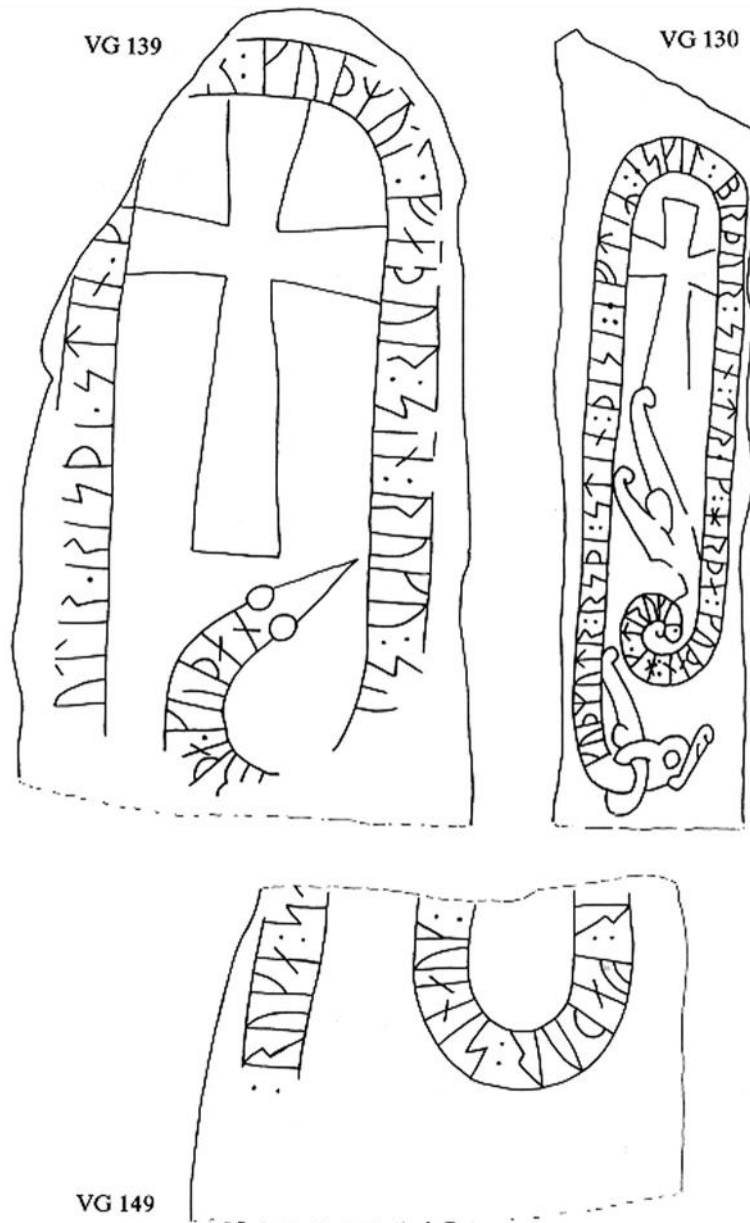
"Eskil reste denna sten efter sin fader Rugga".

Den näst äldsta av de kända runstenarna i denna serie står i Skånum i Grolanda sn och den berättar att:

"Gudmund reste denna sten efter Eskil, sin broder, en mycket god dräng. Tryggve högg (runorna)."

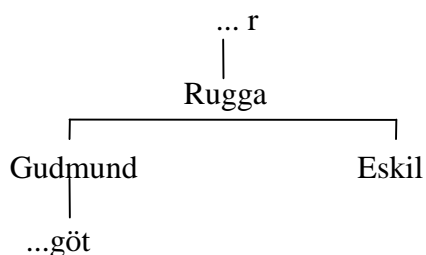
Den yngsta runstenen i serien står numera placerad utanför Vårkumla kyrka. Var den stått ursprungligen är okänt. Den berättar att:

"...göt(?) reste denna sten efter Gudmund, sin fader, Ruggas son, en mycket god (dräng)".

Runstenarna från trakten av Vårkumla och Grolanda, vilka återger fyra generationer. (Deras formella registernummer hos Runverket anges intill.)

Även om runstenarna i trakten av Vårkumla handlar om fyra generationer, behöver det inte ha förflutit så lång tid mellan resandet av runstenarna. Det kan mycket väl ha skett inom loppet av några årtionden. Genom dessa inskrifter får vi fram fyra generationer där kanske alla har varit drängar. Om det nu var kontakterna med det danska hovet som föranledde nyttjandet av denna titel, är det inte omöjligt att några av dessa drängar var med den danske kungen Sven Tveskäggs (986-1014) anfall och erövring av England, eller vid Knut den stores (1016-1035) uppföljning av dessa strider. De danska kungarna hade ett uttalat maktanspråk västerut ända från 990-talet och fram till 1042. Denna period i vikingatidens slutskede inrymmer många stora tilldragelser och strider vilka kunde skänka kämparna såväl heder som rikedomar. Förmodligen var det just under denna tid som dessa runstenar restes.

Runstenarna i Vårkumlatrakten är korsmärkta, vilket innebär att de var kristna. Det hade den danske kungen varit sedan länge, men det var först under vårkumladrängarnas tid som den svenske kungen Olof Skötkonung lät döpa sig vid Husaby. Dopet förrättades av biskop Sigfrid som efter denna händelse kom till Falbygden där han lät viga tre kyrkplatser. Vid denna tid fanns många verksamma missionärer runt om i Sverige. Danmark var redan kristnat men det skulle dröja fram till 1080-talet innan den sista hedniska revolten slogs ner i Sverige.

Det är inte omöjligt att denna vårkumlätt hade stort inflytande i bygden även efter Gudmund och Eskils tid. Vid Vårkumla kyrka finns ett flertal stavkorshällar och liljestenar, vanligen daterade till 1100- och 1200-talet, som har antagits vara högättade personers gravvårdar. Dessa vackert huggna stenblock med sirlig ornamentik bör representera den stormannafamilj som ägde gods i trakterna av Vårkumla och Grolanda och som under 1100-talet lät bygga Vårkumla kyrka. Det är inte otänkbart att de var ättlingar till de personer som omtalas på runstenarna.

Vara på sin vakt vid vården

Ortnamnet Vårkumla bör tolkas som *Vård-kumla*, det vill säga kullen där en vårdkase fanns. Häruppe intill kyrkan finns en domarring från c:a 400-talet samt en jordvall med rundad form vars funktion är höljd i dunkel. Sedan en motsvarande rundel av jord grävts ut vid Lena borg i Kungslena och avslöjats vara resterna efter ett träbyggt försvars- och utsiktstorn, finns möjligheten att ett sådant trätorn också funnits i Vårkumla. Det skulle i så fall vara relativt unikt i sitt slag, men långt flera kan självfallet ha funnits. De kallas vanligen *mott* och har i regel engelska förebilder. För Vårkumlas del skulle det i så fall ge den slutgiltiga förklaringen till ortnamnets betydelse, samti-

digt som vårkumladrängarna antagligen har haft en viktig försvarsuppgift underställd rikets högsta ledning.

En annan närbelägen ort vars namn börjar på *Var-* är Vartofta, vilket inte bara var centrum för Vartofta härad, utan också en mycket viktig kungsgård. Under medeltidens början var den en av de åtta gods i Västergötland som ingick i Uppsala öd vars avkastning enligt de fornnordiska sagorna skulle försörja kungen.

Spänne av brons från 600-talets slut, Torbjörntorps sn, inte långt från Gudhem som ingick i Uppsala Öd. (Sahlström, K.E. 1932, s.114)

MEDELTID

Under 1000-talet började en ny epok i Norden. Kristendomen anammades i hela Skandinavien och därmed hade de nordiska länderna anslutit sig till den europeiska allians som hade religiösa förtecken. Viktiga förändringar följde i dess spår. En av de viktigaste för stormännen var individens rätt att äga jord. Tidigare var det ätten som ägde jorden. Den nya samhällsadministrationen medförde dessutom att stormännen inte längre själva behövde bo på sina gods. Fogdar kunde uppbära skatten åt jordägarna. Sverige gick från ett rike till en stat. Inom kort infördes det europeiska feodalsystemet. Vasaller och krigare tjänade kungen eller hans närmaste stormän. Ett reglerat skattesystem bekostade statens ökade utgifter. Likaså kom stormännens egna hantverkare i allt högre grad att ersättas av såväl fast boende som kringresande handelsmän i regelrätta köpstäder.

Viktigast av allt, vikingatidens politik och ekonomi tog slut. Erövringstågen slutade och kungen tvingades beskatta sitt eget folk ännu mer för att få in de förlorade inkomsterna. De organiserade handelsfärderna till Europas alla hörn och till delar av Asien avmattades betydligt men upphörde inte. De enda som fick vänta på förändringar var trälarna. Successivt skulle de erhålla sin efterlängtnade frihet men bara för att istället bli landbor, eller arrendebönder, vilket var en värre börda än de haft tidigare. Om möjligt blev de ännu fattigare.

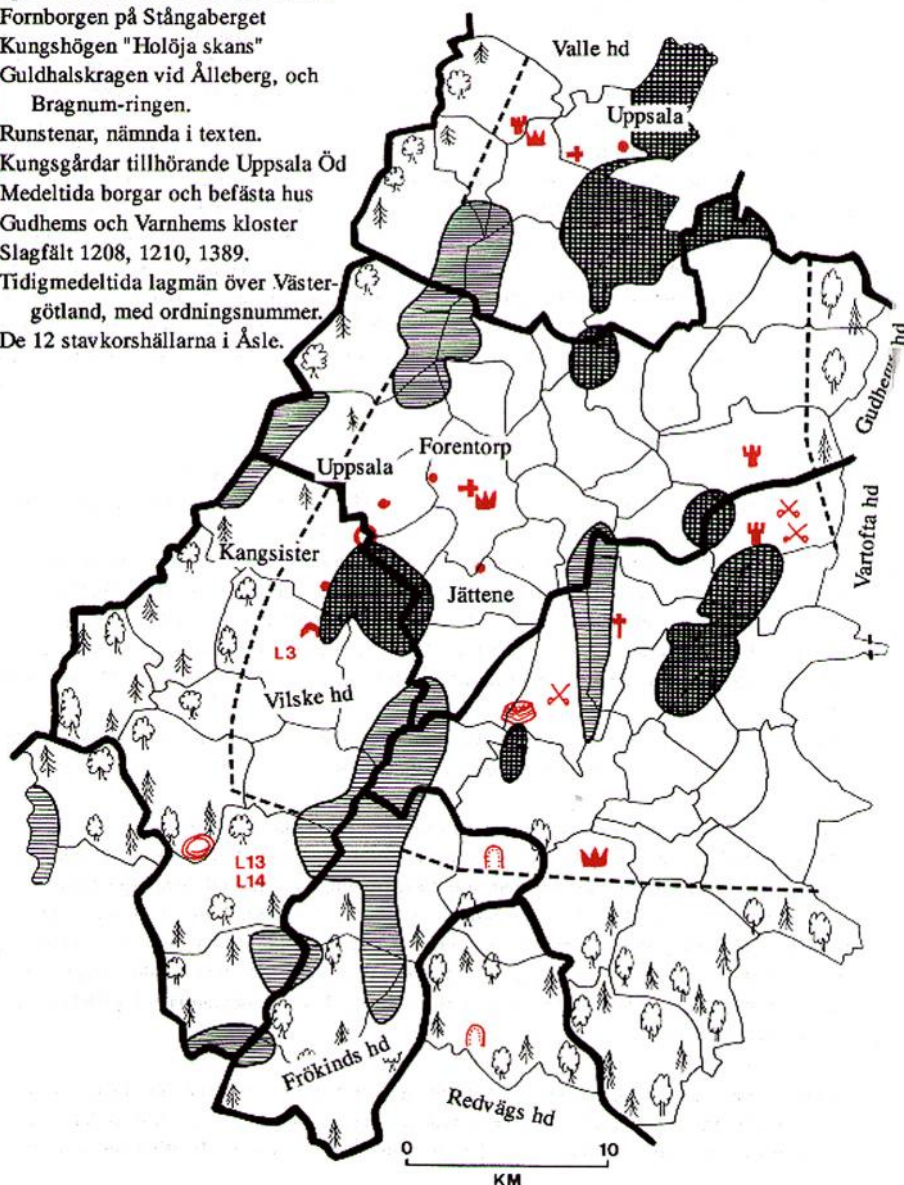
Gränser i kungens bygd

Långt innan kristendomen infördes fanns det redan en utvecklad organisation i de nordiska samhällena. I mångt och mycket skulle övergången till medeltidens samhällsskick inte bli någon direkt förändring för gemene man. En förvaltning och organisation behöver en kollektiv samordning, rumsliga gränser, ett skriftspråk och en gemensam rättsordning. Hur detta växt fram under forntiden är ännu inte klarlagt.

En nyhet var indelningen av häraderna i socknar. Den uppkom och fastlades sannolikt runt 1100-talet eller i början av 1200-talet i samband med att stormännen inte längre tog ekonomiskt ansvar för sina godskyrkor utan överlämnade dem till byns gårdsbefolkning samt till närliggande gårdar som inte hörde till någon bestämd kyrka. Införandet av tiondeskatt till kyrkan blev en nödvändighet för att bekosta kyrkans verksamhet och försörjning. Härmed gick 1/10 av samtliga gårdars avkastning till kyrkan.

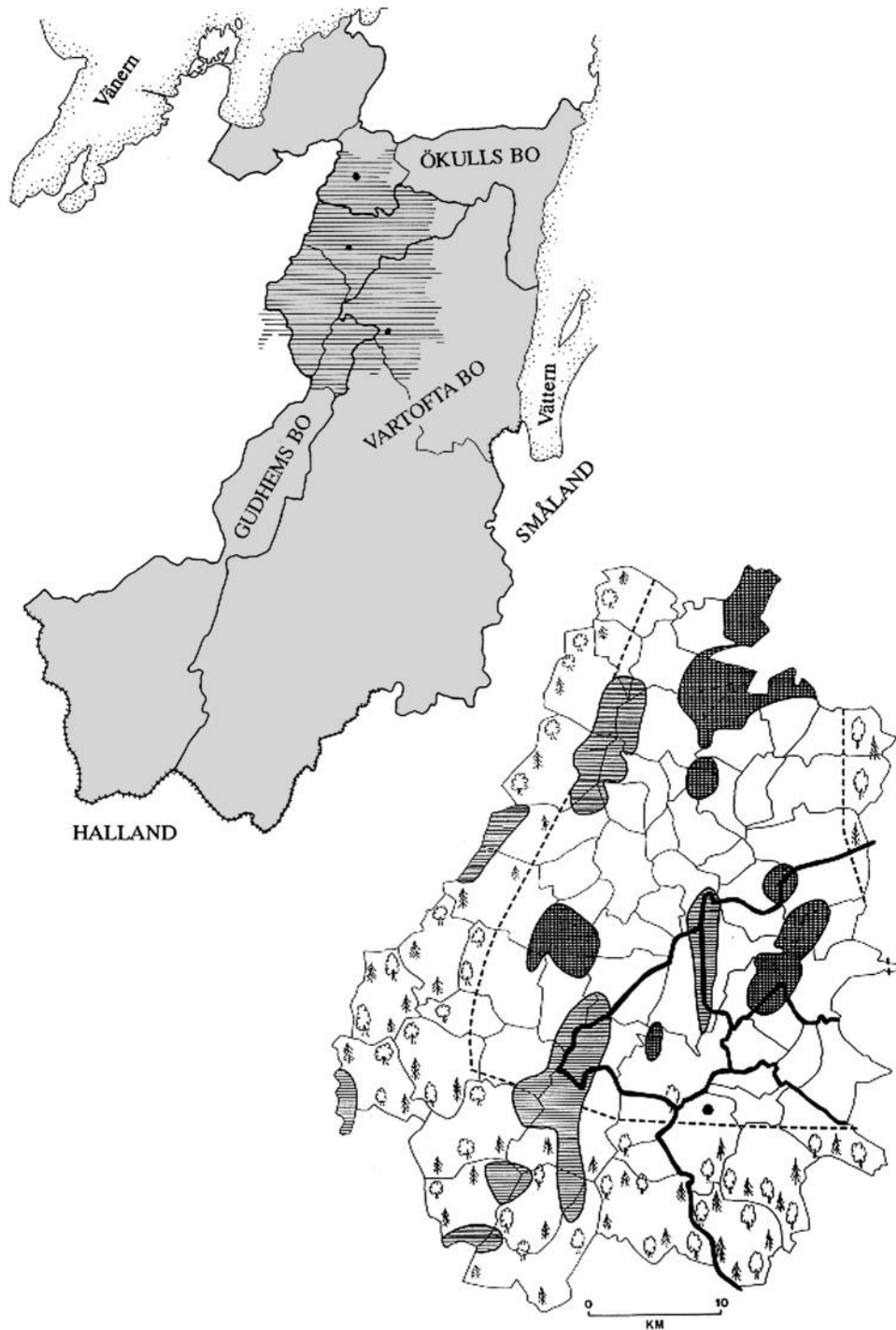
Häradsgränserna. Vissa sydliga delar av Vilske härad tillhörde tidigare Frökinds härad.

- Speciella ortnamn nämnda i texten.
- Fornborgen på Stångaberget
- △ Kungshögen "Holöja skans"
- 👤 Guldhalskragen vid Älleberg, och Bragnum-ringen.
- 🏰 Runstenar, nämnda i texten.
- 👑 Kungsgårdar tillhörande Uppsala Öd
- 🏰 Medeltida borgar och befästa hus
- ⊕ Gudhems och Vårnhems kloster
- ✂ Slagfält 1208, 1210, 1389.
- L Tidigmedeltida lagmän över Västergötland, med ordningsnummer.
- † De 12 stavkorshällarna i Åsle.

Åtta bon och Uppsala öd

Sverige var sammansatt av landskap vilka var uppdelade i häradar eller hundare. Mellan härad och landskap fanns i Västergötland en annan indelning. Västergötland var liksom vissa häradar indelat i fyra delar eller fjärdingar, en indelning som kan vara mycket äldre. Dessa fjärdingar blev i sin tur indelade i tillsammans åtta bon, två bon i varje fjärding. Men denna boindelning tycks utifrån gränsdragningen ha varit ganska ung när den framträder i källorna från tidig medeltid. Boindelningens gränser måste vara yngre än häraderna och torde ha uppkommit i slutskedet av järnåldern eller i början av medeltiden. Men även om dess gränser ger ett ungt intryck, kan boindelning i sig vara mycket äldre.

Överst: Utbredningen av Ökulls bo, Gudhems bo och Vartofta bo samt respektive bos kungsgårds placering, vilka ingick i Uppsala Öd. Streckat område motsvarar den Falbygds-karta som ofta används i denna bok och här anges också häradernas nutida gränser.

Nederst Indelningen av Vartofta härad i fjärdingar. De gränser som berör Falbygden.

Varje enskilt bo hade en kungsgård och alla dessa åtta kungsgårdar gick under benämningen Uppsala öd, vilket ofta tolkas som Uppsala rikedom. Deras avkastning skulle användas för att bekosta kungens utgifter. Det var alltid den sittande kungen som berördes, oavsett om det inträffade ett dynastiskifte. Kungen hade rätt att förvalta dem under sin regeringstid men han fick inte sälja dem eller byta bort dem eftersom hans efterträdare, vem det än blev, skulle överta dem. På Falbygden ligger två av de åtta bona (Gudhem och Vartofta) och ett tredje (Ökull) finner vi inte långt från Varnhem och Axevalls medeltida fästning. Enligt Ynglingasagan upprättades systemet med Uppsala öd av ättens stamfader Yngve-Frej omkring 200 e.Kr. men få sätter någon tillit till denna uppgift. Vad som däremot vittnar om en hög ålder är de arkeologiska fornlämningar som finns i trakterna av dessa kungsgårdar. Dessutom överensstämmer deras utbredning i Västergötland någorlunda väl med de orter som heter Åsaka. Olika åsikter finns rörande dessa platser. Sannolikt betyder namnet "Asaguden i eklunden" och var troligen mycket viktiga samlingsplatser under forntiden. En del ser dem som föregångare till Uppsala öd.

Redan i början av medeltiden skulle dock både kungsgårdarna och boindelningen bli omoderna. Under 1200-talet bildades små län som ersatte dem och här stod de fasta borgarna i centrum, borgar som den i Kungslena. Länsgränserna skulle ändras åtskilliga gånger innan de med tiden växte i storlek och antog den form de har i dag.

Den rika frun på Vartofta

En sägen vill berätta att det på Vartofta gård för länge sedan bodde en gammal girig fru som var lika rik som hon var snål. En dag såg hon en hop fiender komma från Kälvene och hon samlade då alla sina silvermynt och guldmynt i en kopparkittel och gav sig iväg på en släde, ty det var vinter. Färden gick över Vartoftasjön, men isen brast och såväl frun själv som släden och kitteln med allt guld sjönk till botten för att aldrig mer återfinnas.

Sägner av det här slaget kan visserligen vara påhittade, men det finns flera exempel i Norden som visar att de mycket väl kan innehålla en kärna av sanning. Möjligen gäller det också i det här fallet. Vartofta ingick ju i Uppsala öd och som sådan är det rimligt att större rikedomar kan ha samlats just här. I varje fall betydligt mer än vad som bönder och fattiga aristokrater hade. Kanske skulle en undersökning i Vartoftasjön besvara några av frågorna.

Härstyrkornas härader

I den romerske skribenten Tacitus skildring av germanerna (år 98 e.Kr.) sägs det att de hade särskilda bygdelag som var och en skulle uppsätta 100 väpnade män. Under Tacitus tid hade detta antal förändrats och gällde inte längre, men bygdelagen fanns kvar. Även Julius Caesar berättade (c:a 50 f.Kr.) att det germanska folk i Tyskland som kallades sveber hade bygdelag, där var och en skulle ställa upp med 1000 väpnade män.

Ingen vet hur pass utbrett detta med bygdela och organiserad beväpning har varit i Norden eller hur gammal seden är. Om vi jämför de förnämsta fornlämningarna och fynden med häradsindelningen och kungsgårdarnas utbredning finner vi intressanta överensstämmelser.

* I **Valle härad** strax norr om Falbygden framstår socknarna Norra Lundby och Varnhem som ett rikt och mäktigt centrum redan från stridsyxekulturen (c:a 2950-2400 f.Kr.) och framåt. Ansamlingen av gånggrifter här omkring kan vittna om att bygdens betydelse började ännu tidigare. Tillsammans med angränsande trakter, som Bolums sn, radas märkligheterna upp genom tidsåldrarna ända fram till anläggandet av Birger Jarls gravvård vid 1200-talets slut och byggandet av Axvalls slott omkring år 1300. Förekomsten av en kungsgård i denna trakt är förväntad i ljuset av fyndens och fornlämningarnas art, de är starkt koncentrerade till ett litet område. Om någon trakt skulle kunna göra anspråk på att vara platsen för Svea rikets vagga, skulle bygden runt socknarna Norra Lundby och Varnhem ligga mycket bra till.

* **Gudhems härad** är utsträckt i öst-västlig riktning. Dess gränser är inte precis förväntade utifrån fynd och fornlämningar. Det som utmärker området är de fynd som under stridsyxekulturen (c:a 2950-2400 f.Kr.) är samlade strax intill Mösseberg på dess södra och västra sida, i Påverås och i Kleva i Vilske härad. Vid övergången från bondestenåldern till bronsåldern splittras fördelningen av lyxföremål. En rik avlöpare finner man i trakten kring Gudhem. Under bronsåldern ligger de förnämsta märkligheterna i ett smalt stråk från Gökhem, över Vilske-Kleva och fram till Gudhem. Under järnåldern är detta stråk ännu längre eftersom vi söderut även kan räkna in trakten kring Floby. Det mest betydelsefulla området tycks dock vara runt socknarna Gudhem, Östra Tunhem och Friggeråker. Här ingår Jättene som ett viktigt område. Att det ligger en kungsgård i Gudhem är ingalunda förvånande i detta perspektiv.

* **Vilske härad** skulle inte förlora sin betydelse i och med bronsålderns slut. Men de mer märkvärdiga fynden och fornlämningarna är inte lika påtagliga som under föregående perioder. Vilske-Kleva och trakten söderut ner till Gökhems by fortsatte att dominera gentemot sin omgivning och kan ha tjänat som ett slags centrum i Vilske härad. I häradet finns ingen känd kungsgård, men väl gården Kangsister (ursprungligen Konungs-hester) intill Kleva by. Orsaken till denna namngivning är tyvärr okänd.

* Åt sydost ligger **Vartofta härad**. Utifrån fynden och fornlämningarna kunde man förvänta sig att häradets kungsgård låg någonstans i trakten av Dimbo och Östra Gerum, som särskiljer sig ända från tidig bronsålder och fram till medeltidens början. Häradets kungsgård ligger som sagt inte här utan nere vid Ätrans dalgång, ett annat mycket intressant område som också särskiljer sig ända från bondestenåldern men på ett annorlunda sätt än trakten kring Varnhem, Gudhem och Dimbo. Vartofta härad är ett av de största häraderna i Västergötland och det var till skillnad från många andra härad indelat i fjärdingar. Dessa fjärdingar avgränsar områden som i sig är arkeologiskt och historiskt intressanta. En av fjärdedelarna omfattade trakten vid

Ålleberg och en annan just den trakt vid Dimbo som nämnts ovan. Förutom det som redan nämnts fanns vid Gisseberget den svårtolkade platsen "Helig stan", som vid Gustav Vasas klockskatt lämnade ifrån sig en kyrkklocka och som vid samma tid var en marknadsplats men platsens namn, funktion och ålder är höljt i dunkel.

* Gränsande till det stora Vartofta härad ligger i söder *Frökinds härad* vilket är betydligt mindre i storlek. Det är rikt på fynd och fornlämningar från bondestenålderns början och framåt. Den tid som framhävs mest är utan tvekan bronsåldern vars depåer och föremål tycks vittna om att trakten var betydelsefull men inte av militära utan snarare av religiösa skäl. Eventuellt återger häradsnamnet minnet av detta, eftersom det kan tolkas som guden Frös folk eller ätt.

Det är inte bara häraderna i sig och deras centrum som kan vara intressanta utan även gränserna mellan dem. Den främsta gränsen finner vi mitt på Falan där Falköping ligger i dag. Här sammanstrålar tre eller rent av fyra häradsgränser. Just i dessa trakter återfinner vi också säregna fynd och fornminnen samt historiska händelser från medeltiden.

En annan viktig gränsbygd är den mellan Gudhems och Valle härader där vi finner Ekornavallen.

Ett Varv som för oss tillbaka till ordningen

Ytterligare en plats, som sannolikt var viktig, är Varv mellan Gudhems och Vartofta härader och mellan socknarna Dimbo och Dala. Hit åker folk fortfarande för att njuta av utsikten intill minnesstenen efter slaget vid Gestilren 1210, men slaget har aldrig stått här. Tidigare antog man att det legat strax norr om Kungslena, men detta är strax söder om Kungslena. Dessutom vet vi nu att Gestilren låg i Uppland och inte ens i Västergötland.

Det som trots allt gör platsen speciell är Adam av Bremens skildring av Norden på 1070-talet. Enligt honom låg den stora folkförsamlingen i Varv. Här bör kungen ha mött såväl aristokrater som allmoge, bara de var fria och inte någons träl. Dessvärre finns det två platser som heter Varv i Sverige. Den andra ligger i Östergötland och är också ett spännande område liksom det i Vartofta härad. På en av dessa platser, eller kanske båda, får vi utgå från att kungen i samråd med folkets representanter skapade ordning och reda i dåtidens Sverige under en tid när vikingatiden höll på att ebba ut.

Sammanfattningsvis går det att spåra en kontinuitet i flera områden, från mitten av bondestenåldern och fram till medeltidens början, om man utgår från lyxföremål och extraordinära fornlämningar. Men det är minst lika viktigt att poängtera att de inte alltid överensstämmer utan att det också finns skillnader mellan häradsindelningar och arkeologiska utbredningar av detta slag. Likheterna vittnar om att grunden i samhällets organisation och struktur varit närmast oförändrad under flera tusen år. Det samhälle som är känt från järnålderns slut och medeltidens början tycks i hög grad återspegla äldre samhällen ända ner till stridsyxekulturen.

Som kuriosa kan nämnas att de irländska krönikorna, vilka vill göra gällande att de förtäljer Irlands historia utan avbrott ända från c:a 1500 f.Kr.,

saknar dramatiska förändringar i samhällets organisation och struktur, men har flera kronologiska uppgifter som kan bekräftas arkeologiskt. Det styrker påståendet att samhället inte förändrades nämnvärt från stenålderns senare del till järnålderns slut.

Den knaphövde Ragnvald dräptes

Konung för en dag. Så skulle man kunna beteckna Ragnvald Knaphövdes levnadsöde. Av sin samtid fick han efter sin död tillnamnet Knaphövde, vilket fritt kan översättas som knaper eller knäpp i huvudet, eller med ett finare ordval: ”den mindre begåvade”. På 1120-talet for han från Östergötland på sin Eriksgata men utväxlade inte gisslan på behörigt sätt när han skulle in i Västergötland. Detta retade västgötarna så mycket att de slog ihjäl honom. Sannolikt skedde det i Karleby och i närheten av de viktiga platserna Ålleberg, Viken och Agnestad. Numera kallas en av gånggrifterna i Karleby för ”Ragnvalds grav” men detta namn är hitflyttat. Ursprungligen var det den kulle som ligger på krönet några hundra meter åt västnordväst som hade detta namn. Ingen grav är känd på denna kulle. Kanske är namnet det enda minne som finns kvar i bygden av kungamordet. En del tror det, andra inte.

Säregna kyrkplatser

En ny tid och en ny tro var på väg att bli etablerad i Norden. Valhall skulle inom kort slå igen sina portar för de tappra krigarna. De döda skulle istället få en annan boning både för kropp och själ. Godsens gravfält, med eller utan monumentala gravar, skulle upphöra och de döda skulle samlas inom kyrkans hägn och omvårdnad. Här skulle fattiga läggas intill de rika, men med den skillnaden att de mer förmögna kunde få utsmyckade och förnäma gravvårdar som skulle stå emot tidens tand, medan vanligt folk bara fick enkla gravar utan synliga markeringar. I varje fall fick de ingenting som skulle bli bevarat under någon längre tid. Således fortsatte de gamla traditionerna från hednisk tid när bara de besuttna fick synliga gravvårdar.

Nyordningen började på allvar några få år efter år 1000 i och med att den svenske kungen lät döpa sig c:a 1015. Under två sekel hade den kristna missionen, understödd av fransmän, tyskar och briter, försökt etablera den nya läran i Norden. Resultatet kom när nordborna förstod den politiska och handelsekonomiska betydelsen av att införliva sina riken i en europeisk gemenskap. Redan i mitten av 900-talet gick den danske kungen och hans folk över till kristendomen. När det omkring 50 år senare var dags för Sveriges främsta män att ta ställning var den engelska missionen minst lika aktiv som den tyska. Biskop Sigfrid från England blev den som enligt legenden fick äran av att döpa den svenske kungen Olof Skötkonung vilket lär ha skett i Brigidakällan strax väster(!) om Husaby kyrka uppe på Kinnekulle. De allra flesta som vill besöka den gamla källan åker istället felaktigt till S:t Sigfridskällan som ligger öster om kyrkan. Förmodligen var inte kungadopet någon personlig bedrift utan en naturlig följd av det politiska läget. Tiden var mogen för ett konungadop och det råkade bli Sigfrid som fick utföra det. Redan Olof Skötkonungs fader Erik Segersäll sägs ha låtit döpa sig men

vände efter en tid tillbaka till den gamla tron. Detta plötsliga kristna intresse hade liksom avfallet en politisk bakgrund.

En annorlunda teori hävdar att det inte alls var Sigfrid som döpte Olof Skötkonung och att denna missionerande biskop levde drygt två hundra år tidigare. Den tar fasta på texten i Sigfridslegenden som påstår att han kom till Sverige under kung Mildreds dagar och denna kung levde i norra England runt slutskedet av 700-talet. Det skulle förändra och förklara vår historia högst avsevärt. I så fall måste han ha kommit till Sverige före Ansgar och då kanske Ansgar kom för att försöka motverka den påbörjade brittiska missionen och inte för att själv inleda något nytt, vilket våra historieböcker påstår. Dessutom skulle det kunna förklara varför Sigfrid reser ner till Varend i Småland och inte stannar i Västergötland. En orsak kan ha varit att det fanns fler kristna sympatisörer därnere, efter de hemvändande folk som inte blev kvar ute i Europa efter folkvandringstidens slut. Dessa kristna eller i varje fall personer som kände till och delvis anammat kristendomen, var säkerligen inte många men måhända tillräckligt för att få Sigfrid att vända sig till dem. I vilket fall som helst stannade han inte i Västergötland, vilket han borde ha gjort om han levde i början av 1000-talet. Om han verkligen döpte någon kunglig person kan det ha varit någon ur Olof Skötkonungs forna ätt där namnet Olof var relativt vanligt.

Detta kan innebära att de tre vigda kyrkplatserna kan vara några av de äldsta i landet. Däremot vet vi inte om man strax efteråt lät bygga träkyrkor eller bara hade det som en vigd plats där man kunde gravlägga sina anhöriga.

Friggeråker, Agnestad och Gerum

Biskop Sigfrid lär inte ha stannat kvar så länge i Västergötland. Kort tid efteråt vigde han tre kyrkplatser innan han begav sig till Småland där han kom att stanna under resten av sin levnad. De tre platserna var "Friggiaeroue", "Gyerem", och "Agnistadum", vilka i regel tolkas som Friggeråker, Östra Gerum och Agnestad. Intressant nog ligger alla tre på Falbygden. Varför vigde han inte någon plats på Kinnekulle? Är det männe underförstått i och med dopet av kungen? Hade det redan skett vid exempelvis Husaby? Hur som helst framträder Falbygdens betydelse genom de tre vigda kyrkplatserna.

* Att viga en plats i *Friggeråker* åt kristendomen var förmodligen ett taktiskt drag. Platsen var sannolikt en mycket viktig plats i den hedniska kulturen, och det kan ha varit en stor landvinning för den kristna missionen att få viga en plats i dess omedelbara närhet. Troligen fanns redan då en etablerad handelsplats strax söderut som skulle få namnet Falköping, där man drygt hundra år senare skulle bygga en av 1100-talets största kyrkor i Västergötland. Men åter igen måste vi fråga oss om det verkligen var ett taktiskt drag från Sigfrid eller om vigheten var ett resultat av en enskild stormans önskemål. Utförde Sigfrid kanske enbart det som stormännen bad om utan att agera själv i dessa frågor?

* *Östra Gerum* är ingen märklig plats i dag men från forntiden finns en hel del som sätter bygden i fokus, alltifrån den heliga lunden under bronsålder

dern och fram till gravfältet strax norrut i Dimbo. Vigningen av en kyrkplats här kan ha varit mer betydelsefull och strategisk än det kanske verkar. Å andra sidan kan det finnas skäl att anta att den närbelägna byn Skörstorp en gång har varit en del av Östra Gerum och att de skilts åt runt 1000-talet. I så fall kan det ha varit så att det var i Skörstorp som Sigfrid vigde den första kyrkplatsen, inte vid kyrkplatsen i Östra Gerum. Skörstorps stenkyrka blev sedermera också en rundkyrka, precis som Agnestad, men också Dimbo.

* *Agnestad* ligger endast 5 kilometer från Friggeråker. Den stenkyrka som drygt 100 år senare kom att byggas här skiljer sig från det normala. Istället för ett rektangulärt långhus byggde man en rundkyrka, för övrigt Sveriges minsta. Möjligen byggdes en träkyrka här strax efter biskop Sigfrids besök. Biskopen i Skara, Bengt den gode (c:a 1150-1191), kom själv att bekosta byggandet och smyckandet av några få kyrkor under den andra halvan av 1100-talet. En av dem var Dimbo kyrka och en annan var just Agnestads kyrka som kom att stå kvar fram till 1500-talets mitt när den övergavs, sannolikt i samband med Gustav Vasas reformation. Även Dimbo kyrka var ursprungligen en rundkyrka, men inte Friggeråkers kyrka.

Agnestads rundkyrka var en av de allra minsta i landet. Dessutom saknade den ett kor och absiden var ansluten direkt till själva rundeln i rundkyrkan.

Skörstorps rundkyrka kan befinna sig på den plats där Sigfrid vigde en av landets första kyrkoplats, men vanligen brukar man hävda att det var i Östra Gerum som ligger strax norrut i riktning mot Dimbo.

Kyrkobyggandet i trä bör ha varit relativt omfattande redan under 1000-talet men det var först omkring 1130-talet som man mer allmänt började bygga i sten. Enstaka kyrkor byggdes i sten redan från slutet av 1000-talet. Under drygt femtio år framöver byggdes omkring 500 stenkyrkor i Skara stift. Ingenstans i landet var det så kyrktätt som runt Ålleberg mitt på Falbygden. Meningarna går i sär angående vilka som var upphovsmän till stenkyrkorna. Numera anser många forskare att det var de enskilda stormännen som byggde privatkyrkor på sina gods eller huvudgårdar. Tidigare menade man att bönder slog sig samman ekonomiskt och mer eller mindre delade på kostnaderna. Detta har säkerligen aldrig skett i en bygd som Falbygden men det kan ha varit mer vanligt i avlägsna skogsbygder.

Landborna eller arrendbönderna ansvarade för sina gårdsenheter inom godsen och strax efter kyrkobyggandet överlät stormännen kyrkorna till

landborna. På så vis fick de ta över det tunga ekonomiska ansvaret. Redan i början av 1200-talet fann man att de inte alltid hade råd med kostnaderna. Inte ens tiondeskatten räckte. Av dessa skäl fick ett visst antal kyrkor påtvingat tillstånd att överges och läggas öde. Flera sådana kyrkoruiner är kända på Falbygden.

Stenkyrkorna på aristokraternas huvudgårdar gav heder och status åt de stormän och ätter som bodde där. I och med att relativt många hade råd att bygga en stenkyrka, kom vissa statuskillnader att påverka kyrkornas utseende. Vissa kyrkor byggdes med en halvrund absid på korets östra gavel, eller med torn vid långhusets västra gavel, eller bådadera. Sådant kan tolkas som extra fina statussymboler. Absid är relativt vanligt på Falbygden. Västtorn från 1100- eller 1200-talet är däremot bara känt i några få fall.

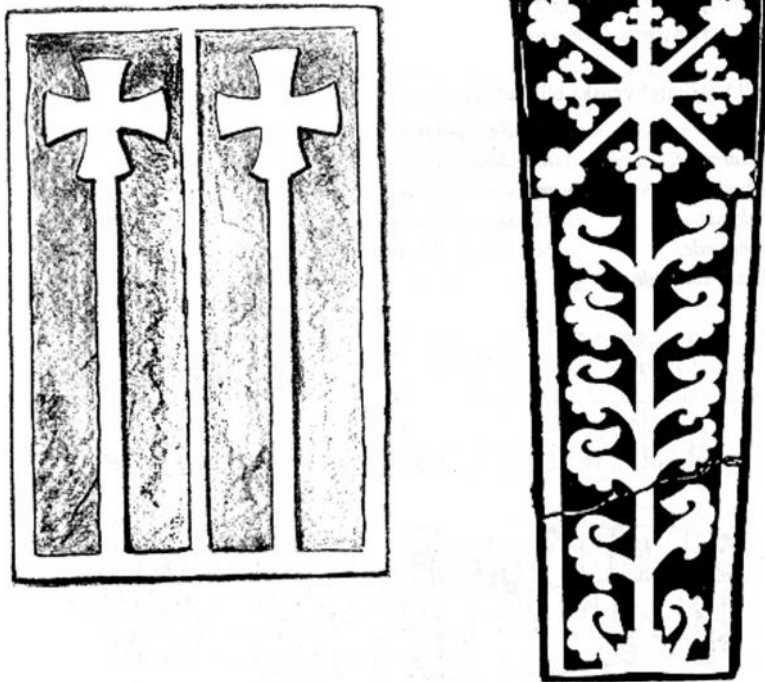
Stavkorshällar och liljestenar

Något annat som framhävde stormännen och deras ätter var de tre monumentala typerna av gravvårdar från tidig medeltid; eskilstunakistor, stavkorshällar och liljestenar. De tillhör tiden från 1000-talets slut till 1200-talets början. På Falbygden finns ca 200 gravvårdar av detta slag. Enbart vid Åsle kyrka finns inte mindre än 12 stavkorshällar, vilket är ett rekord i sig, men varken eskilstunakistor eller liljestenar.

Stavkorshällarna och liljestenarna är en nästan unik företeelse för Västergötland. De flesta av de omkring 300 kända stenarna av dessa slag finns i trakterna av Kinnekulle men ett relativt stort antal finns också på Falbygden. De har en rektangulär form och är i regel ca 2 m långa, 0,5 m breda och 2 dm tjocka. Ytan är slät och fin och på ovansidan återfinns den dekor som namngivit dem. I det ena fallet är det en lång stav med ett kors högst upp, och i det andra fallet en frodig växt som snirklar sig uppåt från en trappstegsformad kulle. Stenarnas nedre smalsida är i regel kortare än den övre varvid de får en trapetsoid form. Även om de två typerna skiljer sig åt relativt mycket i den konstnärliga utformningen finns övergångsformer eller hybrider där de två stilarna blandats. Inom forskningen anser man att de var gravvårdar över förnäma personer som gravlagts under 1100- och 1200-talet. Båda dessa stilar saknar föregångare inom landet och måste ha införts utifrån. Motsvarigheter till dessa stenar finns bland annat på de brittiska öarna där exempelvis biskopar under 1200-talets början kunde få en stavkorshäll som gravvård. Tidigare har man ansett att stilarterna kom härifrån.

En annan teori har ifrågasatt ursprungsarten och tar fasta på uppenbara likheter mellan liljestenarna och den bysantinska konsten. Man menar att liljestenarnas stilart inhämtats direkt från det bysantinska riket. Kontakterna mellan Konstantinopel och de nordiska hoven är välkända i de skildringar som berör tiden från 800-tal till 1100-tal. Det värdefulla med dessa jämförelser är att de pekar på Bysans som en ursprungsort för denna främmande stilart i Västergötland. Teorin går dock för långt när man hävdar att liljestenarna är äldre än stavkorshällarna. I dag kan vi på stilmässiga grunder följa hela utvecklingen från enkla eskilstunakistor under den kristna eran begynnelse i början av 1000-talet, via stavkorshällarna under främst 1100-talet och fram till linjestenarna under 1200-talet, innan en helt ny gravvård ersatte denna steglösa serie runt mitten av 1200-talet.

I den bysantinska teorin ifrågasätts även deras funktion som gravvård där man bland annat pekar på att enstaka liljestenar har en förlängning vid nederkanten, vilket antyder att de varit uppresta och där den förlängda delen varit nedgrävd i marken. Sådana förlängningar är dock ytterst ovanliga. Möjligen ska de jämföras med eskilstunakistor, vilka alltid har en upprest dekorerad sten intill vardera kortsidan. Man kan därför anta att vissa av liljestenarna uppställts på ett likartat sätt intill den egentliga kistan.

Stavkorshäll (dubbel) från Dimbo och liljesten från Grolanda. Utveckling från de enkla eskilstunakistorna skedde steglöst under drygt två hundra år. (Högberg, F. 1960)

Under senare tid har allt flera fynd och fornlämningar uppmärksamrats i Norden vilka vittnar om ett inflytande från den grekisk-ortodoxa kristendomen under 900-talets slut och 1000-talets början. Konkurrensen gentemot den romersk-katolska kristendomen tycks ha varit betydligt större än vad de kvarvarande historiska krönikorna vill göra gällande. I det här fallet, liksom så många gånger tidigare, var det segraren som skrev historia.

Liljestenarna har inte bara likheter med den bysantinska konsten. Cordoba i södra Spanien var det islamiska imperiets viktigaste ort näst efter Bagdad. Stadens moské byggdes om i mitten av 900-talet varvid åtskilliga valvbågar dekorerades med trapetzoid-huggna stenar. Både vad gäller form och utseende är de många gånger slående lika de västgötska liljestenarna, men de är något mindre till storleken samt saknar den kulle varur växten skjuter skott. Enstaka detaljer som är utmärkande för de västgötska liljestenarna och inom den bysantinska konsten saknas dock här. Med tanke på att vikingafärderna redan i mitten av 800-talet sträckte sig till södra Spanien och till Konstantinopel, måste vi utgå ifrån att nordborna var bekanta med såväl islamiska byggnadsverk som bysantinsk konst. Detta spreds till åtskil-

liga områden i norra Europa, bland annat till de brittiska öarna som också anammade en stilart som påminner om de västgötska. Någonstans här döljer sig ännu svaren på liljestenarnas och stavkorshällarnas ursprung.

Som sagt hade dessa dekorerade stenar en föregångare i eskilstunakistorna. Intill Kinneveds kyrkas långhus finner vi en mycket förnäm romansk gravkista från 1100-talet av denna typ. Möjligen är detta gravvården över den storman som lät bygga den första kyrkan här. Trots typbenämningen återfinns de flesta stormannakistor av detta slag inte i Eskilstuna utan i Västergötland, Östergötland och Närke.

Den ålderdomliga gravvården av typen eskilstunakista vid Kinneveds kyrka.

Släkten Boberg i Rådene

Att bygga stora hus i sten var någonting nytt i Skandinavien. Kyrkobyggandet under 1100-talet ersatte sannolikt i flera fall kyrkor som byggts i trä. Exakt hur själva byggandet av stenkyrkor gick till och organiserades vet vi inte så mycket om. De belysande exemplen är få. Den nu försvunna inskriften på ett trästycke i Rådene kyrka berättade att:

”Bärke (oss) Brigida. Peter och Åke gjorde kyrkan. Assur, Skule och Tord och Gunnar i Sjøgerstad (deltog i arbetet)”.

Vilka dessa personer var, vet vi inte. Peter och Åke bör dock inte ha varit byggmästarna utan istället tillhört den ätt som ägde bygden omkring kyrkan och som bekostade byggnationen.

Nära hundra år senare kom den svårt sjuke Bengt Sigtryggsson av den mycket förnäma ätten Boberg att skriva sitt testamente i Rådene. Det skedde

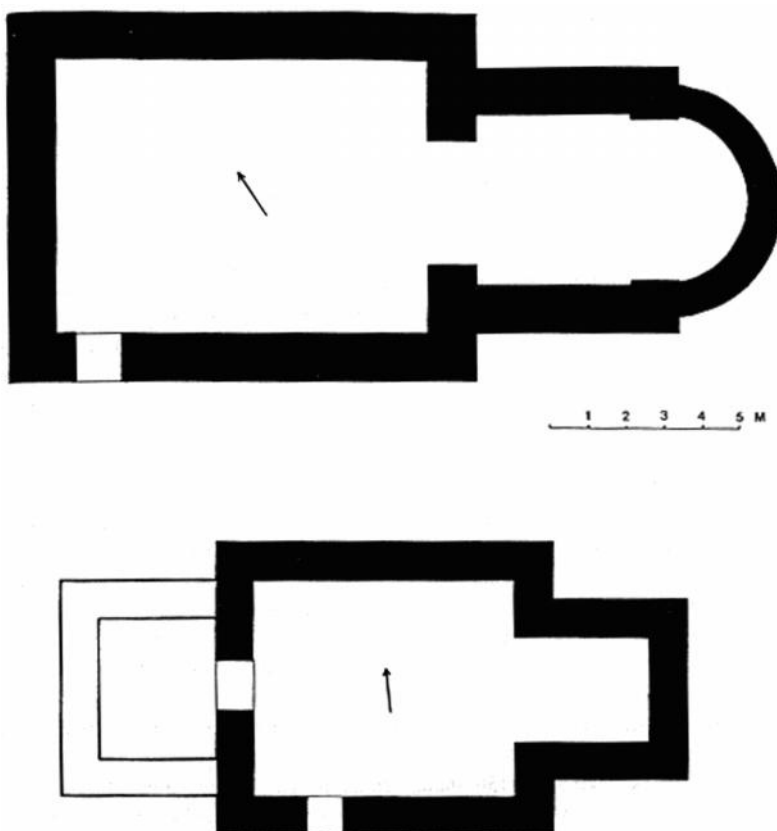
år 1259. Tidigare i sitt liv hade han skänkt godset Bjällum i Bolums sn till ett kloster i Skara, men det fick han ångra. Egendomen hade tillfallit familjen genom hans gifte varvid hustruns bror erkändes rätten att få återlösa det. Bengt Sigtryggssons fader hette Sigtrygg Bengtsson och i sitt vapen från 1200-talets början förde han en fransk lilja mellan två hjorthorn. Liljan påminner om liljestenarna och hjorten om allehanda händelser runt Gerums manteln. Hans sigill är det äldsta kända privatsigillet i landet. Sigtrygg gifte sedermera om sig med en halvsyster till Birger Jarl. Att få ett sådant gifte vittnar om hans höga rang och stora betydelse. Ättens medlemmar ägde jord i flera av landskapen i Götaland och Svealand. Denne Sigtrygg Bengtsson hade en bror som hette Peter Bengtsson. Namnet Åke, som fanns vid Rådene kyrka, är dock inte känt i denna släkt från 1200-talet och framåt. Peter Bengtsson föddes sannolikt omkring 1190, varför han knappast kan komma i fråga som kyrkobyggare i Rådene. Han är den enda kända i denna släkt som bar detta förnamn, vilket kan bero på att namnet kom från hans moders ätt eller från hans farmors ätt och att dessa var de egentliga kyrkobyggarna i Rådene. En möjlighet är alltså att det var den sjuke Bengt Sigtryggssons farfar Bengt Matssons svärfader som lät bygga Rådene kyrka. Resonemanget är löst, men intressant så till vida, att det är en av de allra äldsta genealogiska diskussioner som finns för icke kungliga eller kyrkliga personer i Sverige, om vi bortser från runstenarna.

Gökhem - byn med två kyrkor

Stenkyrkorna ligger ofta vid större byar eller mer betydelsefulla gårdar. Vid vissa handelsplatser som Skara kunde flera kyrkor byggas nära varandra. Men det skulle bli ett undantag, och detta exempel är förmodligen unikt i sitt slag i hela Skandinavien. Den märkliga byn heter Gökhem. Här byggde man inom en och samma by två kyrkor, och detta bara 200 meter ifrån varandra. Av allt att döma byggdes de ungefär samtidigt omkring slutet av 1100-talet. Numera benämns de Gökhems kyrka och Överkyrka kyrka. Under 400 år skulle de vara i drift samtidigt, sida vid sida. Från domböckerna i början av 1600-talet framgår det att Överkyrka kyrkas tak strax innan hade störtat in och att virket därifrån hade återanvänts vid tiden för nedtecknandet. Det innebär att kyrkan måste ha blivit övergiven under 1500-talet, troligen i samband med Gustav Vasas kyrkoreduktion på 1540-talet. Andra skrivna källor bekräftar delvis detta eftersom de antyder att kyrkan var i drift ända in på 1520-talet. Vi vet således tidpunkten när kyrkorna byggdes och när den ena övergavs. Däremot vet vi ingenting om varför det fanns behov av två kyrkor i en och samma by.

En sägen vill berätta att det var två systrar som inte kunde komma överens om var kyrkan skulle byggas, varför de byggde var sin. Denna sägen är också känd från annat håll i Västergötland. Men ingenstans, förutom här, tycks den passa. På de andra platserna avser sägnen två skilda sockenkyrkor med ganska långt avstånd emellan. Det är inte omöjligt att det finns en viss sanningshalt i denna sägen på så vis att systrarna tillhörde den ätt som ägde Gökhem under 1100-talet och att en tvist resulterade i två kyrkobyggen, men den kan inte förklara alla märkligheter runt kyrkorna. Gökhems kyrka var nästan dubbelt så stor som Överkyrka kyrka och hade till skillnad från den

senare absid. Båda dessa skillnader framhäver Gökhem kyrka vilket också placeringen i byn kan anses göra. En stenkyrka markerade i sig en hög status för den som lät bygga den. Såväl storleken som absiden kunde förhöja detta ytterligare. Vad som sedan skedde när kyrkan övergick till byns och socknens förvaltning, är minst lika underligt. Långhuset förlängdes rejält i slutet av 1300-talet, trots digerdödens framfart några årtionden tidigare. Detta medan Överkyrka kyrka endast fick ett västtorn tillbyggt, något som i och för sig anses ha markerat en viss status. Den stora frågan kvarstår vem som har förvaltat och använt Överkyrka kyrka under medeltiden? Det var knappast sockenborna i allmänhet och inte heller finns det spår av någon närboende adelsfamilj. Frågan vem som förvaltat och nyttjat Överkyrka kyrka under närmare 400 år går ännu inte att besvara.

Planritning över de två kyrkorna i Gökhem by så som de såg ut under 1100-talets slut. Moderkyrkan överst och Överkyrka kyrka nederst vars västtorn byggdes till senare.

Galdrar över en usling

Många hedniska riter och sedvänjor kom att bestå under lång tid efter det att kristendomen införts. I synnerhet under dess första tid måste denna motsättning ha varit uppenbar och besvärlig för båda parter.

Vid en gravsättning på kyrkogården i Högstena någon gång under 1100-talet var allt i stort sett som vanligt. De församlade befann sig 12-15 meter nordväst om den lilla kyrkan. Ett sådant väderstreck innebar att den döde

mannen inte ansågs vara god nog att få ligga på den södra sidan bland de andra männen. För säkerhets skull lät någon kasta ner ett tunt litet bleck av bly som fick följa med den döde. Åttahundra år senare återfanns blyblecket och historien blev känd. På det lilla blecket hade man ristat fyra rader med runor och där kunde man läsa följande:

kalandauiPrkanklauiPrriPandauip uiPrinandauiPrsitiandauiP
rsiklandauiPrfarandauiPrfliuh antaskalaltfuPanaukumduia

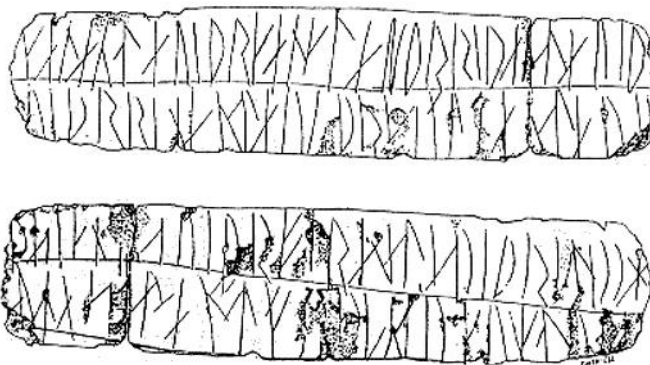
Översatt till begriplig svenska blir det ungefär:

Jag galdrar	mot den seglande,
mot den galdrande,	mot den farande,
mot den gångande,	mot den flygande.
mot den ridande,	Usling skall allt ge sig av
mot den rännande,	och till åtföljd (av galdern) dö.
mot den försåt sättande,	

Härigenom riktade man sina skarpaste ord mot den döde så att han inte skulle bli en gengångare. Men metoden att slippa ifrån spöken var inget som kyrkan lärde ut, utan något som hade urgamla inhemska rötter.

Exemplet påminner om en grav, troligen från romersk järnålder (c:a Kr.f.-400 e.Kr.), som påträffats i Häggums sn. Den var byggd av kalkstenshällar och den gravlagde mannen hade lagts på mage. Sannolikt var avsikten att vända den dödes blick neråt och på så vis försöka hindra honom från att gå igen. Det visar att han var fruktad även efter sin död.

Under järnåldern kremerade man den döde ibland, men långt ifrån alltid. Kremering var allmän från bronsålderns mitt till omkring Kr.f. när det åter blev allt vanligare att man inte kremerade den döde. Därefter kan de båda sedvänjorna uppträda sida vid sida på ett gravfält ända fram till kristendomens införande när kremering förbjöds. Detta eftersom man ansåg att det omöjliggjorde en återuppståndelse. Meningen med kremeringen var just att nå omedelbar uppståndelse, eftersom röken ansågs föra den döde direkt till gudarnas boning. För de kristna gällde istället att ligga på rygg med fötterna åt öster för att man skulle se mot öster när dagen för uppståndelsen var inne och då man satte sig upp i sin grav för att se Kristus återkomst.

Blecket av bly med runinskrift från Högstena kyrkogård. (Svärdström, E. 1970)

Kloster för munkar och nunnor

Kyrkorna var viktiga för att bygga upp den kristna läran hos folket och för att utföra de kristna ceremonierna. Prästerna var länken som förmedlade det gudomliga. Inom kristendomen växte det fram ett behov av platser, där kyrkans män och kvinnor kunde avskärmats från den världsliga kontakt som prästerskapet innebar. Kloster började byggas redan på 400-talet och fick ny fart runt 1000-talet. Här kunde en mindre skara utvalda gå in i det andliga och leva sitt liv i absolut andlig renhet. Det anlades också platser där man odlade örter och växter, vilka användes både till läkekonst och föda, samt platser där handskrivna böcker kunde mångfaldigas. Klostren förvaltade de djupaste andliga tingen, men ägnade sig även åt vetenskap och kunde också erbjuda resanden kost och logi.

Varnhems kloster

Bortsett från de stadskloster som kom att anläggas i Lödöse och Skara återstår endast två kloster i västra Götaland, Gudhems kloster och Varnhems kloster. Varnhems klosterhistoria börjar på Lurö i Väneren. Sannolikt var det på 1140-talet och under Sverker d.ä:s regering. Här etablerades ett cisterciens kloster men efter en kort tid flyttade munkarna härifrån. Istället begav man sig till Lugnånsberget en kort tid innan man beslöt sig för att anlägga ett kloster i Varnhem. Det lär ha skett år 1150. En rik fru vid namn Sigrid lär ha skänkt bort marken där klostret byggdes. Bland de andra gods och gårdar som munkarna erhöll fanns sannolikt Ökull i Norra Lundby sn, den gamla kungsgården inte långt från klostret, samt vissa jordar som ägdes av nära släktingar till kung Erik den helige eller snarare hans hustru Kristina. Hon lät driva bort munkarna för att återfå släktens jord och munkarna gav sig då iväg till Danmark, där de slog sig ner och grundlade ett annat kloster. Efter en tid återvände en del av dem till Varnhem.

Erik Jedvardsson, sedermera den helige, blev Sveriges kung några år efter denna händelse. Efter ett korståg mot Finland stupade han i Uppsala år 1160 i en strid om kungamakten. Hans ben vilar ännu i ett relikskrin i Uppsala domkyrka, medan hans ättlingar valde Varnhems klosterkyrka som sista vilostad. De många kungagravarna i högkoret tillhör hela den erikska ätten utom dess stamfader. Här vilar benen efter kung Knut Eriksson (död 1195 eller 1196), kung Erik Knutsson (död 1216) och kung Erik Eriksson den läspe och halte (död 1250). Den siste i raden av rikets högste företrädare som gravlades i klosterkyrkan var Birger Jarl (död 1266). Hans bevarade gravkista är placerad strax innanför ingången och här vilar även hans son hertig Erik (död 1275) och hans andra hustru, drottningänkan Mechtild (död 1288). Till skillnad från kungarna fick Birger Jarl en dekorerad gravvård över sin kista. Orsaken är bland annat att sådana gravvårdar med personavbilder var förbjudna före 1200-talets mitt. Birger Jarls första hustru Ingegerd, som tillhörde den erikska ätten, fick sannolikt sin sista viloplats uppe i högkoret tillsammans med sin far, farfar och sin bror.

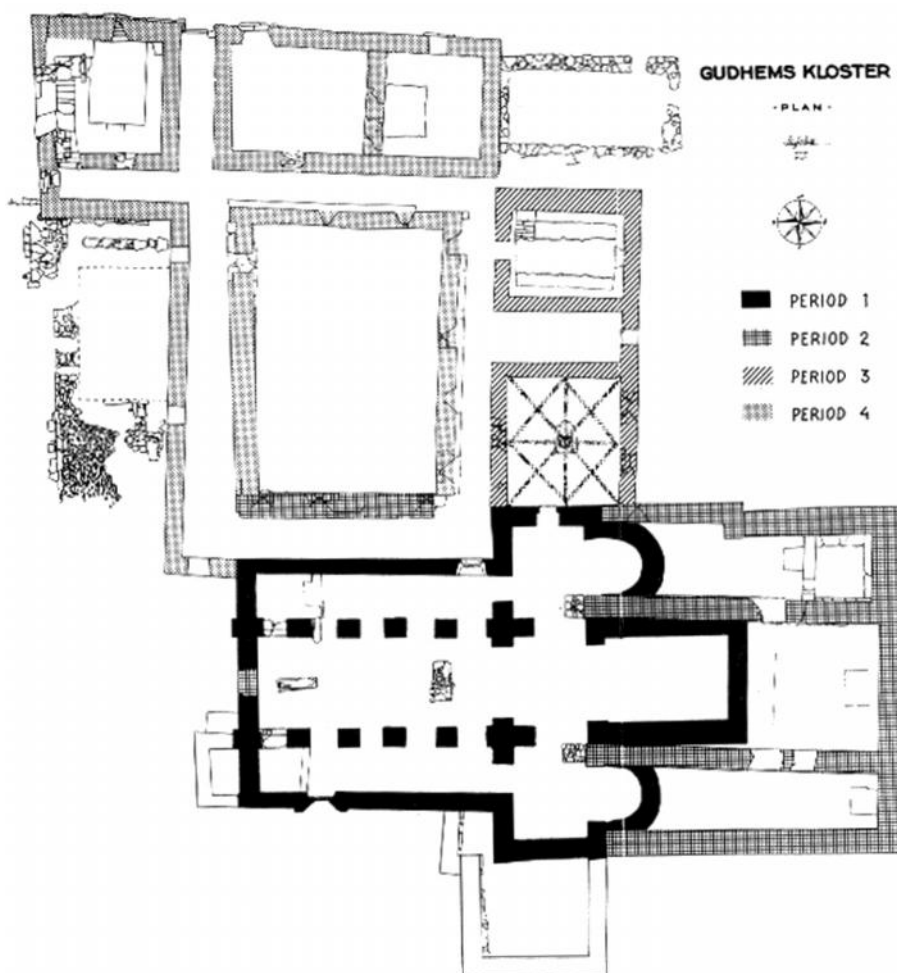

Varnhems klosterkyrka och ruinerna efter munkarnas och lekbrödernas övriga byggnader.

Vissa uppgifter antyder att en tidigare kung gravlagts i Varnhems klosterkyrka. Det gäller Inge d.ä. av den stenkiliska ätten som dog c:a 1110. Det var han som lät bränna ner hednatemplet i Uppsala på 1080-talet och krossa den sista hedniska revolten. Man tror också att han och hans hustru Helena bestod grundläggandet av Vreta kloster, vilket är landets äldsta, och skänkte det de omliggande markerna. Av den orsaken tänker en del forskare att det förefaller naturligt att kungen och drottningen också gravlades i Vreta. Enligt en senmedeltida uppgift lär Inge d.ä. ha gravlagts vid Hångers kyrka (numera ödekyrka i Bjurums sn), och sedan blivit flyttad när Varnhems klosterkyrka hade byggts. Med tanke på att Inges fader kung Stenkil stod västgötarna nära och sannolikt härstammade från Västergötland, är inte denna uppgift orimlig. Var kung Inge d.ä. egentligen gravlades vet man dock inte. Åsikt står mot åsikt. En detalj i sammanhanget som ännu inte uppmärksammas av forskningen är en av de äldsta gravarna i Varnhems klosterkyrka. Nedsänkt i mittskeppets golv, mellan lekmanaltaret och högkoret, finns en lång gravkista som vid restaureringen fick ett nytt stenlock. Detta saknades när den återupptäcktes under golvet. Placeringen antyder att det är en mycket förnämlig person som gravlagts här. Restaureringen omkring år 1920 visade också att graven byggts på precis samma sätt som de erikska gravarna uppe i högkoret samt att den okände personens grav ligger relativt långt under den senmedeltida och nutida golvnivån. Istället är kistans övre del i nivå med det golv som fanns före den stora branden i Varnhem år 1234, varefter golvet höjdes något i denna del av kyrkan. Ingenstans i den omfattande rapporten från restaureringen finns några ben eller andra fynd från kistan omnämnda. Frågan återstår vem graven anlades för, om det var Inge d.ä. eller någon annan högt uppsatt person.

Gudhems kloster

Gudhems kloster anlades intill Gudhems kungsgård, vars jordegendomar det kom att förvärva. Det var sannolikt kung Karl Sverkersson som lät nunnor tillhörande cisterciensorden få slå sig ner här omkring år 1161. Hans fader Sverker d.ä. hade drygt tio år tidigare låtit grundlägga Varnhems kloster. Vid Gudhem fanns det redan en kungsgårdskyrka vilken nunnorna fick överta. På kort tid hade två av de åtta kungsgårdar i Västergötland som tillhörde Uppsala öd tillfallit påvemakten och de kristna. I båda fallen var det den från Östergötland härstammade sverkerska ätten, som donerade bort de betydelsefulla godsena, inte den erikska ätten som från och med Erik den heliges son Knut Eriksson kan räknas som västgötar. Måne fanns det ett inhemskt politiskt spel med i detta, då kungen valde ut de gods som skulle försörja munkarna och nunnorna i Västergötland. Samtidigt ville han försvaga sina konkurrenter om kungamakten i Västergötland.

Plan över Gudhems klosterruin och de olika delarnas byggnadsperioder. Drottning Katarinas gravvård återfinns strax intill klosterkyrkans västra gavel. (Roth, S. 1973)

Den sverkerska ätten tog ställning för en stark kungamakt och påvemakt och lät etablera många av de svenska klostren samt drev på kyrkobyggandet. Den erikska ätten däremot ville inte överlämna makt och godsbesittningar åt kyrkan eller låta kungen få större befogenheter, varför de heller inte påskyndade kristendomens etablering. Istället ville de att stormännen skulle ha det största inflytandet över landet och att kungen och kyrkan rättade sig efter deras vilja. Denna stormannagrupp, som den erikska ätten stödde, skulle gå till historien under namnet folkungar och deras politiska kamp präglar händelserna under 1200-talet. Till större delen hade de ett urgammalt politiskt program som ytterst ville att den gamla samhällsordningen skulle bestå. Deras starkaste område var Mälardalen varifrån den erikska ätten härstammade på fädernet. Folkungarna får inte förväxlas med Birger Jarls ätt som olyckligtvis ibland kallas folkungaätten, men som rätteligen bör benämnas Bjälboätten. I själva verket försökte folkungarna störta Birger Jarl och omtentgöra hans politiska mål. Striderna dem emellan slutade dock med att folkungarna krossades och flera ledare halshöggs. Birger Jarl drömde om en stat med en stark kung och en kraftfull kyrka vilka åtlyddes av stormän och folk. Denna dröm hade redan den sverkerska ätten tillika med Olof Skötkonung burit på, men det blev Birger Jarl och hans efterkommande som genomförde den. Då hade redan klostren vuxit sig starka på eget initiativ, tack vare stora donationer.

Intill klosterkyrkan i Gudhem byggdes först hus och magasin av trä men under 1200-talet skulle klostrets ekonomi förbättras avsevärt. Många högättade skänkte jord och gårdar för att få en gravplats och klockringning, men ingen skulle donera så mycket som drottning Katarina Sunesdotter, hustru till kung Erik Eriksson den läspe och halte. År 1250 dog den barnlöse konungen och drottningen skrev då sitt testamente och lät en donation tillfalla nunnorna i Gudhem. Vid denna tid höll man som bäst på att återuppbygga Varnhems kloster efter branden 1234. Arbetet gick långsamt men genom stora donationer av Birger Jarl tog det fart igen. Möjligen hade änkedrottning Katarina och landets riksföreståndare Birger Jarl ett och samma mål i sikte, att krossa folkungarna och inrätta en stark kungamakt. De var båda ingifta i den erikska ätten och hade vid denna tid den främsta makten i landet.

Donationen innebar att man kunde genomföra omfattande till- och ombyggnader av klostret och klosterkyrkan. När Katarina dog omkring år 1252 var det en självklarhet att hennes gravvård skulle få en hedersplats i klosterkyrkan. Den placerades alldeles innanför den dåtida ingången vid västra kortsidan, samma placering som senare Birger Jarl skulle få i Varnhems klosterkyrka. Ända fram till 1253 hade det varit förbjudet att låta en gravvård vara upphöjd över golvet yta. Men när det var dags att gravlägga Katarina blev hon en av de första i Europa med en gravvård som reste sig från golvytan samt hade reliefhuggen avbild av henne.

Under hela klostrets era valde kungligheter, adelsmän, präster och allmoget att donera medel till klostrets verksamhet. Klostret ägde långt över 100 gårdar i början av 1500-talet och en stor del av detta jordinnehav hade de fått under klostrets första tid. Klostrets verksamhet blomstrade och man hade inga större fiender i samhället förrän Gustav Vasa besteg tronen. Bara några få år därefter, år 1527, kollapsade hela den kyrkliga ekonomin i och med att han drog in kyrkans och klostrens egendomar till kronan. Detta sågs som en

nödvändig åtgärd för att fullfölja reformationen, där man bröt med påven och den katolska kyrkan och på nytt stärkte kungamakten. Den katolska kyrkan var ett hot mot Gustav Vasas ambitioner att göra Sverige självständigt gentemot utländska intressen. Sverige skulle inte längre vara en del av Europa i kyrkligt avseende. Endast två år senare, år 1529, brann Gudhems kloster ner för att aldrig mer återuppstå. Då hade nunnorna där bedrivit klosterverksamhet i 368 år.

Som kuriosa kan nämnas att Sveriges först omnämnda runsten finns i ett brev som berör Gudhems kloster. I ett dokument som är daterat den 19 mars 1287 bekräftar kung Magnus Ladulås en gränsdragning mellan Gudhems kloster och Håkantorps. Ett av gränsmärkena mellan dem sägs vara "Runustenen", och det är första gången som en runsten nämns i skrift i Sverige. Runstenen är fortfarande synlig intill landsvägen strax norr om Rössberga, och i fornminnesregistret har den i dag den formella benämningen: Håkantorps RAÄ 42.

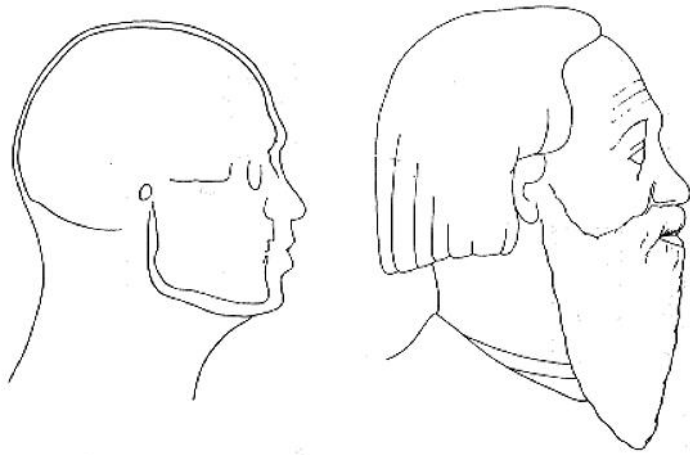
Gudhems klosterruin samt den intilliggande sockenkyrkan.

Kungaporträtt

Av de gravvårdar, som legat över de medeltida kungar och drottningar som blev begravda i Varnhems eller Gudhems klosterkyrkor, är det bara Katariinas gravvård i Gudhems klosterkyrka och Birger Jarls gravvård i Varnhems klosterkyrka som finns kvar i dag. Orsaken är sannolikt att de äldre gravlocken var förhållandevis enkla och att de av olika skäl förkommit vid ombyggnader eller restaureringar. Fram till år 1253 var de dekorerade gravstenslocken släta och låg jäms med golvplanet. Först därefter gavs tillstånd att tillverka gravvårdar som höjde sig över golvet. Dessa gravvårdar ger oss en uppfattning om personernas utseende.

Birger Jarls grav har blivit öppnad varvid de gravlagda undersöktes. Här låg Birger Jarl, hans andra hustru Mechtild och sonen hertig Erik. På Birger

Jarls kranium påträffades märken efter ett gammalt hugg som inte läkt ihop ordentligt. Ingenstans i de skrivna källorna omtalas händelsen när han fick detta hugg. Gravvården är inte den enda plats där Birger Jarl avbildas i klosterkyrkan. Ett av huvudena uppe på en av pelarna inne i kyrkan är en verklighetstrogen avbildning. Den tillkom troligen under hans levnad och medan man höll på med att återuppbygga klosterkyrkan. Ansiktet är vänt mot den plats där hans grav sedan skulle ligga.

Rekonstruktion av Birger Jarls utseende utifrån hans kranium i Varnhems kloster. (Fürst, C.M. 1928)

Drottning Katarinas gravvård från Gudhems kloster i original på Historiska Muséet i Stockholm samt hennes make Erik den läspe och halte på dopfunten från Gudhem, vilken numera finns i Vinköls kyrka.

Den yngsta av de tre erikska kungarna, Erik Eriksson den läspe och halte, anses också finnas avbildad i sten. Det gäller de ansikten som finns på den dopfunten som ursprungligen stod i Gudhems kyrka men som numera finns i Vinköls kyrka. Här avbildas fyra personer och en av dessa har en kungakrona. Dopfunten kan dateras till tiden strax före 1200-talets mitt. Vid denna tid finns bara två kungar att välja mellan, Erik Eriksson och Knut långe, båda av den erikska ätten. Den sistnämnde regerade bara under ett par år omkring 1229-1234 och tycks ha haft sitt säte i Mälardalen. Erik Eriksson däremot, vars hustru Katarina Sunesdotter donerade stora medel till Gudhems kloster, kan mycket väl ha blivit hedrad och ihågkommen genom att bli avbildad i sten. Detta talar starkt för att det är kung Erik Eriksson som avbildats. En avbild av detta slag med fyra personer, varav en är kung, har också återfunnits bland de dekorhuggna stenarna i Gudhems kloster. Dessa två ansikten är de äldsta kungaporträtten i vårt land.

En okänd kunglighet?

Vid utgrävningen av Gudhems kloster påträffades omkring 70 gravar i och strax utanför klostret, men då undersöktes bara vissa områden av det som gömmer sig under klostrets golv. Långt fler gravar lär finnas i andra delar av klostret och som förväntat visade det sig att antalet kvinnor var ungefär fyra gånger fler än männen. Inne i själva klosterkyrkan är det däremot nästan lika många män som kvinnor. Vid den äldsta kyrkans kor har en vuxen man gravlagts någon gång före år 1250 (grav 7). Platsen för graven visar att han måste ha varit högättad och sannolikt tillhört någon av de kungaätter som stred om makten i Sverige vid den här tiden. De kroppsskador han fått är stumma vittnen om de ständigt återkommande inbördeskrigen. Vänster nyckelben och vänster underarm uppvisar läkta brott medan ett dödande hugg lämnat ett tydligt hål i kraniets vänstra sida. Att det genomgående är på den vänstra sidan som han har fått sina skador beror förmodligen på att de uppkommit vid närstrider mot högerhänta personer.

Det går inte att fastställa vem han var, men det finns möjligheter att spekulera en del. Utifrån skadornas art och mannens höga rang samt det faktum att han gravlades här på Falbygden, skulle man kunna våga sig på en gissning att de första skadorna kan ha tillfogats under slaget vid Lena 1208, och det dödande hugget under slaget vid Gestilren år 1210. Även slaget år 1205 vid Älgårås i norra Västergötland kan komma ifråga. I så fall borde han vara identisk med kung Sverker Karlsson som antas ligga begravd i Alvastra klosterkyrka. Denne kung kan det knappast vara. Eftersom är det mer rimligt att han är en av de tre söner till kung Knut Eriksson som alla tre stupade vid Älgårås 1205. Dessa borde snarare ha gravlagts vid Varnhem än i Gudhem, om de överhuvudtaget gravlades vid ett kloster. Avsaknaden av ihjälslagna kungar och kungasöner mellan 1161 och 1250 antyder att han gravlagts före 1161, när kungsgårdskyrkan blev klosterkyrka. Bland de kungliga kandidaterna finns egentligen bara två personer, dels Ragnvald Knaphövde som c:a 1124 slogs ihjäl i Karleby på sin eriksgata, och dels Jon Jarl som var son till kung Sverker d.ä. Den sistnämndes omoraliska leverne i trakterna av Västergötland slutade med att folket och stormännen önskade bli av med honom, varför de c:a 1150 slog ihjäl honom på ett ting. Det har antagits att

kung Knut Erikssons (regent 1167-1195) hustru var dotter till denne Jon Jarl. Kanske kan den nya DNA-tekniken i framtiden klarlägga hans släktskap och identitet.

Konungens Lena

Kyrkor och kloster hade byggts mycket snabbt runt om i landet under 1100-talet. Från 1200-talet var det stormännens och de kungliga ämbetsmännens tur att uppföra byggnader i sten. Med bildandet av län växte en ny förvaltningsorganisation fram där de fasta borgarna stod i centrum. De blev också hörnstenar i rikets försvar. En annan åtgärd var att ge stormännen skattefrihet mot att de påtog sig rustningsplikt.

En av tidens många borgar byggdes på sluttningen till Varvsberget vid Lena. Vissa delar av borgen anses ha varit byggda i trä och bör tillhöra 1100-talet men kan eventuellt vara ännu äldre. I övrigt anses stenborgen ha byggts vid tiden för Birger Jarls maktutövning. Han kom också att bo här periodvis och bland besöken märks både hans son kung Valdemar och den norske kungen. På något sätt har detta givit upphov till att Lena fick namnet Kungslena.

Redan tidigt kom denna plats att hamna i fokus för rikets konungastrider, när den sverkerska och den erikska ätten slogs om kungamakten. De blodiga striderna började år 1167 när Knut Eriksson överföll och dräpte kung Karl Sverkersson på Näs borg på Visingsö. Därefter skulle det inte bli några strider mellan kungaätterna förrän år 1205, när de möttes i Älgårås i norra Västergötland. Kung Sverker Karlsson vann och behöll kungamakten medan den förre kungen Knut Erikssons fyra söner led ett svidande nederlag, varav tre av dem stupade. Den fjärde, Erik Knutsson, flydde till Norge och återkom i början av år 1208. Härarna möttes på nytt den 31 januari. Denna gång vid Kungslena och den här gången vann Erik Knutsson både slaget och kungamakten, medan Sverker Karlsson tvingades fly till Danmark. Men Sverker Karlsson gav inte upp tanken på att återta konungamakten. Drygt ett år senare återkom han med dansk härhjälp. Den 18 juli 1210 möttes härarna vid Gestilren. Numera vet vi att denna plats inte alls låg i Västergötland utan att den låg strax norr om Enköping och att det var långt från platsen för det föregående slaget. Här förlorade Sverker Karlsson både slaget och livet. I sinom tid skulle båda de kämpande kungarnas söner, såväl Erik Knutssons son som Sverker Karlssons son, bli svenska kungar. Dessa två skulle också bli de sista kungarna inom respektive ätt. Kungablodet gick istället vidare på en kvinnolinje. En dotter till Erik Knutsson vid namn Ingeborg äktade Birger Jarl och det är genom honom vi finner fortsättningen på borgens historia.

Från Dala sn har det meddelats att både svärd och sporrar blivit påträffade. Uppe på ett av bergen vid Kungslena hittade man i mitten av 1800-talet en stor och tung rostig klump som visade sig vara en brynja från tiden omkring 1200-talet. Vi kan bara gissa att den burits av en person som var med och kämpade i striderna. Enligt de medeltida uppgifterna lär ett mycket stort antal personer ha stupat i slagen, varför det någonstans i trakterna bör finnas en massgrav. Men den kan vara av relativt ringa omfattning. Säkerligen har alla fullgoda vapen och allt annat av värde tagits tillvara. Likaså har de välborna kämparna av ädel börd säkerligen förts bort för att få en mer heder-

värd begravning vid någon kyrka eller något kloster. De återstående bland de stupade och allt material som inte kunde återanvändas kan ha bränts på bål i likhet med en strof i Erikskrönikan som handlar om Karl Döves (Birger Jarls farbror) insats i krigstågen mot Baltikum år 1220:

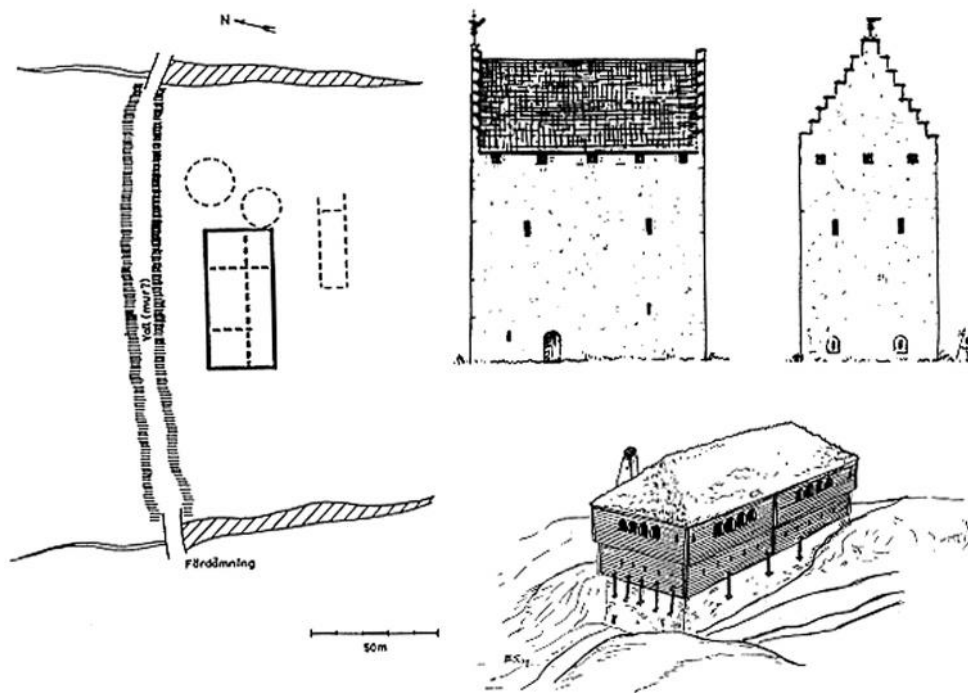
Så drog Han åter sitt svärd ur bältet
och är sedan han stupad låg på fältet
en sådan hop av lettiska män
att de måste göra ett bål av den.

År 1257 kom det storfrämmande till Lena borg. Birger Jarl hade bjudit in sin svärson kung Håkon Unge av Norge. Sveriges konung Valdemar, son till Birger Jarl, for honom till mötes i Lödöse vid Göta älv och de red sedan tillsammans upp till Lena borg för att fira påsken.

Tio år senare var Birger Jarl död och kung Valdemar besökte borgen på nytt. Kanske var han här betydligt oftare än vad de strödda skrivna berättelserna förtäljer. Lena borg tycks inte ha tillhört kung Valdemar utan hans yngre bror Bengt Birgersson som år 1287 skänkte borgen till Linköpings biskopsstol. Strax efter blev han själv biskop i just Linköping. Trots det lyckades marsken Torgils Knutsson, som var en av rikets främsta män, att omkring år 1300 byta till sig rätten att få använda och bo i borgen. Det är inte mycket vi vet om honom, varken om hans släkt eller om hans tid på borgen. Han var i varje fall nära släkt med kungafamiljen. Möjligen räknade han Birger Jarl som sin morbror och det skulle kunna förklara hans förvärvsrätt av Lena borg.

År 1290 dog Magnus Ladulås och hans omyndige son Birger Magnusson som var tio år blev konung. I 13 år ledde Torgils Knutsson kungens förmyndarregering och utövade härvid rikets högsta makt. Under den tiden for han periodvis österut för att utvidga rikets gränser i Finland. Trots sitt släktskap med Birger Jarl och Bjälboätten kom han i mångt och mycket att bli den siste som fortsatte folkungarnas politik. Hans kyrkofientlighet och önskan att vinna kontroll över kungamakten, samt hans vilja att fortsätta krigstågen österut för att stärka stormännens roll som krigsledare, slutade med en öppen konflikt med kungens bröder, hertigarna Erik och Valdemar. Under en kort tid vände sig även kung Birger Magnusson emot Torgils Knutsson och i det läget hade inte hertigarna någonting att frukta längre. Strax före jul, den 6 december 1305, for Erik och Valdemar med en stark här till Lena borg och tvingade ut Torgils Knutsson. Han fördes omedelbart till Stockholm där han på kungens befallning avrättades en dag omkring den 9 februari 1306. Den svage kungen hade därmed förlorat en stark anhängare. Torgils avrättning blev upptakten till en långdragen brödrastrid som utmynnade i Håtunaleken år 1306 och slutade med Nyköpings gästabud år 1317 när hertigarna Erik och Valdemar mördades. Men dessa mord resulterade bara i att kung Birger drevs i landsflykt. Kvar av kungaättlingarna fanns bara hertig Eriks treårige son, Magnus Eriksson, som valdes till kung 1319.

Härmed skulle inte bara Sverige gå en ny tid tillmötes utan också Falbygden. Kungarnas tid i bygden var förbi, medan längre kungabesök, som Erik XIV:s och Karin Månsdotters vistelse på sitt gods Orreholmen i Skörstorps sn, får ses som ett undantag.

Planskiss över Lena borg (överst; Ekre, R. 1985). 1200-talsborgen behöver inte ha varit stenbyggd upp til tak utan kan ha påmint om Dalaborg i Dalsland. (se nedan till höger, rekonstruktion av Söderberg, B. 1940)

Skattelängderna

I de äldsta statliga skattelängderna som är från 1500-talet framträder ägostrukturen i landet för första gången i detalj. Skattelängderna visar vilka gårdar som ägdes av bonden själv (skattebönder) och vilka som ägdes av det världsliga frälset, kronan, respektive det andliga frälset (frälsebönder, kronobönder respektive kyrko- och klosterbönder). Enligt riksgenomsnittet ägdes drygt hälften av jorden i landet av skattebönder, medan det världsliga respektive andliga frälset ägde drygt en femtedel var. Kronan ägde endast några få procent. På Falbygden och i övriga delar av Västergötland såg ägostrukturen annorlunda ut. Här ägde skattebönder, adel och kyrka/kloster ungefär en tredjedel var. Granskar vi de dokument som finns från medeltiden verkar det faktiskt inte ha skett någon större förändring under medeltiden, utan i stort sett var situationen densamma under 1200-talet.

Även om adeln och kyrkan ägde mycket jord på Falbygden var inte fördelningen jämn inom bygden. Adelns jordinnehav dominerade i utkanterna, längs Falbygdens östra och västra del, samt omkring Vartofta-Åsaka, det vill säga i de arkeologiskt viktiga områdena. Den jord som hörde till kyrkan var däremot starkt koncentrerad till några få områden, vilka för Falbygdens del är tre till antalet om vi räknar in Valle härad. Samtliga tre motsvarar en före detta kungsgård som redan i slutet av 1100-talet bör ha bytt ägare från kronan till kyrka/kloster. Uppe i Valle härad finner vi en stor ägokoncentration i Norra Lundby och Varnhem. Dessa marker hörde till Varnhems kloster. En direkt motsvarighet finner vi i trakten av Gudhems sn där markerna ägdes av

Gudhems kloster. Även den gamla kungsgården Vartofta låg under Varnhems kloster. Ett liknande ägoskifte till kyrkans fördel skedde 1287 när de stora jordegendomarna som låg under Lena borg tillföll Linköpings biskopsstol. Inom loppet av drygt 100 år kom många av kungarnas stora jordinnehav på Falbygden att försvinna. I början av 1100-talet hade Falbygden varit en mycket betydelsefull plats för kungaätterna, men i slutet av 1200-talet var situationen den omvända.

Storgodsens tid var förbi i början av medeltiden. Redan under 1100-talet höll detta system på att falla sönder i och med övergången från ätteägd jord till individuellt ägd jord. Godsens gårdar ägdes alltmer sällan av en enda familj utan av flera olika välbesuttna personer. Ett flertal skattegårdar uppstod genom att en del aristokrater inte längre förmådde erlagga kostnaderna för adelskapet utan valde att bli storbönder istället. Rustningsplikten var ibland mer kostsam än vad skattefriheten erbjöd. För de människor som arrenderade jord och arbetade på gårdarna var dock skillnaden ringa. Från medeltidens början ersattes trälarna av landborna, eller arrendebönderna, vilka vanligen hade varit trälar eller hade trälar som förfäder. Landbornas livssituation skilde sig föga från trälarnas. År 1335 upphävdes träldomen formellt, men inte deras livssituation.

Det stod ett slag vid Åsle

De västgötska myntskatterna från medeltiden kommer främst från Falbygden. De äldsta medeltida myntfynden är från ett och samma område, nämligen från Falbygdens östra del runt Dimbo, Östra Gerum och Kungslena. Här har ett 60-tal mynt påträffats som är präglade på 1100-talet. Med tanke på att slaget vid Kungslena stod här år 1208, verkar det troligt att dessa myntskatter grävts ner just vid denna tidpunkt. En motsvarande koncentration av myntfynd från 1300-talets början finns bland annat i trakten av Falköping och Gudhems kloster. Detta kan delvis bero på ändrade ekonomiska strukturer men det kan också vara en direkt följd av slaget vid Falköping år 1389.

Det var på förmiddagen den 24 februari 1389 som det stora slaget utkämpades. Slaget hade ingenting med Falbygdens stormän eller kungsgårdar att göra, utan Falbygden blev ett slagfält enbart därför att de två härstyrkorna råkade mötas just här. På den ena sidan stod drottning Margareta av Danmark och på den andra Albrekt av Mecklenburg. Han hade blivit kung 1364 eftersom han var systerson till kung Magnus Eriksson och dessutom gynnade de svenska stormännen. Inom kort svek han dem och gynnade istället de tyska intressena. Med den anarki som blev följderna kom han inom kort att få sina befogenheter starkt kringskurna och blev bara kung till namnet. Den verkliga härskaren var stormannen Bo Jonsson (Grip). Efter dennes död 1386 försökte Albrekt på nytt att få tillbaka den verkliga makten. I det läget vände sig stormännen till änkedrottning Margareta av Danmark. Hennes villkor var mycket hårda och hon krävde förvärvs rätt till län och borgar samt rätten att få utse en efterträdare till den svenska kungakronan. Stormännen hade inget val. Vintern 1388 blev hon hyllad som Sveriges drottning och med det hade konflikten drivits till sin spets. Albrekt hade bara kontroll över några få fästen, däribland Axevall i Valle härad, som Margareta lät belägra. Albrekt själv landsatte en större här i Kalmar och tågade iväg med den för

att undsätta Axevall. Strax innan han kom fram fick han meddelande om att Margaretas härstyrka, enligt uppgift 1500 beväpnade män, stod i Jönköping. Albrekt vände söderut och de båda härarna drabbade samman någonstans mellan Åsle och Falköping. Margareta segrade, Albrekt blev tagen till fånga och avsattes som svensk kung.

Allt medan boskapen betade

Gång efter annan finns det anledning lägga märke till att det faktiskt finns många likheter mellan vitt skilda tidsåldrar. För de enskilda individerna i allmänhet och för de mindre gårdarna kan den ena tidsperioden efter den andra ha avlöst varandra utan att det medfört några större förändringar. De flesta levde sitt liv utan att bekymra sig om att bli ihågkomna i framtiden. De byggde inte ståtliga monument eller tillverkade redskap, smycken eller vapen som skulle klara tidens tand. Lyx var till för de besuttna och de hade resurser att utföra stordåd som kunde överleva minnet av dem. Under vissa perioder var klyftan mellan rika och fattiga oerhört stor. Ibland ökade den, ibland kom den att minska. Ja, det är tänkbart att det kan ha gått flera tusen år utan att några större förändringar inträffat på gårdarna. Men för dem som styrde och ställde och som fått makt och rikedom, var situationen annorlunda. Olika organisationsformer och dynastier avlöste varandra, deras skiftande sedvänjor och traditioner satte sin prägel på tiden, men inte mer än att de ofta avbildade vad andra gjort före dem. Människorna betedde sig och agerade på samma sätt och efter liknande regler som sina föregångare. Vi känner igen oss i dem, och de skulle kunna känna igen sig i oss. Sedan isen smälte på Falbygden har inte människorna i sig förändrats någonting alls. Bara deras sedvänjor och tekniska kunnande.

Ofta faller ett romantiskt skimmer över de svunna släktledens tidevarv, men för dem som levde då var livet betydligt mer allvarligt och otryggt än för oss. Missväxt och svåra sjukdomar för folk och få hotade ständigt individernas hälsa och liv samt deras försörjningsvillkor. Därtill kunde landet härjas av fiender men också av lokala stormän som drevs av girighet. Inte ens forntidens aristokrater gick säkra från sjukdomar eller fiendernas angrepp. Tvärtom kunde de många gånger vara mer utsatta än bönderna. Ingen kunde gardera sig mot framtida händelser. Ibland hände det att fattiga personer snabbt steg i rang och etablerade sig bland aristokraterna samtidigt som en förmögen ätt kunde utslöckna sedan dess medlemmar förlorat både sin egendom och sina liv.

Under 200 generationers tid har boskapen betat på Falbygden. Under lika lång tid dessförinnan bodde våra förfäder här, vilka efter istidens slut livnärde sig på jakt och insamling av växtdelar. Åtskilliga är de människor som här har fötts, växt upp och slutligen funnit den sista vilan. Otaliga är även de levnadsöden som skulle vara värda att berätta, om vi bara kände till dem. De fragment som återstår av bygdens historia är dock tillräckliga för att vi ska förstå att detta är en bygd som kan uppvisa långt mer säregna händelser än många andra. Detta är Falbygden!

* * * * *

REFERENSER

- ALLARD, E.** 1961. Ett romerskt svärd från Häggum. *Fornvännen*, 1961.
- ALMGREN, O.** 1927. *Hällristningar och kultbruk*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 35. Stockholm.
- AMBROSIANI, B.** 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- ANDERBJÖRK, J.E.** 1932. Västergötlands megalitgravar. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del 4, hf 5-6.
- ARNESSON-WESTERDAHL, A.** 1983. Hunden från Ytterbergs udde. Ett mesolitiskt hundfynd av stor betydelse för landets fauna- och domesticeringshistoria. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1983-1984.
- ARRHENIUS, B.** 1962. En bronskrage från Vilske-Kleva. *Tor*, 1962, vol.VIII.
- A.T.A. Antikvarisk-Topografiska arkivet**, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- BAUDOU, E.** 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Studies in North-European Archaeology 1.
- BECKMAN, N.** 1924. *Äldre västgötalagen. Översatt och förklarad*. Västergötland, Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning, B3. Uppsala.
- BERGSTRÖM, E.** 1980. *Produktion och samhällsförändring. Bronsålder och äldre järnålder - ett västsvenskt exempel*. Göteborg.
- BERTILSSON, U.** 1989. Hällristningar och ortnamn. Ur: Damell, D. m.fl. (eds). *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm.
- BLOMQVIST, L.** 1989a. *Megalitgravarna i Sverige. Typ, tid, rum och social miljö*. Theses and Papers in Archaeology 1.
- BLOMQVIST, L.** 1989b. *Neolitikum. Typindelningar, tid, rum och social miljö. En studie med inriktning på västra Götaland*. Falköping.
- BLOMQVIST, L.** 1989c. Varför byggdes över 200 gånggrifter på Falbygden? *Falbygden*, 1989, årsbok nr 43.
- BLOMQVIST, L.** 1989d. *Gökhems bönder 1540-1650*. Falköping.
- BLOMQVIST, L.** 1990a. *Neolitiska föremål från västra Götaland. Katalog*. Falköping.
- BLOMQVIST, L.** 1990b. *Atlas över västra Götaland*. Falköping.
- BLOMQVIST, L.** 1991a. *Stenåldersgeometri. Avancerade beräkningar bakom gånggrifterna på Falbygden, Västergötland*. Nyköping.
- BLOMQVIST, L.** 1991b. *Irländska krönikor. Från sten- och bronsåldern?* Falköping.
- BLOMQVIST, L.** 1992. *Nordsjön. Forn tidens fruktade farvatten?* Gamleby.
- BLOMQVIST, L. & BLOMQVIST, Å.** 1988a. Om kanonkulor och slaget vid Falköping 1389. *Falbygden*, 1988, årsbok nr 42.
- BLOMQVIST, L. & BLOMQVIST, Å.** 1988b. Dateringarna från gånggriften i Gökhems sn. *Falbygden*, 1988, årsbok nr 42.
- BLOMQVIST, Å. & BÄGERFELDT, L.** 1987a. *Gökhems forntid*. Falköping.
- BLOMQVIST, Å. & BÄGERFELDT, L.** 1987b. Fynd och förvåning. Utgrävningen av en gånggrift i Gökhem. *Falbygden*, 1987, årsbok 41.
- BRÖNDSTED, J.** 1960. *Danmarks Oldtid, III. Jernalderen*. Köpenhamn.
- BURL, A.** 1976. *The Stone Circles of the British Isles*. London.
- BURL, A.** 1985. *Megalithic Brittany. A guide to over 350 ancient sites and monuments*. London.
- BURL, A.** 1993. *From Carnac to Callanish. The prehistoric stone rows and avenues of Britain, Ireland and Brittany*. New Haven - London.
- BÄGERFELDT, L.** 1987. *En gånggriftsundersökning, Gökhems sn 17, Västergötland*. Falköping.
- BÄGERFELDT, L.** 1988. *Gökhems medeltid*. Falköping.
- BÄGERFELDT, L.** 1992a. *Neolitikum på Gotland. Problem och konsekvenser, utifrån undersökningen av en dös och neolitiska lösfynd*. Gamleby.
- BÄGERFELDT, L.** 1992. *Irländska krönikor. Från Sten- och bronsåldern?* Arkeographica, 6.
- CAESAR, G.J.** 1927. *Anteckningar om galliska kriget*. I översättning av Erik Hédén, Stockholm.

- CHRISTOPHERSEN, A.** 1982. Drengs, Thegns, Landsmen and Kings. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 1981-1982.
- CLAESSON, E.** 1982. *Götalandskapens runstenar. Västergötlands och Östergötlands vikingatida runstenar i ett socialt perspektiv.* C-uppsats, Medeltidsarkeologi. Lunds universitet.
- CLAESSON, E.** 1989. *Cuius Ecclesiam Fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Licentiatavhandling, Medeltidsarkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- CLAESSON, E.** 1990. Medeltida kyrkbyar i Västergötland. *Dimbobygden*, 1990. Falköping.
- COLES, J.M. & HARDING, A.F.** 1979. *The bronze Age in Europe. An introduction to the prehistory of Europe c.2000-700 BC.* London.
- CULLBERG, C.** 1979. Nyfunna stenåldersboplatser vid Hornborgasjön. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1979-1980.
- EBBESEN, K.** 1974. Tragtbægerkulturens trommer. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 1972.
- EKRE, R.** 1985. Medeltida borgar i Västergötland. Ur: Behre, G & Wegraeus, E. (eds.), *Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser.* Stiftelsen Älvsborgs läns museums. Vänersborg.
- ENGSTRÖM, J., HEGARDT, J. & WILSON, L.** 1986. Mössebergs fornborg. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1986.
- FLINK, G.** 1986. Fler forn lämningar än någon annanstans per kartblad. Ur: *Arkeologi i Sverige 1984.* Riksantikvarieämbetets och Statens Historiska Museer, Rapport 1986:2.
- FORSSANDER, J.-E.** 1936. *Der Ostskandinavische Norden während der ältesten Metallzeit Europas.* Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, XXII.
- FRAZER, J.G.** 1925. *Den gyllene grenen. Studier i magi och religion.* Lund.
- FRIES, M.** 1951. *Pollenanalytiska vittnesbörd om senkvartär vegetationsutveckling, särskilt skogshistoria, i nordvästra Götland.* Acta Phytogeographica Suecica, 29. Uppsala.
- FRIES, M.** 1958. *Vegetationsutvecklingen och odlingshistoria i Varnhemstrakten.* Acta Phytogeographica Suecica, 39. Uppsala.
- FURINGSTEN, A.** 1979. Tidig järnframställning i Forentorpa ängar. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1979-1980.
- FÜRST, C.M.** 1928. *Birger jarls grav i Varnhems klosterkyrka.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 38:2. Stockholm.
- GAHRN, L.** 1986. Inge den äldres gravplatser. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1986.
- GEJVALL, N.G., HJORTSJÖ, C.H. & SAHLSTRÖM, K.E.** 1952. Stenålderskvinnan från Luttra. I svensk antropologisk belysning. Ur: *Arkeologiska forskning och fynd. Studier utgivna med anledning av H.M.Konung Gustaf VI Adolfs sjuttioårsdag 11.11.1952.* Stockholm.
- GREEN, R.** 1990. En medeltida själamässa i Kinneved. Funderingar kring en gravkista från 1100-talet. *Falbygden*, årsbok 44, 1990.
- GREN, L.** 1986. Att inventera stenåldersboplatser i åkermark - exempel från Varaslätten och Falbygden i Västergötland. Ur: *Arkeologi Sverige 1984.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport 1986:2.
- GRÄSLUND, B.** 1985. Det eneggade svärdet och ridkonstens utveckling. *Tor*, vol. XX, 1983-1985.
- GÖDECKE, P.A. & MALMSTRÖM, A.** (eds.) 1880. *Sagan om Ragnar Lodbrok och hans söner.* Stockholm.
- GÖRMAN, M.** 1987. *Nordiskt och keltiskt. Sydskandinavisk religion under yngre bronsålder och keltisk järnålder.* Lund.
- GÖTLIND, J.** 1933. Västergötlands hjärta. *Falbygden*, vol.2, 1933.
- GÖTLIND, J.** 1940. *Västergötlands Folkhäl. Del 1, vokalerna.* Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, 6.
- HAGBERG, U.E.** 1986. Skaratraktens förhistoria. Ur: *Skara I. Före 1700.* Skara.
- HALLBÄCK, S.O. & HJOHLMAN, B.** 1975. Fornminnesinventeringen i Skaraborgs län. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del VI:10, 1975-1976.

- HANNERBERG, D.** 1971. *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker, Skörd och boskap.* Stockholm.
- HEGGIE, D.C.** 1981. *Megalithic Science. Ancient Mathematics and Astronomy in Northwest Europe.* London.
- HENRIKSSON, G.** 1989. De västgötska gånggrifternas samband med solkult. *Falbygden*, 1989, årsbok nr 43.
- HENRIKSSON, G.** 1994. *Arkeoastronomi i Sverige.* Kompendium, Uppsala.
- HERNEK, R.** 1985. *Den spetsnackiga flintyxan. Typologi, kronologi och ursprung.* Trebetygsuppsats, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- HERNFJÄLL, V.** 1987. *Gökhems kyrka.* Skara Stifts Kyrkoberskrivningar, Nr 6.
- HJÄRTHNER-HOLDAR, E.** 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige.* Aun 16.
- HOLMQVIST, W.** 1977. *Guldhalskrågarna.* Stockholm.
- HYENSTRAND, Å.** 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, rapport 1984:7.
- HYENSTRAND, Å.** 1989. *Sverige 989. Makt och herravälde I.* Stockholm Archaeological Reports, Nr 24, 1989.
- HÖGBERG, F.** 1960. *Stavkorshällar och liljestenar i Västergötland.* Skövdeortens Hembygds- och Fornminnesförenings skriftserie, nr 8. Skövde.
- HÖGBERG, F.** 1965. Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie särskilt anknuten till Västergötland. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, vol.VI:5.
- JANSSON, S.B.F.** 1976. *Runinskrifter i Sverige.* Uppsala.
- JOHANSEN, Ö.** 1989. Arkeologi, religion og kronologiske begrensninger. Ur: Larsson,L. & Wyszomirska,B. (eds.), *Arkeologi och religion. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 34.
- JOHANSSON, H.** 1971. Gudhems kloster. UR: Johansson, H. (ed.), *Boken om Gudhem.*
- JOUSSAUME, R.** 1988. *Dolmens for the Dead. Megalith Building throughout the World.* London.
- JUNGNER, H.** 1922. *Gudinnan Frigg och Als härad. En studie i Västergötlands religions-, språk- och bebyggelsehistoria.* Uppsala.
- JUNGNER, H.** 1924. Västergötlands äldsta runinskrifter. Ur: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924.*
- JUNGNER, H.** 1936a. Nytt från Falbygdens runfront. *Falbygden*, vol.3, 1936.
- JUNGNER, H.** 1936b. Högstena-galdern, en västgötsk runbesvärjelse mot gengångare. *Fornvännen*, årg.31, 1936.
- KEY, M.** 1985. Hur kunde dom? En amatörstudie i fornhistorisk järnhantering. Ur: Behre,G. & Wegraeus,E. (eds.), *Västergötlands äldre historia. Fakta och hypoteser.* Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg.
- KINDGREN, H.** 1983. Grävningar vid Hornborgasjön. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1983-1984.
- KRISTIANSEN, K.** 1983. Krieger og hövding i Danmarks bronzealder. Et bidrag til bronzealdersvaerdets kulturhistorie. Ur: Stjernquist,B. (ed.), *Struktur och förändring i bronsålderns samhälle. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning i Lund 23-25 april 1982.* University of Lund, Institute of Archaeology, report series No. 17.
- KULTURHISTORISKT LEXIKON**, för nordisk medeltid. 1956-1975.
- KYHLBERG, O.** 1980. *Vikt och värde. Arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder. I Helgö. II Birka.* Stockholms Studies in Archaeology, 1.
- LAGERQVIST, L.O.** 1977. *Sverige och dess regenter under 1000 år.* Stockholm.
- LARSSON, L.** 1977. Ett fynd av flinteggad benspets från äldre stenåldern. *Falbygden*, 1977, nr 31.
- LARSSON, L.** 1988. *Ett fångstsamhälle för 7000 år sedan. Boplatser och gravar i Skateholm.*
- LARSSON, T.B.** 1986. *The Bronze Age Metallwork in Southern Sweden. Aspects of social and spatial organisation 1800-500 B.C.* Archaeology and Environment 6.
- LEINER, C.** 1986. *Bronsålderns brons och guldföremål från Västergötland, ur korologisk och socialarkeologisk synpunkt.* C-uppsats, Arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.

- LILJEGREN, J.G.** 1834. *Svenskt Diplomatarium. Andra bandets första del, åren 1286-1299, N:o 903-1300.*
- LINGBERG, G.** 1910. Sagor och sägner m.m. från staden och orten. Ur: *Falköping förr och nu.* Falköping.
- LINDE, G.** 1982 *Ortnamn i Västergötland.* Stockholm.
- LINDGREN, A.** 1808. *Ytterligare underrättelse om en på Axewalla Hed upptäckt Forngrift.* Kungl. Götheborgska Wettenskaps och Witterhets Samhällets Handlingar. Göteborg.
- LINDGREN, G.** 1939. *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. En kulturgeografisk studie.* Geographica nr 6. Uppsala.
- LINDQUIST, I.** 1941. *Västgötalagens litterära bilagor. Medeltida svensk småberättelsekonst på poesi och prosa.* Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund, 26.
- LINDQVIST, S.** 1911. Två västgötska grafbyggnader från stenåldern. *Fornvännen*, årg. 6, 1911.
- LINDQUIST, S.O.** 1975. Fossilt kulturlandskap som agrarhistorisk källa. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del VI:10.
- LINDQVIST, T.** 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid.* Opuscula Historica Upsaliensia 1.
- LOBERG, B.** 1980. *Geologi. Material, processer och Sveriges berggrund.* Stockholm.
- LUND, C.** 1979. Nordens äldsta spaltflöjt. *Fornvännen*, 1979, årg. 74.
- LUND HANSEN, U.** 1987. *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas.* Nordiske Fortidsminder, Serie B, bind 10.
- LUNDAHL, I.** 1955. *Ortnamnen i Skaraborgs län, del XIII. Vartofta härad.* Uppsala.
- LUNDAHL, I.** 1957. *Ortnamnen i Skaraborgs län, del XIV. Vilske härad.* Uppsala.
- LUNDQVIST, G.** 1961. *Beskrivning till karta över landisens avsmältning och högsta kustlinjen i Sverige. SGU Ser.Ba, N:o 18.*
- LÖFVING, C.** 1984. Förändringar i maktstrukturen kring östra Skagerack vid kristendomens införande. *Fornvännen*, årg.79, 1984.
- LÖFVING, C.** 1986. Var Knut den store kung även över Västergötland? Ett diskussionsinlägg. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1986.
- LÖNNROTH, E.** 1961. *Från svensk medeltid.* Stockholm.
- MACALISTER, R.A.S.** 1939. *Lebor Gabala Erenn. The Book of the Taking of Ireland, Part II.* Irish Texts Society, vol XXXV. Dublin.
- MACALISTER, R.A.S.** 1940. *Lebor Gabala Erenn. The Book of the Taking of Ireland, Part III.* Irish Texts Society, vol XXXIX. Dublin.
- MACALISTER, R.A.S.** 1939. *Lebor Gabala Erenn. The Book of the Taking of Ireland, Part IV.* Irish Texts Society, vol XLI. Dublin.
- MAGNUSSON, E.** 1933. Fornborgen på Mösseberg. *Falbygden*, vol.2, 1933.
- MAGNUSSON, G. & MILLBERG, P.-O.** 1981. "Lågteknisk järnframställning i Skaraborgs län. Rapport från ett forskningsprojekt. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, 1981-1982.
- MAGNUSSON, G. & MILLBERG, P.-O.** 1983. "Lågteknisk järnframställning i Skaraborgs län." Rapport från de fortsatta undersökningarna. *Västergötland Fornminnesförenings tidskrift*, 1983-84.
- MALLORY, J.P.** 1989. *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth.* London.
- MALMER, M.P.** 1993. Bronsåldershandelns struktur och sociala funktion. Ur: Forsberg, L. & Larsson T.B. (eds.), *Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder. Rapport från det 6:e nordiska bronsålderssymposiet, Nämforsen 1990.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 3.
- MALMER, M.P.** 1994. Weight systems in the Scandinavian Bronze Age. *Antiquity*, 66.
- MALMSTRÖM, M.** 1988. Slaget vid Falköping. *Falbygden*, årsbok nr 42, 1988.
- MIKKELSEN, E.** 1986. Gullspenne fra bronsalderen i Larkollen, Rygge, Østfold. *Viking. tidskrift for norrøn arkeologi*, bind XLIX, 1985-1986.
- MOBERG, I.** 1950. *Västergötlands geografi.* Västergötland A:7. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning. Stockholm.

- MONTELIUS, O.** 1910. Falbygdenes forntid. Ur: *Falköping förr och nu*. Falköping.
- MONTELIUS, O.** 1916. Guldarbeten från bronsåldern, funna i Sverige. *Fornvännen*, 1916, årgång 10.
- MONTELIUS, O.** 1917. *Minnen från vår forntid*. Stockholm.
- MORELL, G.** 1956. Västgötasocknen Kungslena å hävdernas blad. Malung.
- NEILL, T. & LUNDBERG, S.** 1994. Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". *Fornvännen*, årg.89, 1994.
- NILSSON, E.** 1968. *Södra Sveriges senkvartära historia. Geokronologi, issjöar och landhöjning*. Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Handlingar, Fjärde Serien. Band 12, Nr 1.
- NILSSON, T.** 1972. *Pleistocen. Den geologiska och biologiska utvecklingen under istidsåldern*. Lund.
- O'DONOVAN, J.** (ed.) 1856. *Annala Rioghachta Eireann. Annals of the Kingdom of Ireland by the four masters, from earliest period to the year 1616. Vol. 1*. Dublin.
- OLDEBERG, A.** 1933. *Det nordiska bronsåldersspännets historia*. Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademiens Handlingar 38:3. Stockholm.
- OLDEBERG, A.** 1934. Två bronsåldersfynd från Åsle socken i Västergötland. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, band IV:7-8.
- OLDEBERG, A.** 1939. Ett märkligt bronsåldersfynd från Åsle socken i Västergötland. *Falbygden*, 1939, vol.4.
- OLDEBERG, A.** 1974. *Die ältere Metallzeit in Schweden, I*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- OLDEBERG, A.** 1976. *Die ältere Metallzeit in Schweden, II*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- PALSSON, H. & EDWARDS, P.** (eds.) 1978. *Orkneyinga Saga. The History of the Earls of Orkney*.
- POST, L.von, WALTERSTORFF, E.von & LINDQVIST, S.** 1925. *Bronsåldersmanteln från Gerumsberget i Västergötland*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Monografiserien N:o 15.
- POULSEN, J.** 1983. Nogle refleksjoner omkring Vognserup Enge-fundet. Ur: Stjernquist, B. (ed.), *Struktur och förändring i bronsålderns samhälle. Rapport från det tredje nordiska symposiet för bronsåldersforskning i Lund 23-25 april 1982*. University of Lund, Institute of Archaeology, report series No. 17.
- PROKOPIOS** c:a 550 e.Kr. *De bello gothico*.
- QUIST, O.** 1983. *Guld och politik. Västergötlands guldfynd ur kontinentalt perspektiv*. C-uppsats, Arkeologiska institutet, Stockholms universitet.
- RANDBORG, K.** 1969. Von periode II-III. *Acta Archaeologica*, vol. 39, 1968.
- RANDBORG, K.** 1975. Befolkning og social variation i ældre bronzealders Danmark. *Kuml*, 1973-1974.
- RANDBORG, K.** 1980. *The Viking Age in Denmark*. London.
- RENFREW, C.** 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European origin*. London.
- RHODIN, L., LINDBLOM, V. & KLANG, K.** 1994. Livets träd och västgötska skottkungar. Sveriges bysantiska arv.
- ROTH, S.** 1973. *Gudhems kloster. Grävningsberättelse avseende planform och murverk, altaren, stendekor och gravar*. Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora, 8.
- RYDFORS, A.** (ed) 1925. *Svenska Medeltidens Rimkrönikor, fritt återgivna och sammanförda*. Stockholm.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1910. Falköpingstraktens geologi. Ur: *Falköping förr och nu*. Falköping.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1915. Förteckning öfver Skaraborgs läns stenåldersgravar. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, band 3, hf 7-8.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1932. *Gudhems härads fornminnen*. Skövdeortens Hembygds- och Fornminnesförenings skriftserie, No 3.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1933. Falbygden, Slätten och Guldkroken. *Falbygden*, vol.2, 1933.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1939. *Valle härads fornminnen*. Skövdeortens Hembygds- och Fornminnesförenings skriftserie, No 4.

- SAHLSTRÖM, K.E.** 1940. Västergötlands kulturella orientering under forntiden. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del V:1.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1958. Bygd och obygd i järnålderns Västergötland. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del VI:1.
- SAHLSTRÖM, K.E.** 1967. Falbygdens förhistoria. Ur: Lundqvist, B.V., *Falköping genom tiderna*, del I. Andra reviderade upplagan. Falköping.
- SAXO GRAMMATICUS** 1984. *Danmarks Krönike*. Översat af Horn, F.W. Köpenhamn.
- SCHNELL, J.-B.** 1963. En kvinnograv från romersk järnålder. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del. VI:3-4.
- SELINGE, K.-G.** 1986. *Stensättningar med variationer. Om en fornlämningsterm - med västgötska exempel*. Arkeologi i Sverige 1984. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport 1986:2.
- STURLUSON, S.** 1911. (Utgiven av Jónsson, F.) *Heimskringla. Nóregs Konunga Sogur*. Köpenhamn.
- STYFFE, C.G.** 1911. *Skandinavien under unionstiden. Med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521*. Stockholm.
- SVANBERG, J.** 1987. *Furstebilder från Folkungatid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 9.
- SWANBOM, J.** 1980. *Varnhems klosterkyrka*. Femte upplagan. Skövde.
- SVENSSON, H.** 1933. *Gällshögen i Gudhem. Några anteckningar och skelettundersökningar*. Falköping.
- SVENSSON, H.** 1943. *Ett och annat från Falbygden*. Falköping.
- SVENSSON, H.** 1980. Fornlämningar och fynd i Marka socken. *Falbygden*, 1980, nr 34.
- SVÄRDSTRÖM, E.** 1958a. *Västergötlands runinskrifter. Skaraborgs läns runstenar. Text. Sveriges Runinskrifter, band 5:3*. Utgivna av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Uppsala.
- SVÄRDSTRÖM, E.** 1958b. *Västergötlands runinskrifter. Älvsborgs läns samt Göteborgs och Buhus läns runstenar. Text. Sveriges Runinskrifter, band 5:4*. Utgivna av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Uppsala.
- SVÄRDSTRÖM, E.** 1970. *Västergötlands runinskrifter. Inskrifter på andra föremål än runstenar och gravhällar. Sveriges Runinskrifter, band 5:5*. Utgivna av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- SÄRLVIK, I.** 1982. *Paths towards a Stratified Society. A study of Economic, Cultural and Social Formation in South-West Sweden during the Roman Iron Age and Migration Period*. Stockholm Studies in Archaeology, 3.
- SÖDERBERG, B.** 1940. Dalaborg. *Hembygden*, 1940.
- TACITUS, P.C.** (Utgiven av PERSSON, P., ed.) 1929. *Tacitus' mindre skrifter. Dialogus de Oratoribus, Agricola och Germania. I svensk översättning med inledning och anmärkningar*. Stockholm.
- TEGNÉR, E. & MALMSTRÖM, A.** 1888. *Fritiofs saga*. Stockholm.
- THORSBERG, K.** 1985. Brukskadeanalys av valda artefakter från två tidigmesolitiska boplatser vid Hornborgasjön. *Tor*, vol. XX, 1983-1985.
- THRANE, H.** 1975. *Europeiske forbindelser. Bidrag til studiet af fremmede forbindelser i Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V)*. Köpenhamn.
- TORDSSON, S.** (Utgiven av HELLE, K., ed.) 1963. *Soga om Håkon Håkonsson*. Norrøne Bokverk, Nr 22. Oslo.
- WEILER, E.** 1975. Hällkistan vid Fredriksberg. En arkeologisk undersökning i Falköping sommaren 1973. *Falbygden*, 1975, nr 29.
- WELIN, S.** 1954. Den gamla Bo-indelningen i Västergötland och Bonas förvaltningsgårdar. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, V:7-8.
- WERNSTEDT, F.** (ed.) 1957. *Äldre svenska frälseläcker. Åttartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen. del I:1*. Stockholm.
- WIDÉEN, H.** 1934. Myntfynden i Västergötland. En arkeologisk-historisk studie. *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, del IV:7-8.
- WIDÉEN, H.** 1948. Kring traktens äldsta byggnadsverk och minnen. Ur: *Svenska villor II. Svenska städer och samhällen*. Falköping.
- WIDÉEN, H.** 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier. Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Skrifter utgivna av Göteborgs Arkeologiska Museum, Nr 2.

- WIDGREN, M.** 1983. *Settlement and Farming Systems in the early Iron Age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden.* Acta Universitatis Stockholmiensis; Stockholm Studies in Human Geography, vol. 3.
- WIJKANDER, K.** 1983. *Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid.* Sörmländska handlingar 39.
- WINBERG, I.** 1965. *Jordarts- och uppodlingsområden inom 8 syd- och mellansvenska län, med detaljredovisning för Stockholms, Uppsala, Skaraborgs, Jönköpings och Kronobergs län. Sveriges klimat-, jordarts- och uppodlingsområden, del 3.* Kungl. Lantbruksstyrelsen. Arbetsgrupp för översiktlig planering. Solna.

* * *